Kovács Zoltán

Népesség- és településföldrajz

ELTE EÖTVÖS KIADÓ

Népesség- és településföldrajz

Kovács Zoltán

Népesség- és településföldrajz

ELTE EÖTVÖS KIADÓ

Írta: **Kovács Zoltán** egyetemi tanár

Lektorálta: **Dövényi Zoltán** egyetemi tanár

Ötödik, változatlan kiadás

© Kovács Zoltán, 2002, 2007, 2010 , 2013, 2015

ELTE EÖTVÖS KIADÓ www.eotvoskiado.hu

TARTALOM

I. RÉSZ
NÉPESSÉGFÖLDRAJZ

1. A NÉPESSÉGFÖLDRAJZ TÁRGYA, ROKONTUDOMÁNYAI 11
2. A FÖLD NÉPESEDÉSE 15
2.1 Az emberiség eredete 15
2.2 A népességnövekedés menete a Földön 16
2.3 A Föld eltartó képessége 21
2.4 A Föld népességének jövőbeni növekedése 24
2.5 Népesedési ciklusok 25
3. A NÉPESSÉG TÉRBELI ELOSZLÁSA 28
3.1 A népesség térbeli eloszlásának modellje 28
3.2 A népesség térbeli eloszlásának szabályszerűségei a Földön 30
3.3 A népsűrűség számítása 33
3.4 A népsűrűség eltérései a Földön 34
3.5 A népsűrűség jelentette gondok 35
4. A NÉPESSÉG RASSZOK- ÉS KULTÚRFÖLDRAJZI MUTATÓK SZERINTI ÖSSZETÉTELE 37
4.1 Az emberfajták (emberi rasszok) kialakulása és elterjedése a Földön 37
4.2 A népesség nyelvi megoszlása, nyelvcsaládok, világnyelvek 40
4.3 A népesség vallás szerinti megoszlása, világvallások 42
4.4 A Föld nagy kultúrföldrajzi régiói 48
4.5 Nemzeti (etnikai) kisebbségek, a nemzetiségi kérdés 52
4.6 A magyar kisebbségek földrajzi megoszlása, etnikai kisebbségek Magyarországon 55
5. A NÉPESSÉG NEM, KOR ÉS CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINTI ÖSSZETÉTELE 60
5.1 A népesség nemi összetétele 60
5. 1.1 Demográfiai tényezők 60
5.1.2 Kultúrföldrajzi tényezők 61

5.1.3 Történelmi tényezők 62
5.1.4 Vándorlás 62
5.2 A népesség korösszetétele 63
5.3 A népesség családi állapot szerinti összetétele 67
6. A NÉPESSÉG GAZDASÁGI AKTIVITÁSA, ÉLETSZÍNVONALA ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉSE 69
6.1 A népesség gazdasági aktivitása 69
6.2 A népesség foglalkozási szerkezete, a foglalkozási átrétegződés 73
6.3 A gazdasági fejlettség és a népesség életszínvonala 76
6.4 A népesség társadalmi összetétele 80
7. TERMÉSZETES NÉPMOZGALOM 86
7.1 A halandóság mérése 87
7.2 Halandóság (mortalitás) 88
7.3 A termékenység mérése 91
7.4 Termékenység (fertilitás) 91
7.5 A természetes szaporodás 94
8. A NÉPESSÉG VÁNDORMOZGALMA 98
8.1 A vándorlás (migráció) értelmezése és szabályszerűségei 98
8.2 A vándorlások kiváltó tényezői 101
8.3 A vándorlások típusai 102
8.4 Vándorlási modellek 107
8.4.1 Gravitációs modell 108
8.4.2 Push-pull modell 109
8.4.3 Viselkedésorientált modell 110
8.4.4 Kényszer-modell 110

II. RÉSZ
TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ

1. A TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ TÁRGYA, ROKONTUDOMÁNYAI 113
2. A TELEPÜLÉS FOGALMA, A TELEPÜLÉSEK OSZTÁLYOZÁSA 115
2.1 A településekkel kapcsolatos alapfogalmak 115
2.2 A települések osztályozása 115
3. A TELEPÜLÉSEK FEJLŐDÉSÉNEK HATÓTÉNYEZŐI 118
3.1 A települések fejlődésére ható természeti tényezők: a helyzeti és helyi energiák 118
3.1.1 A helyzeti energiák 119
3.1.2 A helyi energiák 123

3.1.3 A helyzeti és helyi energiák együttes hatása 124
3.2 A települések fejlődésének egyéb tényezői 125
4. A TELEPÜLÉSHIERARCHIA 127
4.1 A központi funkciók 127
4.2 A vonzáskörzetek 129
4.3 A Christaller-modell 132
4.4 A Lösch-modell 135
4.5 A Vance-modell 136
4.6 A rang-nagyság szabály 138

VÁROSFÖLDRAJZ

5. A VÁROS FOGALMA, VÁROSTÍPUSOK 140
5.1 A város fogalma 140
5.2 A városok gazdasági jellege és funkcionális szerepköre 142
5.3 A városok alaprajzi jellemzői 147
6. AZ URBANIZÁCIÓ FOGALMA, ÉRTELMEZÉSE 150
6.1 A városodás jellemzői 150
6.2 A városiasodás jellemzői 155
7. AZ URBANIZÁCIÓ TÖRTÉNETE 156
7.1 Az első állandó települések megjelenése a Földön 156
7.2 A nagy ókori birodalmak városfejlődése: az antik város 157
7.2.1 A korai antik birodalmak városai 157
7.2.2 A késői antik birodalmak városai 159
7.3 A középkor városfejlődése: a feudális város 162
7.3.1 A korai feudalizmus (5–10. század) városfejlődése 162
7.3.2 Az érett feudalizmus (11–15. század) városfejlődése 163
7.3.3 A kései feudalizmus (16–17. század) városfejlődése 166
7.4 Az ipari forradalom és a modern város megjelenése 167
7.4.1 Az ipari fejlődés szakaszai 168
7.4.2 Az urbanizáció jellemzői a 19. században 169
7.4.3 Az urbanizáció jellemzői a 20. század első felében 173
8. AZ URBANIZÁCIÓ JELLEMZŐI NAPJAINKBAN 179
8.1 A világgazdasági korszakváltás hatása az urbanizációra 180
8.2 A globalizáció hatása az urbanizációra 181
8.3 A fejlődő országok urbanizációjának jellemzői 183
8.4 Az urbanizáció szakaszai 186
8.4.1 A városrobbanás, agglomerálódás időszaka 186

8.4.2 A szuburbanizáció 186
8.4.3 A dezurbanizáció 189
8.4.4 A reurbanizáció 190
9. A VÁROSOK BELSŐ SZERKEZETE ÉS ÉLETJELENSÉGEI 192
9.1. A városok funkcionális térszerkezetének történelmi háttere 192
9.2 A telekárak szerepe a városok belső funkcionális rendjében 194
9.3 Városökológiai modellek 196
9.3.1 Burgess és Park koncentrikus modellje (1925) 197
9.3.2 Hoyt szektorális modellje (1939) 198
9.3.3 Harris és Ullman többmagvú modellje (1945) 199
9.4 A városi népesség szegregációja 200

FALUFÖLDRAJZ

10. A FALUSI TELEPÜLÉSEK JELLEMZŐI 203
10.1 A falu fogalma, a falvak mérete, a falusi népesség aránya 203
10.2 A falvak gazdasági jelleg és funkció szerinti osztályozása 205
10.3 Falusi települések alaprajz szerinti osztályozása 207
10.4 A falusi átalakulás tendenciái a világon 213
11. A SZÓRVÁNYTELEPÜLÉSEK FÖLDRAJZI JELLEMZŐI 215
11.1 A szórványtelepülések típusai, kialakulásuk és jellemzőik 215
11.2 A szórványtelepülések kialakulására ható tényezők 216
11.3 A falusi szórványtelepülések csoportosítása keletkezésük szerint 217
11.4 A magyar tanyahálózat kialakulása és jellemzői 218

IRODALOMJEGYZÉK 225

MELLÉKLET 229

I. RÉSZ
NÉPESSÉGFÖLDRAJZ

1. A NÉPESSÉGFÖLDRAJZ TÁRGYA, ROKONTUDOMÁNYAI

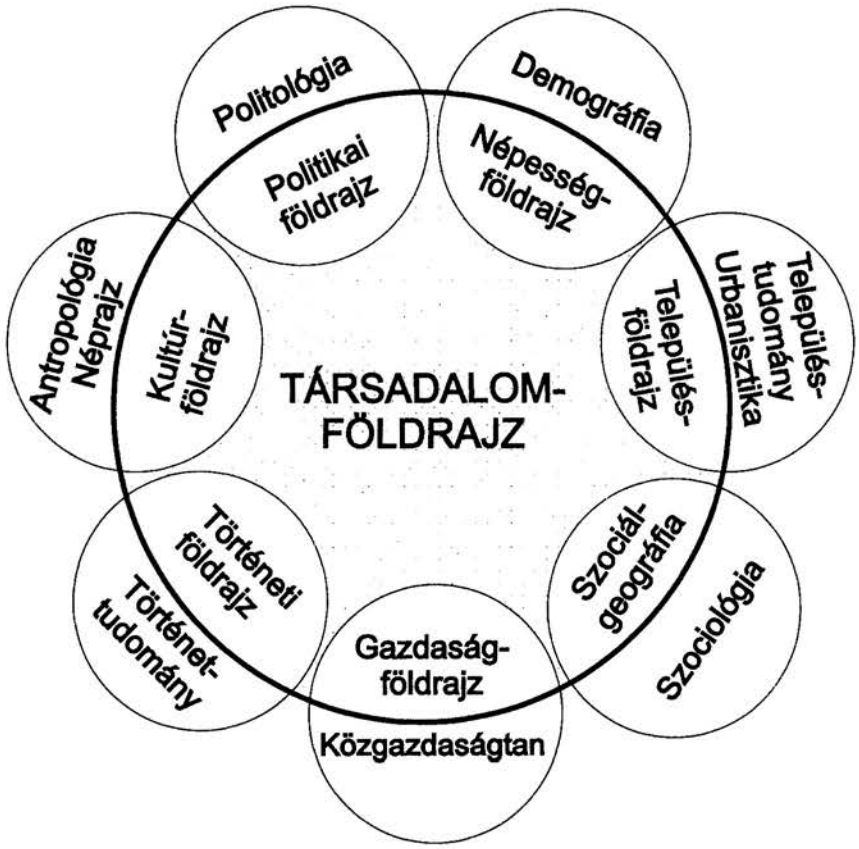
A népesség térbeli eloszlásában, a bőrszín, a vallás vagy a beszélt nyelvek tekintetében fellelhető térbeli különbségek már korán felkeltették a geográfusok érdeklődését. Az ókori utazók beszámolóinak jelentős részét a megismert országok népességének leírása tette ki. Később a nagy földrajzi felfedezések időszakában a feltárt területek népesedési viszonyairól szóló híradások ugyancsak nagy jelentőséggel bírtak, mert sok tekintetben ettől függött a terület ásványkincseinek kiaknázása, az ismeretlen földrész gyarmatosítása. A népesség jellemzőinek korai leírásában még kevés rendező elvre bukkanhatunk, a néprajzi, antropológiai információk keveredtek demográfiai vagy a népesség életmódjára vonatkozó adatokkal.

A 19. század második felében a **geográfia** gyors differenciálódáson ment keresztül, előbb a tudomány két nagy ága a természetföldrajz és társadalomföldrajz (más néven antropogeográfia vagy emberföldrajz) vált külön, majd a társadalomföldrajzon belül fokozatosan elkülönültek és megerősödtek az egyes részdiszciplínák.

Közülük egyre fontosabb szerepre tett szert a **népességföldrajz**, amely a 20. század második felére a társadalomföldrajz egyik vezető ágává vált. A népességföldrajz modern tudománnyá válása abban is tükröződött, hogy a szakterület mind szemléletében, mind módszertanában egyre egzaktabbá, szisztematikusabbá vált, miközben egyre jobban épített a rokontudományok eredményeire is.

A népességföldrajz fokozatos felértékelődésében nem kis szerepet játszott, hogy a 20. század második felében fölerősödtek olyan globális társadalmi-gazdasági problémák, amelyek a népesség túl gyors (pl. Száhel-övezet), avagy túl lassú (pl. Magyarország) növekedéséhez, egyenlőtlen térbeli eloszlásához, vagy éppen rasszbeli, etnikai különbségeihez kötődtek. Az éhezés, az etnikai konfliktusok, a túlnépesedés, vagy éppen a falvak elnéptelenedése mögött mind elsősorban a népesedéssel összefüggő okokat találjuk. Az elmúlt évtizedekben mindez hatványozottan ráirányította a figyelmet a „népesség" mint politikai, gazdasági faktor vizsgálatának szükségességére.

Ha röviden akarjuk megfogalmazni azt mondhatjuk, hogy a népességföldrajz a **társadalomföldrajz** egyik ága, amely egy adott földrajzi területen (pl. ország, régió) élő **népesség jellemzőinek időbeli és térbeli változásával foglalkozik.** (1. ábra)

1. ÁBRA: *A társadalomföldrajz felosztása*

A népességföldrajz vizsgálja egyebek mellett a népesség számának alakulását, a népesség térbeli eloszlásában és mozgásában fellelhető szabályszerűségeket, valamint a népesség különböző szempontok (nem, kor, vallás, társadalmi helyzet stb.) szerinti összetételét. Ahhoz, hogy vizsgálatait el tudja végezni a népességföldrajznak legelőször is adatokra van szüksége. Honnan, mely forrásokból meríthet adatokat a népességföldrajz?

A népességföldrajz számára a legfontosabb adatbázist a népszámlálások jelentik. A **népszámlálás**, vagy más néven cenzus, egy állam össznépességének rendszeres időközönként (általában 10 évente), azonos módszerekkel sorra kerülő számbavétele, amelynek során felvételezésre kerül az egyén demográfiai helyzete (pl. kora, neme, családi állapota, foglalkozása) mellett a család, vagy háztartás összetétele, lakáshelyzete stb. A népszámlálás lebonyolításáért és az adatok tárolásáért az **állam** felelős, a válaszadás minden állampolgárra nézve törvényileg kötelező.

Az első népszámlálásra mai ismereteink szerint Kínában került sor Kr.e. 2255-ben, amikor egy árvízi katasztrófa után került sor az életben maradt népesség összeírására. Rendszeres népszámlálásokról maradtak feljegyzések az ókori Babilónia, Egyiptom, a görög majd később a római birodalom időszakából is. Közülük leghíresebb a Krisztus születésekor adóösszeírás céljából végzett népszámlálás. A mai értelemben is modernnek számító első népszámlálásra Új-Franciaországban (Québecben) került sor 1665-ben. Ezt követően a fejlett országokban egymás után vezették be a rendszeres népszámlálást: Svédország (1749), USA (1790), Franciaország (1801), Németország (1882), Oroszország (1897). Hazánkban 1869 óta végeznek a **Központi Statisztikai Hivatal (KSH)** irányításával rendszeres, korszerű szakmai alapokon nyugvó népszámlálást, a legutóbbi népszámlálásra 2001. februárjában került sor. Trópusi Afrika és Ázsia fejlődő országaiban azonban csak a közelmúltban került a népszámlálás bevezetésre, így pl. Etiópiában 1984-ben, Laoszban 1985-ben.

A népszámlálások közötti időszakban a népességszám változásainak követése a népmozgalmi statisztika (születések, halálozások, lakóhelyváltoztatás) folyamatos nyilvántartásával a **helyi önkormányzatok** feladata. Ezekről időszaki kiadványok jelennek meg statisztikai évkönyvek formájában. Ugyancsak lehetőség van két népszámlálás között reprezentatív (1–2%-os) kis-népszámlálás (ún. mikro-cenzus) lebonyolítására, amelyből matematikai-statisztikai módszerekkel következtetni lehet a teljes népesség összetételére.

A népességföldrajz számos **rokontudomány**ra támaszkodik, közülük legszorosabb kapcsolata a népességtudománnyal vagy idegen szóval a demográfiával van. A **demográfia** a népesség számát, összetételét (pl. nemek aránya, korösszetétel), ill. ezek változásait statisztikai adatok segítségével vizsgáló tudomány. A népességföldrajzzal szemben azonban a népesedési folyamatok térbeli jellemzői kevésbé érdeklik.

Mivel a népességföldrajz vizsgálatai során nagy számú adatra támaszkodik, ezért ugyancsak szoros a kapcsolata az „adatok tudományával", a statisztikával. A **statisztika** a társadalmi-gazdasági folyamatok számszerű adatokkal történő mérését, leírását végzi, s ezek segítségével összefüggéseket állapít meg. A világ legtöbb országában a statisztikai adatok rendszeres gyűjtése (pl. népszámlálás) és elemzése állami feladat, amelyet külön erre a célra létrehozott hivatalok (hazánkban a Központi Statisztikai Hivatal) végzik.

A népességföldrajz fontos rokontudománya az **antropológia**, amely az emberiség származásával és fejlődésével foglalkozó tudomány. Két nagy ága közül a **fizikai antropológia** az emberek testi felépítésével, az emberfajták (rasszok) és népcsoportok kialakulásával és földrajzi elterjedésével foglalkozik, míg a **kulturális antropológia** az emberi műveltség és viselkedés történetét, a különböző embercsoportok egymáshoz való viszonyát vizsgálja. Ugyancsak fontos szerepet játszott a népesség-

földrajz fejlődésében a **néprajz**, más néven etnográfia, a nem írásbeliségen alapuló kultúrák följegyzésével és elemzésével foglalkozó tudományág.

Viszonylag új keletű a népességföldrajz és szociológia kapcsolata. A **szociológia** a társadalom sajátos jelenségeivel foglalkozó tudomány, amely vizsgálja a társadalom összetételét, az egyén és a közösség viszonyát a különböző településekben, az egyén viselkedési formáit és mozgáslehetőségeit az adott társadalmi környezetben, az együttélési formák és a közfelfogás alakulását, a társadalmi élet szabályszerűségeit. A társadalomföldrajz részdiszciplínái közül kapcsolata – a népességföldrajz mellett – különösen a szociálgeográfiával szoros.

2. A FÖLD NÉPESEDÉSE

A Föld népesedésének ütemére, a Földön élő népesség számára vonatkozóan az egyes történelmi korokban pontos adatok híján csak becslések és egyéb közvetett (paleontológiai, régészeti stb.) adatok segítségével következtethetünk. Annyi bizonyos, hogy az emberiség több százezer éves fejlődése során az utóbbi 1–2 évszázadot leszámítva lényegében mindenkor a rendelkezésre álló élelem szabta meg a népesség gyarapodásának ütemét és végső soron számát. Más tényezők (betegségek, árvizek, egyéb természeti katasztrófák stb.) ugyancsak módosították az emberiség lélekszámát, de ezek hatása elsősorban helyi vagy regionális szinten jelentkezett. Az ember lényegében csak az ipari forradalomtól kezdve tudta magát a természet kihívásaitól nagyobb mértékben mentesíteni, s az élelemnek, mint a népességszámot befolyásoló legfőbb faktornak a szerepe is ekkortól kezdett el halványulni.

2.1 AZ EMBERISÉG EREDETE

Az emberiség kialakulására és eredetére nézve eddig számtalan elmélet született. A legtöbbjük egyetért abban, hogy a mai ember kialakulása – földtörténeti léptékkel szemlélve nem is olyan régen – mintegy 3–4 millió évvel kezdődhetett. Ebben az időszakban mélyreható klimatikus változások, eljegesedések és felmelegedések mentek végbe a Földön, s e változások adhattak lökést az emberré válás folyamatának.

Rendszertanilag az ember az emlősök (Mammalia) osztályába, a főemlősök (Primates) rendjébe tartozik. A főemlősök egyik családja az **emberfélék (Hominidae)**, ide sorolnak minden hajdani és ma élő emberi lényt. A mai ember egyetlen fajhoz, a **Homo sapiens**hez („bölcs ember") tartozik. A hominidák családján belül a pliocénbeli (5,3–1,6 millió évvel ezelőtt) **Australopithecusok**, a pleisztocénban (1,6 millió–10 ezer évvel ezelőtt) élt **Homo erectus** és **Homo habilis** fajok képezik az evolúciós utat az ősi emberszabású majmok és a mai ember között. Az eddigi ismereteink szerint az emberszabású majmok és az emberfélék közös őse egy az afrikai kontinensen hozzávetőleg hatmillió évvel ezelőtt élt faj lehetett.

A mai ember, a **Homo sapiens** korai formái a középső pleisztocén kor vége felé, mintegy 100–250 ezer évvel ezelőtt jelentek meg. Nehezíti a mai ember megjelenésének pontosabb behatárolását, hogy az emberszabású majmoktól az ember felé vezető út szinte folytonos, észrevehetetlen lépésekből állt, továbbá, hogy az emberi faj nem egységes egészként, egyenletesen fejlődött, hanem a különböző populációk más-más sebességgel fejlődtek, a környezeti és genetikai feltételek által meghatározott módon (mozaikevolúció).

A Homo sapiens más állatoktól és a korábbi hominida fajoktól a következő ismertetőjegyekben különbözik: felegyenesedett tartás, két lábon járás, átlagosan 1350 cm^3-es agytérfogat, magas homlok, kicsiny fogak és állkapocs, szerszámok készítése és használata, valamint a szimbólumok – nyelv és írás – használatának képessége. A mai ember legrégibb fosszíliái Dél-Etiópiából az Omo folyó mentén kerültek elő. Hasonló leletekre bukkantak a tanzániai Laetolinál, valamint Szváziföldön és Dél-Afrikában. Mindezek a maradványok azt az elméletet látszanak megerősíteni, hogy a mai emberiség közös eredetű és Afrikából származik, onnan vándorolt Közép-Keletre és Európába, ahonnan kiszorította, ill. feltehetően részben magába olvasztotta a már ott élő neandervölgyi embereket (Homo sapiens neanderthalensis).

2.2 A NÉPESSÉGNÖVEKEDÉS MENETE A FÖLDÖN

Míg egy kisebb földrajzi egység (ország, régió stb.) népességszáma alapvetően két tényezőtől: a természetes szaporodástól és a vándorlástól függ, addig a népességnövekedés a Földön csak és kizárólag a **természetes szaporodás** (élveszületések mínusz halálozások) függvénye. Az emberiség lélekszáma eddigi történelme során egyre gyorsuló ütemben növekedett, a gyorsulás mértéke különösen az utóbbi száz évben volt megdöbbentő. Nehezíti a népesség növekedésére vonatkozó vizsgálatokat, hogy népszámlálás híján a 20. századot megelőző korszakokról nem állnak rendelkezésünkre pontos adatok a népesség számáról. A régészeti és egyéb közvetett adatok alapján a népességnövekedés dinamikája alapján három nagy periódust különböztetünk meg az emberiség történetében.

1. periódus (a Paleolitikum). Az emberiség történetének első nagy korszaka a mai ember (*Homo sapiens sapiens*) korai formáinak megjelenése, a középső pleisztocén kor végétől (100–250 ezer évvel ezelőtt) Kr. e. 8000-ig terjedt Ezt az időszakot **őskőkor**nak, vagy paleolitikumnak hívjuk.

Jellemző erre az időszakra, hogy az emberiség lélekszáma a Földön a maival egybevetve rendkívül alacsony volt, s a népesség növekedése statisztikailag alig volt kimutatható. Ebben elsősorban az ember **életformája** (gyűjtögetés, halászat-vadászat) ját-

szott szerepet, amely roppant bizonytalanná tette a táplálék megszerzését, a népesség élelmezését. Az éhezés, a hiányos táplálkozás nagy számban szedte áldozatait.

Gátolta a gyorsabb szaporodást az ember **vándorló** életmódja is, mivel nem rendelkezett szilárd hajlékkal, s állandó küzdelmet kellett vívnia a természettel. Vándorlás közben ki volt téve a természet közvetlen szeszélyeinek, a hidegnek (jégkorszak), különböző természeti csapásoknak (pl. árvíz, vulkánkitörés, erdőtüzek, vadállatok). Mindezt együttvéve rendkívül magas volt a halálozási arány, melynek eredményeként az emberiség éves gyarapodási üteme alig érte el a 15 főt 1 millió főre vetítve (0,0015%). De még ez az elenyésző növekedés is nagy időszakos ingadozásokat mutatott, a Föld népessége egyes kedvezőtlen periódusokban (pl. eljegesedés) hirtelen lecsökkent, más kedvezőbb időszakokban ugyanakkor gyorsabban növekedett.

Viszonylag számottevőbb népességnövekedés csak az utolsó nagy eljegesedés (würm) visszahúzódása után kb. 10–12 ezer évvel ezelőtt következhetett be. A rákövetkező 5–6 ezer év során az ember számos ma ismert növény és állatfajt **háziasít** (domesztikál), s megjelennek a növénytermesztés és állattenyésztés első kezdetleges formái. Tökéletesedik a vadásztechnika, újabb és újabb kőeszközök terjednek el. Mindezek a paleolit-kor végén érezhetően felgyorsították a Föld népességnövekedését, de ennek ellenére is, a korszak végére csak **kb. 5 millió fő** élhetett Földünkön (ez kb. Szlovákia, Dánia mai népességének felel meg).

Régészeti leletek arra utalnak, hogy az emberiség súlypontja már ekkor az **Óvilág**ban (Eurázsia, Afrika) volt, viszonylag magas népsűrűség jellemezte a domesztikáció száraz, félszáraz, többségében fennsíki területeit az ún. **géncentrumokat**: pl. Délnyugat-Ázsia, Kelet-Ázsia, Perzsia, Kelet-Afrika, Mediterrán partvidék, Közép-Amerika stb. Azonban ez a népsűrűség sem jelentett többet néhány főnél 100 km^2- ként.

2. periódus (Kr. e. 8000-től a 17. század derekáig). Ez a mintegy kilenc és félezer éves periódus átöleli az átmeneti kőkor, az újkőkor, a bronzkor, vaskor (e kettő összefoglalóan ókor) és középkor néven ismert nagy történelmi korszakokat, s további szakaszokra osztható.

Az ***átmeneti kőkor***, vagy mezolitikum (Kr.e. 8000-től 5000-ig) fontos átmenetet jelentett a pattintott kőeszközöket használó paleolitikum és a csiszolt kőeszközök általánossá válásának ideje, a neolitikum között. A mezolitikumi vadász módszerei fejlettebbek, eredményesebbek voltak, mint a paleolitikumi elődöké, s egyre több növény- és állatfajt állít rendszeres termelésbe. Ez a domesztikáció fő időszaka.

Újkőkor, vagy neolitikum (Kr. e. 5000-től 3000-ig). A csiszolt kőszerszámok megjelenése mélyreható változást hozott az emberiség életében, így szaporodásában is.

A Föld népessége a mai viszonyokhoz mérten lassú, de a paleolitikumhoz képest viharos növekedésnek indult. Mindez elsősorban két tényezőnek volt köszönhető.

- Egyfelől **új földművelési technikák** jelentek meg, amelyet a csiszolt kőszerszámok tettek lehetővé. Kr. e. 6000-re befejeződik a domesztikáció (háziasítás), kialakul a mezőgazdaság, az ember egyre intenzívebben hasznosítja az őt körülvevő természetet (talaj, víz, növény- és állatvilág). Mindezekkel összhangban megnő és – ami a népességnövekedés szempontjából talán még fontosabb – kiegyensúlyozottabbá válik az élelmiszertermelés. Ezért ezt a korszakot szokták a **„neolit forradalom"**-ként is nevezni.
- A másik ugyancsak fontos tényező, hogy az ember szilárd hajlékot épít, s ezzel kialakulnak az első **állandó települések**. A szilárd hajlék és az állandó települések amellett, hogy védelmet jelentettek az időjárás ingadozásaival, ellenséges népek vagy a vadállatok támadásaival szemben lehetővé tették még az élelmiszerfölösleg elraktározását, a készletgazdálkodást is. A készletek fölhalmozása egyúttal biztosította a kedvezőtlen periódusok átvészelését is az ember számára.

A neolitikum során az emberiség térbeli súlypontja is gyökeresen megváltozott. Míg a domesztikáció központjait főként a magasabb, száraz-félszáraz fennsíkok alkották, addig a neolit kor népessége döntően már a **nagy síkvidéki folyamvölgyekre** koncentrálódott. A magas fennsíkokon eredő nagy folyók mentén (Nílus, Tigris, Eufrátesz, Indus, Jangce, Sárga-folyó) az ember egyre alacsonyabb térszínek felé vándorolt. Ezekben a száraz (gyakran sivatagi) környezetben fekvő folyóvölgyekben jöttek létre öntözéses alapon az első virágzó ókori kultúrák. Kr.e. 4000 táján megjelennek az első népesebb települések, a városok is (pl. Jerikó, Ur, Uruk).

Bronzkor, vaskor vagy összefoglalóan ókor (Kr.e. 3000-től 476-ig). A fémek megjelenésének nagy szerepe volt a **fejlettebb civilizációk** kialakulásában. A fémből készült eszközökkel az ember sokkal inkább úrrá tudott lenni a természeten, szerszámokat, fegyvereket készített. Mindez nagyobb létbiztonságot, egyszersmind gyorsabb népességnövekedést eredményezett. A munka javuló hatékonysága lehetővé tette a szakmai specializációt. Megjelentek a munkamegosztás első kezdetleges jegyei is (pl. kereskedelem, kézművesség, katonaság stb.), amellyel sokat javult a termelés hatékonysága.

Időszámításunk kezdetére kb. 250–270 millió fő élhetett a Földön. Ha ezt egybevetjük a paleolitikum végének 5 milliós népességével, akkor az egész időszakra kb. évi 0,05%-os növekedési ütemmel számolhatunk, ami 10 ezer főre vetítve 5 fős gyarapodást jelentett évente.

Az emberiség térben is terjeszkedni kezdett, fokozatosan kilép a trópusi, szubtrópusi területekről a magasabb szélességi körök irányába. A korszak elején a világnépesség négy fő centrum köré összpontosul:

- Nílus-völgy;
- Mezopotámia;
- Indus-völgy;
- Jangce és a Sárga-folyó völgye.

A korszak végén, időszámításunk kezdetén fokozatosan megnő Európa népességkoncentráló szerepe. A Római Birodalomnak legnagyobb területi kiterjedése idején (Kr.u. 14-ben) 54 millió lakosa volt, ebből 23 millió (42%) az európai, 19,5 millió az ázsiai és 11,5 millió fő az afrikai oldalon élt.

Középkor (476-tól kb. a 17 század közepéig). A Föld népessége ebben az időszakban megduplázódik, mégpedig úgy, hogy a Krisztus születését követő 1000 év alatt a Föld népességszáma gyakorlatilag nem változik, sőt feltehetően voltak olyan időszakok amikor számottevően csökkent. Ebben elsősorban a nagy ókori kultúrák hanyatlása és a népvándorlás okozta emberáldozat, valamint a fertőzőbetegségek (pl. pestis, vérhas, kolera) elterjedése játszott vezető szerepet.

A feudalizmus megszilárdulásával Kr.u. 1000 és 1650 között lassú de folyamatos népességnövekedés jellemezte a Földet, amelynek eredményeként a világ népessége 275 millióról kb. 500–550 millió főre nőtt. E lassú növekedés mögött azonban nagy ingadozások fedezhetők fel, pl. Európa népessége csak a 13. században 73 millióról 45 millióra esett vissza a pestis miatt.

3. periódus (a 17. század közepétől napjainkig). Az utóbbi három és fél évszázad minden korábbinál gyorsabb népességgyarapodást hozott az emberiség történetében, amelynek eredményeként a Föld népessége 500 millióról 6 milliárd főre nőtt. Ebben az időszakban válik az ember a Föld urává, ekkor tárja fel, lakja be még meglevő tartalékterületeit, aknázza ki ásványkincseit. A korszak népesedési dinamikáját tekintve azonban közel sem kiegyenlített.

A 17. századtól nekilendülő népességnövekedés mögött a **nagy földrajzi felfedezések** és a megszilárduló **tőkés termelési rend** álltak. A nagy földrajzi felfedezések során az ember ritkán lakott, de viszonylag kedvező természeti adottságú területeket tárt fel (pl. Amerika), amelyeket gyorsan be lehetett népesíteni. A feudalizmus kötöttségeinek megszűntével a túlnépesedett európai államok népességfölöslege ezekre a területekre vándorolhatott. Lökést adott a népességgyarapodásnak az is, hogy új, a korábbiaknál nagyobb kalóriatartalmú és fajlagosan nagyobb hozamú kultúrnövények kerültek termelésbe (pl. burgonya, kukorica). Mindez jelentősen hozzájárult

a népesség táplálékellátásának gyors javulásához. A fenti tényezők együttvéve a korábbinál jóval gyorsabb népességnövekedést tettek lehetővé. Fokozatosan megváltozott a népesség kontinensek szerinti megoszlása is. Amerika súlya növekedett Európáé csökkent.

Újabb lökést jelentett a világ népességnövekedésében a 18. század végén az **ipari forradalom**. Az ipari forradalom az ipari találmányok sora mellett számos olyan tudományos-technikai újítást is eredményezett, amely előrelépést jelentett az emberiség életszínvonalában. A tudományos közgondolkodás megerősödése, a biológia és az orvostudományok rohamos fejlődése révén javult a népesség általános egészségügyi ellátása. A kórházak, az orvosi ellátás, a medicinák terjedése nagyban hozzájárult a halálozási arányszám gyors csökkenéséhez, a születéskor várható élettartam kitolódásához.

Ugyanakkor az élelmiszeripar, a tartósító technológiák látványos fejlődése maga után vonta az emberiség javuló élelmiszerellátását is. A gyorsuló urbanizáció, a népesség mind tömegesebb városba áramlása egyben azt eredményezte, hogy javult a népesség ellátási (pl. orvosi ellátás) szintje, s ezzel életben maradási esélye. A halálozási arányszám az ipari forradalom által érintett területeken gyors ütemben csökkent, miközben a születési arány magas szinten stagnált. Ezzel a népesedési olló kezdett kinyílni, a természetes szaporodás üteme az érintett területeken felgyorsult.

Mindezek együttes eredményeként a Föld népessége az 1650-es 500 millió főről 1804-ig 1 milliárd főre nőtt, tehát rövid másfélszáz év alatt megduplázódott. Az évi növekedési ráta a 19. század elején átlépte a 0,5%-os határt, amelynek következtében a Föld lakóinak száma 1900-ra már meghaladta a 1,5 milliárd főt.

A **20. század** minden korábbit felülmúló **viharos népességnövekedést hozott**. Egyetlen évszázad alatt Földünk népessége megnégyszereződött. Az ENSZ számításai szerint a Föld népessége 1999 október 10-én elérte a 6 milliárd főt. Azonban az utóbbi száz év népességnövekedése sem volt egyenletes. Az évszázad első fele – részben a két világháborúnak is köszönhetően – viszonylag lassúbb, az utolsó ötven év azonban viharos tempójú népességnövekedést eredményezett. A népesség gyarapodásának évi átlagos üteme a világon 1950-ben érte el az 1%-ot, majd 1970-ben a 2%-ot. Az utolsó 50 évet ezért a **„népességrobbanás"** korszakának is szoktuk nevezni.

A népességnövekedés gyorsuló ütemét jól jelzi, hogy mennyi időre volt szükség a **népesség duplázódásához**. Ezek szerint:

- több százezer évre volt szükség, hogy időszámításunk kezdetére 250 millió fő éljen a Földön;
- kb. 16 évszázadba telt, amíg Földünk népessége 1650-re elérte az 500 millió főt;
- valamivel több mint 150 évet vett igénybe, hogy elérje az 1 milliárdot (1804);
- 123 évet, hogy elérje a 2 milliárdot (1927)
- 47 évet, hogy 1974-re elérje a 4 milliárdot.

A következő duplázódáshoz bizton állítható, hogy hosszabb időre lesz szükség, tekintettel arra, hogy a Föld egészét tekintve már jó ideje csökken a természetes szaporodás üteme, s ez a trend várhatóan a jövőben is tovább folytatódik majd. Ennek köszönhetően a Föld népességszáma csak 25 év leforgása alatt érte el a 6 milliárd főt (felező idő), s ha a szaporodási ütem nem változna, akkor már ez is 50 évet jelentene a népességszám újabb megkétszereződésére. Ez azonban várhatóan nem fog teljesülni, s a következő duplázódáshoz 54–55 évre (vagy még ennél is többre) lesz szükség.

2.3 A FÖLD ELTARTÓ KÉPESSÉGE

A népesség száma és a rendelkezésre álló természeti erőforrások mennyisége közötti viszony már régóta foglalkoztatja a népességtudomány képviselőit. Ennek kapcsán születtek meg olyan fogalmak, mint az optimális népesség, a túlnépesedés, az alulnépesedés, a maximális népesség és a minimális népesség. Az **optimális népesség** egy adott területen azt a népességszámot jelenti, amelynél a legmagasabb életszínvonal és jólét érhető el. Az optimális népesség kísérőjelenségei a teljes foglalkoztatás, a jövedelmek tartós bővülése, demográfiai egyensúly, a korosztályok kiegyenlítettsége. Ezzel szemben **túlnépesedés**ről beszélünk akkor, ha a népesség száma a területen rendelkezésre álló, és potenciálisan kiaknázható természeti erőforrások (talaj, növénytakaró, ásványkincsek stb.) szintjét meghaladja. Ekkor a terület eltartó képessége erős nyomásnak van kitéve, gyakori kísérőjelensége az éhezés, az alulfoglalkoztatás, a szegénység. Túlnépesedéssel szemben **alulnépesedés**ről akkor beszélünk, amikor a népességszám, ill. népsűrűség egy területen olyan alacsony, hogy a népesség nem képes kiaknázni, kihasználni a terület adottságait. A terület messze eltartó képessége alatt van kihasználva (pl. Amerika a fehér gyarmatosítók megjelenése előtt).

Alacsonyabb civilizációs szinteken (önellátó naturálgazdálkodás) kiszámítható egy terület **maximális népessége**, ami az ember fennmaradásához szükséges minimális élelem mennyisége alapján számítható ki. Ismerve a terület adottságait (talaj, klíma, domborzat stb.) meghatározható, hogy a terület mekkora népességtömeg ellátását képes alacsony szinten garantálni. A **minimális népességszám**, kisebb, környezetüktől jól elkülönülő területegységekre (pl. szigetek, magashegységek völgyei) számolható. A minimális népesség esetén a helyi társadalom reprodukciója még éppen lehetséges, gazdasági szempontból lehetővé válik a munkamegosztás primitív formája.

Örök dilemma az emberiség számára, hogy hány embert képes Földünk eltartani. Ez részben abban gyökerezik, hogy a történelem során egészen az utóbbi időkig a tét a népesség száma és az élelmiszerek mennyisége közötti arány volt. Ezzel kapcsolat-

ban időről-időre napvilágot láttak a Föld **túlnépesedés**éről, az emberiség és a rendelkezésre álló táplálék mennyisége közötti egyensúly felborulásáról szóló nézetek.

Az ide vonatkozó első elméletek egyike **Thomas Malthus** (1766–1834) anglikán lelkész tollából származott. Az utópista gondolkodók által megihletett fiatal Malthus „Tanulmány a népesedés törvényéről" (1798) c. fő művében foglalta össze nézeteit. Vizsgálataihoz Malthus észak-amerikai tanulmányútja szolgált, ahol többségében szegény európai (ír, skót, angol) bevándorlók éltek. A népesség körében ismeretlen fogalomnak számított a családtervezés, a nők a szülőképes kor felső határáig hozták világra gyermekeiket. A családok átlagos létszáma egyre nőtt, miközben a megtermelt javak mennyisége alig, mindez a szegénység fokozódásához vezetett.

Malthus tétele szerint a Föld eltartó képessége korlátokat szab a népességnövekedés számára, mivel a népesség száma **mértani** (2, 4, 8, 16...), az eltartásukhoz szükséges élelmiszermennyiség csupán **számtani haladvány** (1, 2, 3, 4,...) szerint nő. Mindez egy idő után túlnépesedéshez, ill. olyan feszültségekhez vezet mint pl. az éhezés, a járványok, aminek következtében a népesség száma ismét a megfelelő szintre csökken.

Malthus eredetileg a szabadversenyes kapitalizmus hibáira, a szegénységre, széles néptömegek nyomorára kívánta felhívni kortársai figyelmét, s nem egy eljövendő népesedési katasztrófára. Meglátása szerint a nagycsaládosok állami támogatása, és a szegényellátás helyett elsősorban a házasságkötések alsó határának törvényi szabályozására és az egyén felelősségtudatának növelésére van szükség a magas születési arányszámok csökkentéséhez.

Kései követői a **„malthuzianizmus"** hirdetői azonban szélsőségesen félremagyarázták Malthus tételét, s azt mondták, a népesség gyors gyarapodása veszélyezteti a világ gazdasági-politikai egyensúlyát, ami szükségszerűvé teszi a nagy háborúkat és természeti katasztrófákat, sőt indokolja egyes népek uralmát más gyorsabban szaporodó népek felett.

Az első konkrét adatokon alapuló tudományos számítások a Föld potenciális népességszámáról a 19. század végén láttak napvilágot. Közülük az első **Ravenstein** (1891) angol geográfus tollából származott, aki 5 milliárd 995 millió főben „limitálta" a Föld népesség eltartó képességét, korának mezőgazdasági technikai szintjét alapul véve, amit szerinte a Föld 2072-ben ért volna el. Valamivel később a német **Fischer** (1925) a Föld eltartó képességét 6,2 milliárd főben határozta meg. Számításaihoz a talajtermékenység és az ember tartós megtelepedésére, ill. a termelésre alkalmas területek kiterjedését vette alapul, s az egyes országok potenciális eltartó képességén keresztül jutott el a Föld egészéhez. Ugyancsak a táplálkozás felől közelítette meg a kérdést **Hollstein** (1937), aki számításai során figyelembe vette az éghajlat, a domborzat és a talaj adottságokat, s kiszámolta kontinensenként az ott termelt legjellegzetesebb haszonnövényre a maximálisan elérhető termésmennyiséget.

Végül Hollstein 13 milliárd 295 millió főben határozta meg a Föld **táplálkozási kapacitását**.

Ma már tudjuk, hogy Földünk népességszáma a Ravenstein és Fischer által kalkulált értéket elérte, ill. közelítette, mégpedig anélkül, hogy eltartó képességének határához ért volna. A Hollstein által szabott határértéket pedig jelen ismereteink szerint a Föld népessége a 21. század során nem éri majd el. Földünk a táplálkozás oldaláról tehát nem jelent gátat a népesség további gyarapodása számára. Új, a korábbinál termékenyebb haszonnövények és tenyészállatok termelésbe állításával, a korábbinál korszerűbb agrotechnikával az ember évről évre több élelmiszer megtermelésére képes.

Nem mellékes az sem, hogy még rengeteg alulnépesedett **tartalékterülete** van Földünknek, ahol roppant alacsony a népsűrűség, és nem folyik rendszeres mezőgazdasági termelés. Az ember által lakott tér határa, az **oikumene** tovább tágítható. Az ember által lakott tér határát (amelyen belül az ember gazdasági tevékenységet végez és állandó településeket hoz létre) a különböző kedvezőtlen természeti tényezők szabják meg. A sarkok felé haladva a hideg, a sivatagokban a vízhiány, az Egyenlítő mentén a sok csapadék és a dús növényzet, a magashegységekben a domborzat szab gátat az ember állandó jellegű letelepedésének és a föld megművelésének. Ugyanakkor a technikai haladás révén ezen területek egy része is idővel birtokba vehető.

Az élelmiszertermelés évről-évre növekvő mennyisége ellenére az **éhezés** sajnos ma is jelen van Földünkön. Ma kb. 800 millió ember éhezik a világon, további 600 millió alultáplált, nem jut elegendő kalóriához, fehérjéhez. Többségük Fekete-Afrika és Ázsia szegény országainak lakói, ahol a legmagasabb a természetes szaporodás. Ugyanakkor Ázsia és Latin-Amerika országainak többségénél inkább csak elosztási problémák jelentkeznek. Ha tekintetbe vesszük a fejlett országokban (pl. Európai Unió) felhalmozódott hús- és vajhegyeket, akkor azt kell mondanunk, hogy a Föld eltartó képessége még a jelenlegi agrotechnikai szint mellett is sok milliárd új földlakó élelmezését tudja garantálni.

Sokkal nagyobb gondot jelent a Föld eltartó képessége szempontjából, s a jövőben ez a trend még inkább fokozódik, az ember által okozott tartós **környezeti problémák**, pl. az ózonlyuk terjedése, a túllegeltetés nyomán fellépő sivatagosodás, a globális felmelegedés, a savas-esők okozta erdőpusztulás, vagy éppen a trópusi esőerdők esztelen kiirtása. Ezek jelentik a növekedés igazi korlátait az emberiség számára, s nem a Föld biológiai eltartó képessége.

2.4 A FÖLD NÉPESSÉGÉNEK JÖVŐBENI NÖVEKEDÉSE

A Föld népességszámának gyarapodása az elmúlt évtized során a korábbiakhoz képest némiképp **lassult**. Az 1970-es évtized közepéhez képest a természetes szaporodás földi értéke 21 ezrelékről 13 ezrelékre csökkent. Ennek következtében már a 15 évvel ezelőtti prognózisok sem teljesültek, melyek szerint 2000-ben 6,2 milliárd lett volna a Föld népessége. A 70-es évek természetes szaporodási értékeit alapul véve a népesség megduplázódásához 33 évre lett volna szükség, a mai értéken számolva ehhez 54 év szükséges.

A jövőben a népesség gyarapodásának **további lassulása várható**. A Föld népessége várhatóan 2030-ban éri el a 8 milliárd főt (tehát a tényleges duplázódáshoz, már 55 évre lesz szükség). A még távolabbi előrejelzések szerint (amelyek tévedési lehetősége még nagyobb), csillapodó természetes szaporodási értékek mellett a Föld népessége 2050-re 8,9–9,0 milliárd fő lesz. A jelenlegi évi 78 milliós népességgyarapodás a század derekára 41 millióra csökken. A még távolabbi prognózisok szerint, egyre csökkenő fertilitási ráták mellett Földünk a következő évszázad végére (2200) éri majd el kb. 11 milliárd fővel maximális népességszámát, amikor a népesség számbeli gyarapodása megáll, s egy fokozatos hosszantartó csökkenésbe vált át.

A lassulás elsődleges oka a családtervezés és születésszabályozás mind szélesebbkörű alkalmazása a fejlődő országokban. A **születésszabályozás** leggyakoribb módja a felvilágosításon, fogamzásgátláson, ill. durvább esetekben abortuszon, önként vállalt sterilizáláson alapuló egészségügyi beavatkozás. Vannak kevésbé drasztikus ún. közvetett módszerek is, amelyeket összefoglaló néven **családtervezésnek** hívunk. Ilyen, pl. a nők fokozott foglalkoztatása, a házasságkötés alsó korhatárának megállapítása, adókedvezmény vagy szociális támogatás az 1 gyermeket vállaló családok számára, „büntetőadó" kiszabása a sokgyermekes családoknak. A családtervezésnek (mint láttuk Kínában) hosszabb távon kedvezőbb eredményei vannak, s amellett, hogy humánusabb, még olcsóbb is a nemzeti kormányok számára. A családtervezés és születésszabályozás szerepét jól jelzi, hogy becslések szerint ezek hiányában ma Földünk népességszáma legalább 400 millió fővel lenne több, s hosszabb távra számolva 2100-ban, a ma becsült kb. 10,2–10,5 milliárd fő helyett 14,6 milliárd fő élne a Földön.

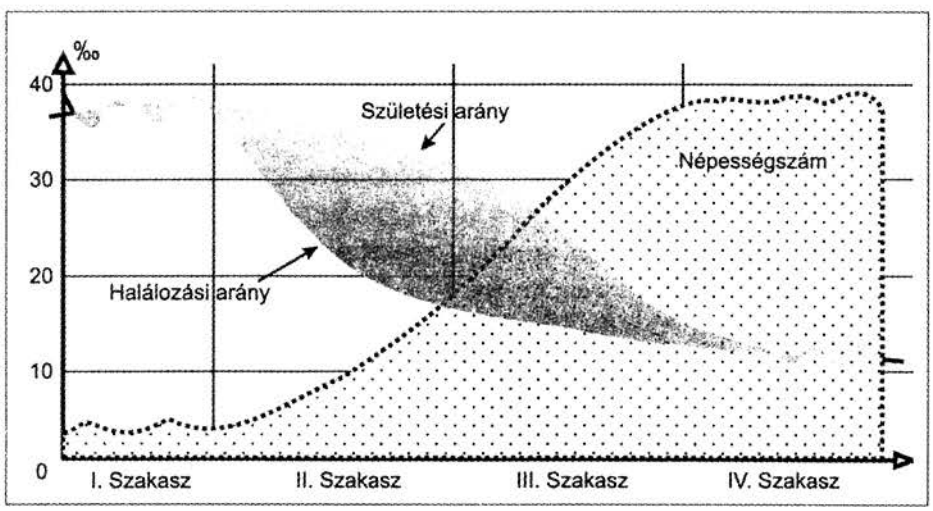
A népességszám jövőbeli alakulását másodlagos tényezők is befolyásolják majd, mint a különféle betegségek és a háborúk. Az utóbbi évtized egyik legsúlyosabb problémáját az **AIDS terjedése** jelentette, ami a halálozási rátán keresztül már ma is érzékelhető befolyással van bizonyos térségek és országok természetes szaporodási értékére. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) nyilvántartása szerint a HIV által leginkább fertőzött 28 fejlődő országból, ahol az összes HIV-fertőzött 79%-a él, 24 Fekete-Afrika területén található. Egyedül a világnak ezen a szegény, magas természetes szaporodású részén 24 millió AIDS-es beteget, ill. HIV-fertőzöttet tartanak ma

nyilván. Számítások szerint az AIDS által leginkább érintet 24 fekete-afrikai ország együttes népességszáma 1995 és 2050 között 252 millióról 759 millióra nő majd, ami az AIDS-nek köszönhetően 52 millióval lesz kevesebb, mint az a természetes népmozgalmi adatokból egyébként következne.

2.5 NÉPESEDÉSI CIKLUSOK

A világ népesedésének eddigi története két nagy szakaszra tagolható: egy hosszú, lassú népességnövekedést produkáló, és egy rövid (kb. 200 éves) robbanásszerű gyarapodást mutató periódusra. Az utóbbi két évszázad népesedési folyamatai, a természetes szaporodásban – elsősorban Európa és Észak-Amerika országaiban – bekövetkezett változások alapján a demográfusok négy jellegzetes szakaszt, ún. népesedési ciklust írtak le, amely a **demográfiai átmenet** modelljeként ismert (2. ábra).

A demográfiai átmenet **első ciklusa** az ún. **ősállapot**, amelyben mind a születési, mind a halálozási arányszám egyaránt magas, a kettő különbözete a természetes szaporodás igen alacsony. Ennek eredményeként a népességnövekedés lassú, inkább a stagnálás, a népességszám fluktuációja a jellemző. A 18. századig lényegében ez a ciklus jellemezte a Föld nagy részét, ma már azonban csak foltokban fordul elő a természeti népeknél, pl. Amazonas-medence, Kongó-medence egyes részei, Tibet, Etiópia zárt hegyi népei stb.

2. ÁBRA: *A demográfiai átmenet modellje*

A magas születési arány okai, hogy az adott népek körében:

- ismeretlen fogalom a családtervezés;
- a magas csecsemőhalandóság miatt a szülők több gyermeket vállalnak, mint egyébként az indokolt lenne;
- a társadalmi-gazdasági fejlettség szintje alacsony, a gyermekek munkaerejére szükség van a ház körül és a föld művelésénél;
- a sok gyermek a termékenység és gazdagság szimbóluma.

Ugyanígy a magas halálozási arányszámnak is meg vannak az okai:

- gyakoriak a járványok;
- az éhínség, és a háborúk nagy számban szedik áldozataikat;
- kezdetleges az egészségügy, fejletlen az orvosi ellátás stb.

A demográfiai átmenet **második ciklusában** a halálozási arányszám csökkenni kezd, az élveszületések száma viszont magas szinten stagnál. A demográfiai olló két szára szétnyílik, s rendkívül megnő a természetes szaporodás (30 ezrelék felett). Emellett a javuló életkörülmények jóvoltából a születéskor várható élettartam is növekszik, s ezek együttes eredményeként viharos népességgyarapodás, ún. **népességrobbanás** következik be az adott népesség körében.

Ez a ciklus döntően az ipari forradalom megjelenéséhez köthető, amely Angliát már a 18. század végén elérte, az európai kontinens nyugati felén döntően a 19. század első felében, Magyarországon kb. a kiegyezéstől jelentkezik. A világ országai fejlettségüktől és az ipari társadalom kialakulásától függően más-más időpontban lépnek ebbe a szakaszba. Jelenleg ide sorolhatók Fekete-Afrika (pl. Szomália, Angola, Mozambik, Tanzánia, Ruanda), valamint Ázsia (pl. Bhután, Afganisztán, Laosz, Kambodzsa, Jordánia, Szaúd-Arábia) és Latin-Amerika (pl. Bolívia, Paraguay, Guatemala, Guyana, Honduras stb.) legszegényebb, legelmaradottabb országai. A Föld mintegy 30–35 állama.

A magas természetes szaporodás és a gyors népességgyarapodás okai:

- javul az egészségügyi ellátás, ami az orvosok és kórházi ágyak számának gyarapodásával, a gyógyszerek, védőoltások elterjedésével hozható összefüggésbe;
- javul az infrastruktúra, kiépül az egészséges ivóvíz, villanyáram stb. ellátás, ami nagymértékben javítja a lakosság életkörülményeit;
- sokat javul az élelmiszerellátás, mind mennyiségi, mind minőségi szempontból, a kiépülő úthálózat lehetővé teszi, hogy az ország legtávolabbi részébe is elegendő élelmiszer jusson;

A **harmadik ciklus** során tovább csökken, igaz egyre lassuló ütemben a halálozási arányszám, miközben a születési arány hirtelen zuhanni kezd. A születések és halá-

lozások különbözete, a természetes szaporodás egyre kisebb lesz, a demográfiai olló kezd bezárulni, csillapodik a népességgyarapodás üteme. Napjainkban ez jellemzi a népességrobbanáson keresztül jutott fejlődő országok körét, így az arab országokat, Ázsia (pl. Kína, India) és Latin-Amerika (pl. Brazília, Mexikó) fejlettebb országait is. A jelenség okai, hogy:

- megjelenik a családtervezés, a születésszabályozás (abortusz, fogamzásgátlás, felvilágosítás stb.);
- a javuló egészségügyi ellátás miatt lecsökken a csecsemőhalandóság, s ennek köszönhetően a szülőknek nem kell többé indokolatlanul sok gyereket vállalni („túltervezni" a családot);
- megindul a foglalkozási átrétegződés, a nők egyre nagyobb számban állnak munkába, ami csökkenti a gyerekvállalási kedvet;
- a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként terjed a jóléti modell, a családok egyéni boldogulásuk, kényelmük (kocsi, nagyobb lakás, utazás stb.) érdekében lemondanak a sok gyerekről.

A **negyedik szakaszban** mind a születési, mind a halálozási arány alacsony szinten (10–15 ezrelék között) közel egymáshoz stagnál, lelassul a népességnövekedés, alig néhány ezrelék évente. A népességen belül a fiatalok részesedése lecsökken, a születéskor várható élettartam megemelkedik, a társadalom elöregedése megindul. Lényegében ez jellemzi ma a fejlett világ országait (Európa, É-Amerika, Japán, Ausztrália, Új-Zéland).

Számos szerző, főként az utóbbi tíz év demográfiai folyamatainak eredményeként megkülönböztet egy ötödik ciklust is, amikor a születések száma elmarad a halálozások számától, s tartós jelenségként lép fel **a természetes fogyás**. Az 1990-es évek elején még csak Németország, Magyarország és Bulgária volt ebben a fázisban, de mára kb. 20–25 országra, többségében európai országokra, ez a jellemző. 1998-ban Bulgária és Észtország népessége 5 ezrelékkel, Ukrajnáé és Magyarországé 4 ezrelékkel, Németországé, Csehországé, Romániáé és Litvániáé 2 ezrelékkel csökkent. De lényegében Nyugat-Európa csaknem valamennyi országára negatív természetes szaporodás lenne jellemző, a bevándorló népesség adatai nélkül.

3. A NÉPESSÉG TÉRBELI ELOSZLÁSA

A népesség eloszlása a Föld felszínén már ősidők óta roppant egyenlőtlen, túlzsúfolt térségek állnak szemben, gyéren vagy ritkán lakott területekkel. Ez az egyenlőtlenség lényegében már az emberré válás időszakától kezdve megfigyelhető, az Óvilág (különösen Ázsia) alacsonyabb földrajzi szélességű övei, korán és sűrűn benépesültek, míg az Újvilág (Amerika és Ausztrália) rendkívül gyéren lakott maradt, nem utolsó sorban azért, mert a szárazföldi összeköttetés csak időszakosan tette lehetővé e földrészek benépesülését.

A korai emberiség fejlődésének centrumai (a domesztikáció színterei), valamint az első nagy mezőgazdasági kultúrák is Ázsia, Afrika, és részben Európa földjén alakultak ki Itt születtek az első városok, az első magasan szervezett ókori társadalmak, s itt jöttek létre az első nagyobb népességtömörülések is.

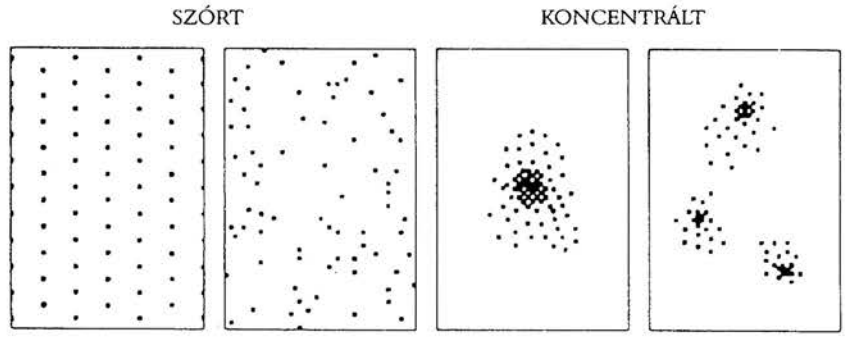
Ez az ősidőktől fennálló egyenlőtlenség a nagy földrajzi felfedezések kezdete óta, a vándorlások (migráció), valamint a technika fejlődése jóvoltából – legalábbis a kontinensek szintjén – némileg kiegyenlítődött, ugyanakkor a gazdaság és az urbanizáció egyenlőtlen térbeli növekedése révén kisebb térségek, régiók szintjén új, a korábbinál sokkal markánsabb egyenlőtlenségek léptek fel.

3.1 A NÉPESSÉG TÉRBELI ELOSZLÁSÁNAK MODELLJE

A népesség térbeli eloszlásának szabályszerűségei már régóta felkeltették a népességföldrajz kutatóinak figyelmét. **Boustedt** (1975) modelljében a népesség térbeli eloszlásának két lehetséges alapformáját különbözteti meg (3. ábra).

E szerint egy terület népessége egyaránt elhelyezkedhet szórtan és koncentráltan. A **szórt népesség** ideális esetben teljesen egyenletesen oszlik el a térben, ez azonban rendkívül ritka, s csak tökéletesen homogén térszín esetében elképzelhető. A valóságban sokkal gyakoribb eloszlási minta a véletlenszerű térbeli eloszlás, amely főként a domborzat és a vízrajz különbségeinek eredménye.

Ilyen szórt eloszlás volt a jellemző a népesség térbeli eloszlására az őskor és az ókor jelentős részében, amikor az alacsony civilizációs szint mellett az ember fokozottan

3. ÁBRA: *A népesség eloszlásának modellje. Forrás: N. de Lange 1991.*

ki volt téve a természet szeszélyeinek. Hogy a természetben rendelkezésre álló kevés élelmiszermennyiséget maximálisan hasznosítsa, saját érdekében a térben minél egyenletesebben kellett szétoszlania. De még a középkor feudális termelési viszonyai között is a földesúr elsősorban abban volt érdekelt, hogy a földjén élő jobbágyokat (a munkaerőt)a térben minél kiegyenlítettebb módon telepítse, s ezzel biztosítsa a föld optimális művelését.

A népesség fokozott koncentrációja főként az ipari forradalom megjelenésével, a nyersanyaglelőhelyek, a közlekedési csomópontok stb. szerepének felértékelődésével indult meg. A térbelileg **koncentrált népesség** elhelyezkedésének is két sémája ismert, egyrészt egy pont köré rendeződve, erősen centralizált módon, és kiegyenlítettebben a tér több pontja körül tömörülve, decentralizált módon. Ez utóbbi modell, főként az ipari forradalomba korán és intenzíven bekapcsolódott területek népességeloszlására jellemző, mint pl. Nyugat-Európa magasan urbanizált térségei, Belgium, Hollandia, a Ruhr-vidék stb.

A népesség egy pont körüli erős koncentrációja főként az iparosításba későn, ill. részlegesen bekapcsolódott területekre jellemző, Napjainkban a fejlődő országok térbeli szerkezete is ezt mutatja, sok milliós nagyvárosi agglomerációk néznek szembe óriási kiterjedésű lakatlan, vagy rendkívül gyéren lakott térségekkel (pl. Kína, Indonézia).

Ahogy a gazdaság térbeli súlypontja idővel változhat egy országon belül, úgy a népességé is. A népesség térbeli eloszlásának változására, az eltolódás földrajzi irányának (s egyben mértékének) meghatározására szolgál a **népességi súlypontszámítás**. A számítás fizikai analógiákon nyugvó alapját az *n* számú alappontból álló rendszer (ahol **n** lehet az összes település, vagy az *n* középpontal/székhellyel reprezentált nagyobb területegység) alkotja, amelynek súlypontja az egyes pontokhoz tartozó m_i tömeg (esetünkben a népesség száma) alapján határozható meg, s az alábbi képlettel írható le:

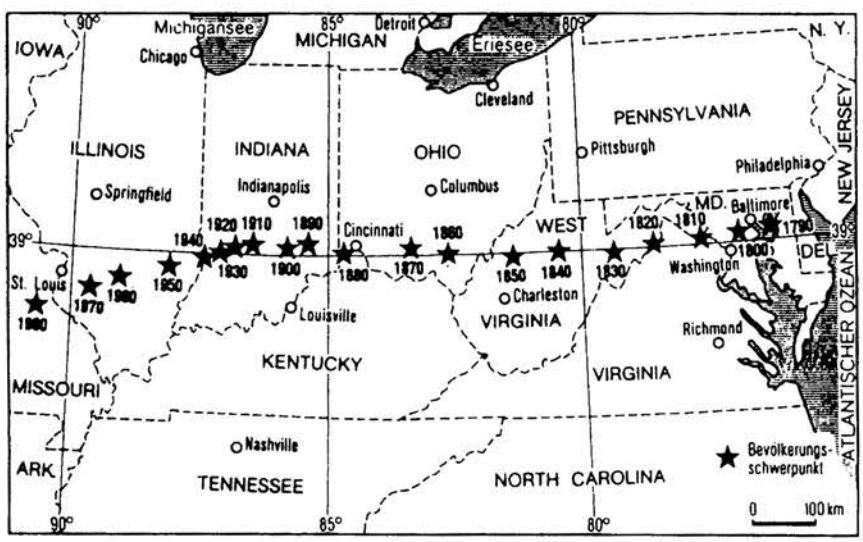
$$S_x = \frac{\sum_{i=1}^{n} m_i x_i}{\sum_{i=1}^{m} m_i} \qquad S_y = \frac{\sum_{i=1}^{n} m_i y_i}{\sum_{i=1}^{m} m_i}$$

ahol S_x és S_y = a súlypont koordinátái;
x_i és y_i = az alappontok koordinátái (pl. földrajzi fokok);
m_i = az alappontok tömegei (népességszám).

A módszer annál pontosabb eredményt szolgáltat, minél több alappontot használunk (4. ábra). A módszert a népesség súlyponteltolódásának mérése mellett, a tömeg mérőszámának gondos megválasztásával alkalmazhatjuk egyebek mellett a gazdasági fejlettség súlypontjának (GDP/fő), az ipari termelés és más egyéb tevékenységek súlypontjának meghatározására is.

3.2 A NÉPESSÉG TÉRBELI ELOSZLÁSÁNAK SZABÁLYSZERŰSÉGEI A FÖLDÖN

Az emberiség **településhatára** (az oikumene) a modern közlekedési, hírközlési és építészeti technológiák jóvoltából a Földön állandóan tágul, ugyanakkor vannak a Földön olyan térségek, amelyek a gyors technikai fejlődés ellenére továbbra is igen

4. ÁBRA: *A népesség súlypontjának változása az Egyesült Államokban. Forrás: N. de Lange 1991.*

ritkán lakottak. A Föld **149 millió km²**-t kitevő szárazulatainak egy része még a mai technikai-civilizációs szint mellet sem nyújt kedvező terepet tartós emberi letelepedésre. Miközben az ember a világűr meghódításán fáradozik, azt vesszük észre, hogy az éghajlat és a domborzat még mindig komoly gátat szab az emberiség terjeszkedése elé a Földön.

Általánosan elmondható, hogy a Föld népességének többsége (90%) az **északi féltekén** él. Ez részben abból adódik, hogy a szárazföldek közel 80%-a az Egyenlítőtől északra található, melyek ráadásul összefüggő nagy tömböket (Eurázsia, É-Amerika) alkotnak abban a mérsékelt övezetben, amely az emberiség számára letelepedésre és gazdálkodásra a legalkalmasabb terepet kínálta a történelem során. Mindez fajlagosan nagyobb népsűrűség elérését tette lehetővé az északi féltekén. A déli féltekén csak a délkelet-ázsiai szigetvilág, Afrika délkeleti része és Dél-Amerikának a La Plata torkolatától Rio de Janeiro-ig terjedő keleti partvidéke sűrűbben lakott.

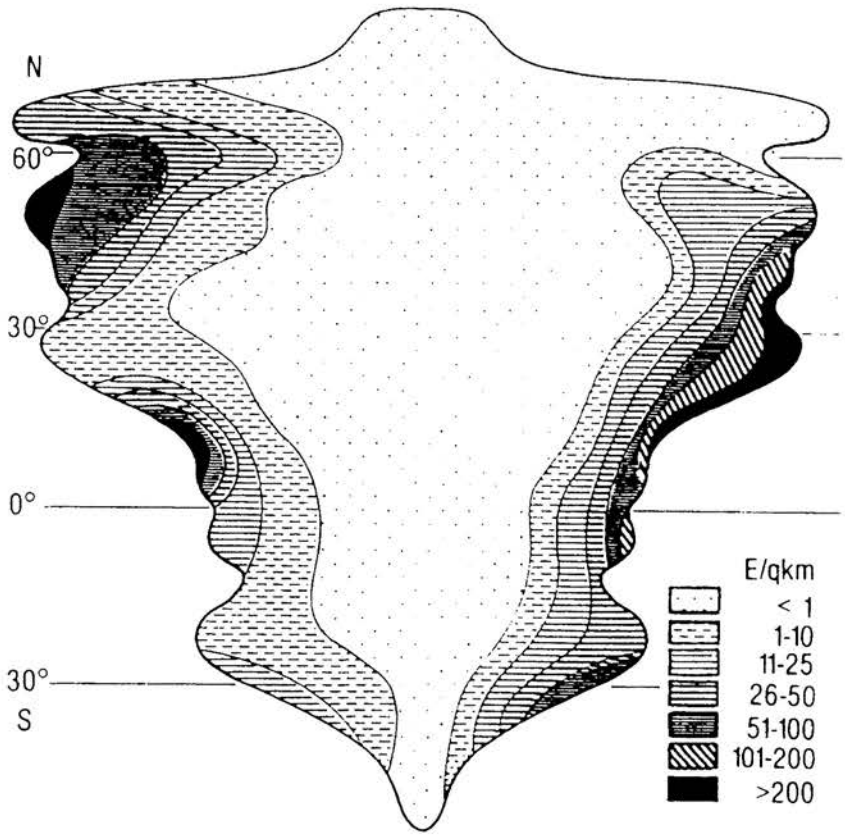
Ugyancsak szembetűnő hatása van a **tengerszint feletti magasság**nak és a **tengerektől való távolság**nak a népesség eloszlására. Az emberiség 80%-a a 0 és 500 m közötti magasságban, több mint 50%-a a 200 km-es tengerparti sávban él. Az 5. ábra mutatja a Föld népsűrűségét a tengerpartoktól való távolság és a klímazónák szerint, egyetlen (az összes szárazulatot tartalmazó) „ideális kontinensre" számolva.

A **ritkán lakott területek** (1 fő/km² alatti népsűrűség) a Föld felszínének 78%-át teszik ki. Ide tartoznak a **sarkvidéki** területek, a déli féltekén az Antarktisz, az északi féltekén a Jeges-tenger szigetvilága lakatlan, emellett Kanada, Grönland, Skandinávia és Oroszország tundra, ill. tajgaöve rendkívül gyéren lakott. Az itteni kevés állandó település a tengerpartokon (Alaszka) és a nagyobb folyók mentén (Szibéria) található.

Ugyancsak ritkán lakottak a **sivatagi** területek, közülük is a Szahara, a Kalahári, Ausztrália belső sivatagos területei, az Atacama, valamint Közép-Ázsia és az Egyesült Államok belső mérsékelt övi sivatagjai. Itt a nagy forróság, a vízhiány és az infrastruktúra (pl. utak, vasutak) hiánya jelenti a legfőbb akadályt a benépesülés előtt.

Ugyancsak roppant gyéren lakott a **trópusi esőerdők** nehezen járható övezete, legkiterjedtebb térségeik Dél-Amerika, Afrika és Délkelet-Ázsia területén találhatók (pl. az Amazonas-medence, a Kongó-medence, Szumátra, Borneó, Új-Guinea). Valamennyi közül ez a klímatartomány mutatja egyébként a legszélsőségesebb értékeket, az Amazonas-medence 1 fő/km² alatti népsűrűségi értékével szemben Jáva 1500 fő/km²-es értéke áll szemben.

Gyakorlatilag lakatlan a **magashegységek** övezete is, az éghajlattól függően, ez Európában, Ázsia és Észak-Amerika magasabb (45°-tól É-ra) szélességeiben az 1500 m feletti, a trópusokon (Afrika, Dél-Ázsia, Latin-Amerika) a 3000 m feletti térszínt jelenti. A népesség átlagos lakómagassága Dél-Amerikában a legmagasabb 644 m-el, szemben a világátlagot jelentő 320 m-el.

5. ÁBRA: *A Föld népsűrűsége egyetlen ideális kontinensre. Forrás: N. de Lange 1991.*

A természeti feltételek kedvező alakulása ugyanakkor nem jelenti automatikusan magas népsűrűség létrejöttét. Az átlagosnál nagyobb népsűrűség, nagy népességtömörülések kialakulásában társadalmi és gazdasági (pl. bányászat) tényezők egyaránt jelentős szerepet játszottak a történelem folyamán. A **sűrűn lakott területek** (200 fő/km^2 felett) a Föld felszínének alig 1%-át teszik ki.

A legősibb **nagy népességkoncentrációk** Ázsiában találhatók, ezek már az ókortól megjelentek, s alapjukat az öntözéses mezőgazdasági kultúra jelentette. Két nagy népességtömörülés ismert, az egyik Kelet-Ázsiában (a Kínai-alföld, Korea, Japán), a másik Dél-Ázsiában (India, Pakisztán, Banglades, Sri Lanka) található. A kettő között kiterjedt alacsony népsűrűségű területek (Tibet, Közép-Ázsia) húzódnak. E két népességtömörülésben él az emberiség több mint 40%-a.

Az előzőeknél jóval fiatalabb, s lényegében az ipari forradalomhoz köthető az Európa nyugati felén, a La Manche övezetben (Benelux-államok, Ruhr-vidék, Észak-

Franciaország, Dél-Anglia) létrejött nagy népességkoncentráció. Szemben a többi népességkoncentrációval ez a nagy népsűrűségű (250 fő/km^2 felett) terület egy közepes népsűrűségű környezetből (Kelet-és Dél-Európa) emelkedik ki.

Legfiatalabb népességkoncentráció az Észak-Amerika atlanti partvidékén és a Nagy-tavak körül létrejött magas népsűrűségű övezet, amely a 20. századi iparosítás és urbanizáció következménye. **Noin** (1988) számításai szerint az ismertetett négy nagy népességtömörülésben él az emberiség 62%-a. A négy nagy népességkoncentráció mellett számos kisebb, de rendkívül sűrűn lakott terület ismert: pl. Jáva, Nílus-völgy, Donyec-medence, Felső-Szilézia, Brazília déli, tengerparti része.

3.3 A NÉPSŰRŰSÉG SZÁMÍTÁSA

A népesség térbeli eloszlásának mérésére szolgál a népsűrűség, amely egy adott földrajzi egység (ország, megye stb.) 1 négyzetkilométerére jutó átlagos népesség száma. Minél nagyobb a vizsgált földrajzi egység kiterjedése, annál kevesebbet árul el a népsűrűségi érték a népesség valós térbeli eloszlásáról. Nagy területű országok (pl. Oroszország, Kanada, USA, Brazília) esetében az átlagértékek mögött sűrűn lakott és jószerivel lakatlan területek adatai bújnak meg.

A népsűrűség mérésére ezért többféle számítást is végezhetünk. Legegyszerűbb a **nyers** (vagy aritmetikus) **népsűrűség**, amit úgy kapunk meg, ha az adott térség népességszámát elosztjuk az illető terület nagyságával (össznépesség/összterület). Ennél többet elárul egy adott térség tényleges népsűrűségi viszonyairól, ha csak a ténylegesen lakott (beépített) és gazdaságilag hasznosított (bányák, erdők, szántóföld stb.) területeket vesszük figyelembe, és ezzel osztjuk el a népesség számát. Az így kapott mutató a **fiziológiai népsűrűség**. Egy-egy városrész fiziológiai népsűrűsége akár a 10 ezer főt is meghaladhatja négyzetkilométerenként.

A gazdálkodás és a területhasznosítás intenzitásáról egy adott területen legtöbbet a **táplálkozási népsűrűség** árulja el, amelynek számítása során az össznépesség számát nem a teljes területtel, hanem csak a mezőgazdaságilag művelt területek nagyságával osztjuk el. Lényegében ennek analógiájára számolható a **mezőgazdasági népsűrűség**, amikor nem az egész népesség, hanem csak a mezőgazdasági foglalkoztatottak (és családtagjaik) számát osztjuk el a mezőgazdaságilag művelt területek nagyságával. A különböző népsűrűségi mutatók egymástól igen eltérőek lehetnek, pl. Ausztrália területének csupán 5,8%-át művelik, ezért az ország nyers népsűrűsége (2,4 fő/km^2) és táplálkozási népsűrűsége (42 fő/km^2) számottevően különbözik egymástól.

A népesség térbeli eloszlására vonatkozó számítások során azonban nem csak a népesség (vagy egy részének) számát oszthatjuk el a területi kiterjedéssel, hanem for-

dítva is, a területet a népességgel. Ebben az esetben az **arealitási mutatót** kapjuk, amely megadja, hogy mekkora terület jut egy lakosra az adott területen.

A népsűrűségnek, mint a társadalmi-gazdasági fejlődést befolyásoló tényezőnek a növekvő szerepét mutatja, hogy az EU területfejlesztési politikájában az ún. **strukturális alapok** szétosztásánál, az egyes támogatandó területek lehatárolásánál is fokozottan számolnak vele, s „vezérmutatónak" számít. Az egyszerű népsűrűségi mutatók mellett gyakran alkalmaznak különböző viszonyszámokat, indexeket. Ilyen, pl. az **urbanitás/ruralitás indexe**, amely a városias és falusias térségek megkülönböztetésére, besorolására szolgál. Ez a népességkoncentrációt kifejező Európa nyugati felén használatos viszonyszám azokat a régiókat minősíti például városiasnak, ahol a népesség több mint 80%-a él 150 fő/km^2-nél sűrűbben lakott településeken.

Magyarországon ennek a kritériumnak csak Budapest és szűkebb agglomerációjának kistérségei felelnének meg, ezért hazánkban az urbanitás/ruralitás indexet a szerint számolják, hogy a régió népességének hány százaléka él 120 fő/km^2-nél magasabb népsűrűségű településeken. A határt többnyire 50%-nál húzzák meg. E szerint a számítás szerint hazánk 150 statisztikai kistérsége közül 8 erőteljesen városiasnak (75% felett), 49 pedig városiasnak minősíthető.

3.4 A NÉPSŰRŰSÉG ELTÉRÉSEI A FÖLDÖN

Földünkön az **átlagos népsűrűség 45 fő/km^2**, amely mögött már a kontinensek szintjén is roppant nagy különbségek figyelhetők meg (1. táblázat). A két legsűrűbben lakott kontinens, Ázsia és Európa népsűrűségi értéke a világátlag több mint kétszeresét teszi ki, míg a sorrendben őket követő Afrika és Latin-Amerika alig éri el a földi érték felét. (A volt Szovjetunió – jelenleg FÁK – kiemelése és külön kezelése mind Európától, mind Ázsiától ez esetben nem csak politikai földrajzi, de népsűrűségi szempontból is indokolt, a kontinensnyi méretű, de rendkívül ritkán lakott ország e tekintetben is élesen elválik szűkebb környezetétől.) A legritkábban lakott nagytérségei a Földnek Észak-Amerika, a FÁK, Ausztrália és Óceánia.

A kontinensek átlagához képest még nagyobb eltérést tapasztalunk, ha az egyes országok népsűrűségi értékét vesszük szemügyre. Ennek érzékeltetésére elég ha két európai állam, Hollandia (378 fő/km^2) és Norvégia (13 fő/km^2) népsűrűségi mutatóját hasonlítjuk össze.

Milyen kategorizálás hajtható végre a világ országai körében a népsűrűség értékei alapján? Milyen törvényszerűség állapítható meg, az országok fekvésével, méretével, népesedési jellemzőivel összefüggésben?

A **sűrűn lakott országok** első csoportját a **városállamok** alkotják. Esetükben több ezer fő él egy négyzetkilométeren, ami egyrészt a területhiány (és ennek nyo-

1. TÁBLÁZAT: *A kontinensek népsűrűsége (2000)*

	fő/km²
Ázsia(-FÁK)	118
Európa	102
Afrika	26
FÁK	13
Észak-Amerika	15
Latin-Amerika	25
Óceánia	3,5
Föld	**45**

mán a rendkívül intenzív területhasznosítás), másrészt a fokozott bevándorlás eredménye. Ide tartozik Makaó (18.243 fő/km²), Monaco (16.410 fő/km²), Hongkong (6107 fő/km²), Szingapúr (4884 fő/km²).

Ugyancsak rendkívül sűrűn lakottak a **törpeállamok**: pl. Málta (1193 fő/km²), Bahrein (909 fő/km²), Maldív-szigetek (883 fő/km²), Barbados (619 fő/km²), Mauritius (569 fő/km²), Nauru (516 fő/km²), vagy San Marino (430 fő/km²).

A nagy népsűrűségű országok csoportjába tartoznak még Ázsia és Afrika **kis területű, túlnépesedett államai**: pl. Banglades (851 fő/km²), Tajvan (607), Dél-Korea (468), Libanon (403), Ruanda (308 fő/km²), Burundi (235 fő/km²).

A fejlett világ országai közül csupán Hollandia (378 fő/km²), Japán (335 fő/km²) és Belgium (334 fő/km²) tartozik a szélsőségesen sűrűn lakott országok közé.

A **ritkán lakott országok** körében ugyancsak elvégezhető, bizonyos osztályozás. A kontinenst alkotó **Ausztrália** (2,4 fő/km²) mellett ebbe a csoportba tartoznak a **nagy területű mérsékelt és hideg égövi országok,** pl. Mongólia (1,6 fő/km²), Izland (2,7 fő/km²), Kanada (3,0 fő/km²), Oroszország (8,6 fő/km²). A fentieken kívül a ritkán lakott államok külön csoportját képezik a **sivatagi országok,** pl. Namíbia (2,0); Mauritánia (2,5 fő/km²); Botswana (2,7 fő/km²); Líbia (3,0 fő/km²); Csád (5,7 fő/km²); Niger (8,0 fő/km²); Szaúd-Arábia (9,3 fő/km²).

3.5 A NÉPSŰRŰSÉG JELENTETTE GONDOK

A nagy kiterjedésű és ritkán lakott országokban (pl. Ausztrália, Kanada) sok gondot okoz a vidéki lakosság ellátása (iskola, orvos stb.). Ezeken a területeken drága az infrastruktúra kiépítése (utak, telefon stb.) és működtetése, ami roppant anyagi terheket ró az adott ország kormányára. Az **alacsony népsűrűség** tehát inkább negatív

következményekkel jár. A népsűrűség növekedése egy bizonyos szintig javítja az alapellátás iránti igények kielégítését, a gazdaság és a társadalom harmonikus fejlődését, a természet adta lehetőségek kiaknázását (pl. talaj, ásványkincsek). Nem véletlen, hogy az alacsony népsűrűségű országok speciális programokat dolgoznak ki a ritkán lakott területek benépesítésére, s ennek keretében a kedvezmények széles választékát (pl. adókedvezmények) kínálják fel az itt letelepülőknek.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy egy bizonyos ponton túl már a **nagy népsűrűség** is komoly gondokat okoz, fölerősödnek a negatív hatások. A környezetet a zsúfolt népesség ugyanis túlterheli, a talajt kizsákmányolja (pl. Kínai-alföld, Száhelövezet), a sűrűn lakott területeken akadozik a közlekedés (pl. Londoni-medence), környezeti ártalmak (pl. szmog) lépnek fel.

A leginkább zsúfolt nagyvárosi területeken (pl. megalopoliszok) lép fel a **crowding hatás**, amely olyan túlsűrűsödés, amikor már nem elégítődik ki az egyén térigény szükséglete, ennek következtében megnő az agresszív megnyilvánulások, a deviancia (bűnözés, vandalizmus stb.) aránya, csökken az egyének közötti szociális interakciók száma, elmagányosodás (depresszió) lép fel.

Hazánk népsűrűsége 109 fő/km^2, ami az európai átlagnál némileg magasabb, de jelentősen elmarad a nyugat-európai centrum térségekben tapasztalt átlagtól (200–250 fő/km^2). A népesség nem egyenletesen oszlik el az ország területén, a népsűrűségi mutatók a gazdaság térbeli rendjét, az urbanizáció szintjét tükrözik. Az ország legsűrűbben lakott részei Budapest és agglomerációja, az Észak-Dunántúl, a Balaton vidéke és a Borsodi-iparvidék területe.

4. A NÉPESSÉG RASSZOK- ÉS KULTÚRFÖLDRAJZI MUTATÓK SZERINTI ÖSSZETÉTELE

Az ember születésénél fogva nem csak egy ország, hanem egy saját nyelvet beszélő, önálló kultúrával rendelkező nemzet tagjává is válik. Bőre színe és egyéb antropológiai jegyei alapján ugyanakkor egy még tágabb „család", valamely rassz, ill. nagyrassz képviselőjének mondhatja magát. A jól meghatározható (mérhető) biológiai jegyekhez igen gyakran sajátos kulturális, ill. etnikai vonások kapcsolódnak, még akkor is, ha a „kultúra" mint fogalom rendkívül szerteágazó, s nehezen mérhető (ti. a beszélt nyelv és a követett vallás mellett magában foglalja az emberi értékviszonyok és a viselkedés generációról generációra öröklődő rendszerét).

A beszélt nyelv, a vallás stb. egyszóval a kultúra fontos szerepet játszik az ember hétköznapi életében (pl. munkavégzés, táplálkozás, házasodási szokások), s meghatározza szűkebb-tágabb helyét az emberiség 6 milliárd főt számláló nagy családján belül. A Föld egyes kontinensein, nagyobb térségeiben élő népesség a hosszú évezredek során sajátos antropológiai és kultúrföldrajzi jegyekre tett szert, amelyek az utóbbi két évszázad keveredése ellenére is nagyfokú stabilitást mutatnak.

4.1 AZ EMBERFAJTÁK (EMBERI RASSZOK) KIALAKULÁSA ÉS ELTERJEDÉSE A FÖLDÖN

A ma élő ember (Homo sapiens sapiens) egyetlen faj, amely több egyenrangú fajtára, másnéven földrajzi rasszra különült el az evolúció folyamán. Az emberfajtákat egymástól eltérő külső morfológiai (bőr- és hajszín, testméret) és belső fiziológiai (hőszabályozás, vércsoportok) sajátosságok jellemzik. Kialakulásukban a **földrajzi elszigetelődés** (*izoláció*) mellett a természeti **környezethez való alkalmazkodás** (*adaptáció*) és az öröklődést szabályozó **génállományban bekövetkezett változások** (*mutáció*) játszottak elsődleges szerepet. A leletek tanúsága szerint a legutolsó eljegesedés (würm) közepére, a késői paleolitikum idején már megjelentek az első markáns rasszbeli differenciálódásra utaló jegyek az emberiség körében. Az emberiség négy nagyrasszra oszlik: europid, mongolid, negrid és veddo-ausztralid, de emellett több népcsoport ismert, amelyek nem sorolhatók be egyik ismert nagyrasszba

sem, pl. pigmeusok, busmanok, hottentották. Az egyes nagyrasszok kialakulásuknál fogva jól megfeleltethetők a nagy földrajzi egységeknek. Valamennyi nagyrassz bölcsője az Óvilágban található, e tekintetben Amerika és Ausztrália alárendelt szerepet játszott az emberiség történetében.

A **veddo-ausztralid** nagyrassz számarányát tekintve a legkisebb a Földön, képviselőik száma néhány százezer fő körül mozog. A hosszantartó földrajzi elkülönülés (izoláció) miatt képviselőire az ősi vonások, pl. hosszúkás fej, széles orr, sötét haj- és bőrszín a jellemző. A nagyrasszhoz tartozik Ausztrália őslakóin kívül, Sri Lanka, India (a Dekkán-fennsík), Celebesz, Szahalin és Hokkaido szigetének néhány kisebb népcsoportja. A veddo-ausztralidok nem játszottak jelentősebb szerepet a Föld benépesítésében, így sokan nem is tekintik önálló nagyrassznak.

Az **europid**, vagy más néven kaukázoid nagyrassz a legnépesebb emberfajta, az emberiség kb. 55%-a tartozik ide. A nagyrassz bölcsője a Kaukázus vidéke lehetett, innen ered neve is, bizonyos csoportjai szoros kapcsolatban állhattak a veddo-ausztralidokkal. Képviselőire a fehér vagy világosbarna bőrszín, vékonyszálú haj, erős arc- és testszőrzet a jellemző. A kontinensek közötti vándorlásban ez a nagyrassz vett leginkább részt, ezért a legnagyobb elterjedési területtel rendelkező, formailag a legváltozatosabb emberfajta. Képviselői eredetileg Európát, Észak-Afrikát, a Közel-Keletet, Indiát és a Polinéz-szigetvilágot népesítették be, majd a gyarmatosítás révén az Újvilág (Észak- és Dél-Amerika, Ausztrália, Új-Zéland) jelentős részén is elterjedtek. Öt rasszra különül el:

- cromagnoid;
- nordoid (germán, szláv népek);
- mediterrán (a Földközi-tenger medencéjétől Indiáig terjed pl. arabok, perzsák, India népei);
- alpi-dinári (a Pireneusoktól a Pamírig terjed, inkább hegyvidéki típus);
- polinezid (Polinézia őslakói, szoros kapcsolatban állnak a veddo-ausztralidokkal).

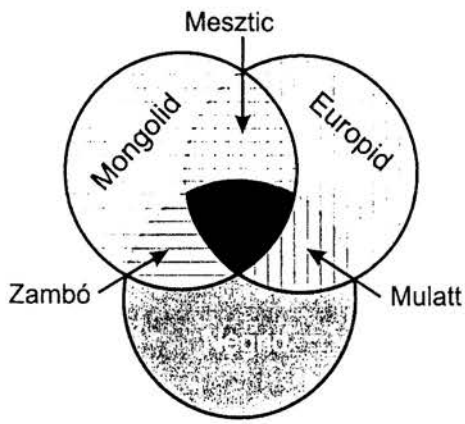
A **mongolid** nagyrasszhoz az emberiség kb. 35%-a tartozik, s az europid után a második legnépesebb nagyrassz. Képviselőire jellemző a sárgásbarna bőrszín, sötét haj és szemszín, alacsonyabb termet, valamint a szemhéjakat fedő „mongolredő". Mai fő elterjedési területük az Uraltól Amerika déli részéig terjed. Őshazájuk Ázsia magasabb szélességű, hűvösebb klímazónája lehetett, erre utal a hideg elleni védekezést elősegítő tulajdonságaik. A nagyrassz képviselői a jégkorszak idején, a Beringszoroson keresztül népesítették be az amerikai kontinenst (indiánok).

A **negrid** nagyrassz kialakulásának és elterjedésének fő területe Afrikában található, Amerikában a rabszolga-kereskedelem révén terjedtek el képviselői. Az emberiség kb. 10%-a sorolható ide. A mongolidokkal ellentétben a forró égövhöz való alkalmazkodás jegyeit viselik magukon, pl. sötét bőr, gyapjas-göndör haj, széles ajak.

A nagyrasszok földrajzi elterjedése a **vándormozgalmak** következtében sokat módosult a történelem folyamán. Ezek közül kiemelkedik a fehér európaiak gyors expanziója a nagy földrajzi felfedezéseket követően (Amerika, Ausztrália, Dél-Afrika), vagy a kb. 15 millió fekete rabszolga behurcolása Afrikából Amerikába, döntően a 18–19. század folyamán az ültetvényes gazdálkodás (pl. gyapot, cukornád, dohány) magterületeire. Újabb keletű a mongolidok (főként a kínai alrassz) gyors terjeszkedése Amerika északi részén, Nyugat-Európa, Ausztrália és a csendes-óceáni szigetvilág városaiban.

Az együttélés és keveredés révén az emberiségen belül egyre változatosabb **keverékfajták** jöttek létre (6. ábra). Ez különösen az Újvilágra, azon belül is főként Amerika déli részére a jellemző, ahol az europid és negrid nagyrassz keveredésével alakult ki a **mulatt**, a mongolid (indián) és europid nagyrassz keveredésével a **mesztic**, a negrid és mongolid nagyrassz keveredésével a **zambó** keverékfajta.

Az egyes emberfajták békés egymás mellett élése korán sem volt zavartalan a történelem folyamán. Gyakran fölerősödött a **rasszizmus** (más néven fajelmélet),

6. ÁBRA: *Az emberfajták keveredése*

amely bizonyos emberfajták felsőbbrendűségét hirdeti a többiekkel szemben, és az alacsonyabb rendűnek tekintett „fajok" hátrányos megkülönböztetését, diszkriminációját célozza.

A fajelmélet a „rassz" szót gyakran alkalmazza etnikai és vallási közösségek megjelölésére (pl. cigányok, arabok, zsidók), ami amellett, hogy tudománytalan, összemossa az emberek között a külső biológiai jegyek, ill. a kultúrföldrajzi (nyelvi, vallási stb.) jellemvonások terén megfigyelhető különbségeket. A fajelmélet gyökerei több ezer évre nyúlnak vissza, sajátos korai formája volt, pl. az indiai kasztrendszer.

A fajelmélet tételes elméletté válása a gyarmatosítás idejére (17–19. század) esett, amikor más népek leigázását és a rabszolgatartást a fajelmélet eszközeivel igyekeztek magyarázni. A fajelmélet az 1930-as években, a fasiszta Németországban hivatalos állami ideológiává vált, ami sok millió zsidó, cigány, szláv stb. származású ember koncentrációs táborokba hurcolását és legyilkolását eredményezte. A második világháború után a rasszizmus szélsőséges megnyilvánulási formája volt az 1991-ig fennálló dél-afrikai **apartheid rendszer**, amely az ország összes polgárát négy „faji csoportba" osztotta – fehér, fekete, színes (ez előbbiek keveréke), valamint ázsiai – és különleges előjogokat biztosított a fehér kisebbségnek, ezzel is garantálva politikai és gazdasági vezető szerepét.

Pozitív példa ugyanakkor a különböző rasszok és etnikumok békés egymás mellett élésére a Hawaii-szigetek, ahol az őslakos polinezid népesség (12%) mára erősen kisebbségbe szorult a bevándorlás egymást követő hullámai jóvoltából. A 19. század közepétől meghonosított ültetvényes gazdálkodás (cukornád, ananász) főként a mongolid (japán 25%, kínai 7%, filippínó 12%) és negrid népesség nagyfokú beáramlását eredményezte. Később, a szigetek katonai-stratégiai jelentőségének felértékelődésével a 19. század végétől az europidok (főleg nordoid) újabb hulláma érkezett. Mindez a népesség nagyfokú keveredését és egy rendkívül tarka, ugyanakkor békés **multikulturalizmust** eredményezett.

4.2 A NÉPESSÉG NYELVI MEGOSZLÁSA, NYELVCSALÁDOK, VILÁGNYELVEK

A nyelveknek az emberek közötti érintkezésben (pl. kereskedelem), a kommunikációban van fontos szerepük. A nyelv ennél fogva **fontos összekötő kapocs**, az egy nyelvet beszélő emberek gyakran ugyanannak a nemzetnek a tagjai (pl. magyarok), de még az azonos nyelvet beszélő eltérő nemzetek (pl. az angol nyelvet beszélő angolszász országok, vagy a francia nyelvű frankofon országok) szoros politikai-kulturális összetartása is megfigyelhető. Sajnos a múltban, ill. részben a jelenben is, inkább a nyelv elválasztó, kirekesztő szerepén volt a hangsúly (lásd: a magyar kisebbséget hátrányos helyzetbe hozó szlovák, román nyelvtörvények a 90-es években), bár akadnak pozitív példák is, pl. a Svájci Államszövetség négy hivatalos nyelvet ismer el: a német, francia, olasz mellett a rétoromán is, amelyet a népesség kb. 1%-a beszéli.

A népesség **rasszok** és **nyelvek** szerinti megoszlása **nagyfokú egybeesést** mutat a Földön. A legtöbb europid az indoeurópai, a legtöbb mongolid a kínai-tibeti, a legtöbb negrid pedig a bantu nyelvek valamelyikét beszéli. Mivel nem csak a testi tulajdonságok, hanem az anyanyelv is generációról generációra öröklődik, ezért feltételezhető, hogy a beszélt nyelvek, nyelvkörök kialakulása az emberi evolúcióval párhu-

zamosan haladt. Ma kb. 3000 nyelvet beszélnek a Földön, a dialektusokkal együtt számuk eléri a 6–7 ezret. Ezek között vannak olyan nyelvek, amelyeket csupán pár ezer ember beszél és vannak olyanok, amelyeket több száz millióan.

A nyelveket eredetük szerint osztályozhatjuk, s nagy **nyelvtörzsekbe** (pl. indoeurópai nyelvtörzs, amelybe a Föld népességének kb. fele sorolható), ill. kisebb **nyelvcsaládokba** (pl. germán, újlatin, szláv stb.) csoportosíthatjuk. A magyar a kicsiny urali nyelvtörzshöz, azonbelül a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik, ahova a finn, észt, mordvin, mari, komi, valamint legközelebbi nyelvrokonainkat a hanti és manysi stb. nyelveket is soroljuk. Sok olyan nyelv van a Földön, amelynek eredetét homály fedi, pl. Európában az 1 milliós baszk nyelv, amelynek eredete továbbra sem tisztázott, s amely semmiféle kapcsolatban nem áll a mai európai nyelvekkel.

A nyelvek között nagyságrendi sorrend állítható fel aszerint, hogy hányan beszélik őket (2. táblázat). Viszonylag könnyű az **anyanyelv** statisztikai rögzítése (népszámlálások során) és a nyelvek ilyetén rangsorolása, hiszen minden embernek csak egyetlen „anya"-nyelve lehet. Már komolyabb nehézségekbe ütközünk, ha az egyes nyelveket ismerő, ill. ténylegesen **beszélő népesség** számát próbáljuk meghatározni. Gondot jelent ez esetben, hogy egy adott ember egyszerre akár több nyelvet is beszélhet, ugyanakkor annak megítélése is országról országra változik, hogy mit tekintünk nyelvtudásnak (lásd magyar nyelvvizsgarendszer). Ebből a statisztikai bizonytalanságból fakadóan azután roppant eltérő adatok látnak napvilágot az egyes nyelveket beszélők számáról.

A két adatsort elemezve látható, hogy a nyelvek között állítható sorrend jelentősen eltér aszerint, hogy anyanyelvként vagy beszélt nyelvként vesszük figyelembe

2. TÁBLÁZAT: *A legelterjedtebb nyelvek a Földön*

a) anyanyelvenként (millió fő)		*b) beszélt nyelvként (millió fő)*	
1. kínai	1050	1. kínai	2200
2. angol	650	2. angol	1120
3. spanyol	235	3. francia	390
4. hindi	195	4. spanyol	250
5. portugál	157	5. hindi	245
6. orosz	150	6. orosz	190
7. indonéz	150	7. portugál	180
8. bengáli	150	8. indonéz	179
...	...	...	...
11. német	110	11. német	120
12. francia	90	12. olasz	120
...	...	...	...
18. olasz	60	...	...

őket. Az anyanyelvek rangsorát a **kínai** vezeti, több mint 1 milliárd ember vallja anyanyelvének. Ezt követi az angol, spanyol és hindi. Beszélt nyelvként azonban az **angol** vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen.

Több olyan nyelv is van, amelyek lényegesen nagyobb szerepet töltenek be az emberek közötti érintkezésben, mint ahányan valójában anyanyelvként beszélik, s **közvetítő nyelv**ként funkcionálnak. Számos soknemzetiségű korábbi gyarmat a függetlenné válás után is megtartotta a gyarmatosítók nyelvét. Így hivatalos államnyelvként használják, pl. az **angolt** Ghána, Botswana, Zimbabwe stb. életében, míg pl. Gabon, Elefántcsontpart, Csád a **franciát** fogadja el. A történelem során ezek a „fontos nyelvek" újabb és újabb szerepkörrel is bővültek, pl. az angol lett a számítógép nyelve, de a diplomácia vagy a nemzetközi tudományos élet számára is fontos, míg a francia elsősorban a diplomáciában és a művészetekben tett szert kiemelkedő szerepre.

Az angol és a francia mellett fontos „második nyelv" az **orosz**, amelyet az egykori Szovjetunió és a volt szocialista országokban kötelezően oktatott nyelvként terjesztettek. A gyarmatosítás révén ugyancsak jelentős befolyásra tett szert Latin-Amerikában a **spanyol**, ill. a **portugál**, Afrika bizonyos részein (pl. Líbia, Szomália) az **olasz**. Közép-Európában a **német** nyelv tett szert jelentős befolyásra a történelem folyamán, ami a német gazdasági dominancia révén napjainkban tovább erősödőben van (kb. 120 millió fő beszéli). Nem csak európai nyelvek játszhatnak azonban közvetítő szerepet, pl. Kelet-Afrika fontos közvetítő nyelve a **szuahéli,** Nyugat-Afrika nyelvileg és etnikailag rendkívül tarka országaiban pedig többnyire a **hauszát** beszélik második nyelvként.

4.3 A NÉPESSÉG VALLÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA, VILÁGVALLÁSOK

A vallás, mint a szélesebb értelemben vett kultúra része rendkívül fontos szerepet játszik a **társadalmi-gazdasági életben.** Hatással van az emberek életmódjára, viselkedésére, így egyebek mellett kihat a népesség házasodási, szaporodási és iskolázási szokásaira, foglalkozási szerkezetére, táplálkozására, öltözködésére stb., s ezáltal az élet csaknem minden területére. A vallás az egyházi központok és zarándokhelyek révén hatást gyakorol a településhálózat fejlődésére is, emellett jelentős befolyással bír a politikai életben és a világkereskedelemben, pl. az iszlám országok összetartása. Még az erősen szekularizált, kevésbé a vallás befolyása alatt álló (pl. posztkommunista) társadalmakban is kitapintható a vallás aktív szerepe, részint az emberek közötti társas kapcsolatokban (házasságkötés, keresztelés, ünnepek stb.), részint általános értékviszonyaikban (a bűnök elítélése, a család szeretete stb.).

A nagyfokú nyelvi keveredéssel szemben az emberiség vallásilag kevésbé tagolt, nagy összefüggő, vallási szempontból közel homogén területeket tudunk megkülönböztetni. A Földön ismert vallásokat a hívők száma és elterjedésük szerint öt világval-

lásra és több száz kisebb, önálló egyházra osztjuk. A legelterjedtebb, legnépesebb ún. **világvallások** közé tartozik a kereszténység, az iszlám, a hinduizmus, a kínai univerzizmus (konfucianizmus) és a buddhizmus (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT: *A Föld népességének vallási megoszlása*

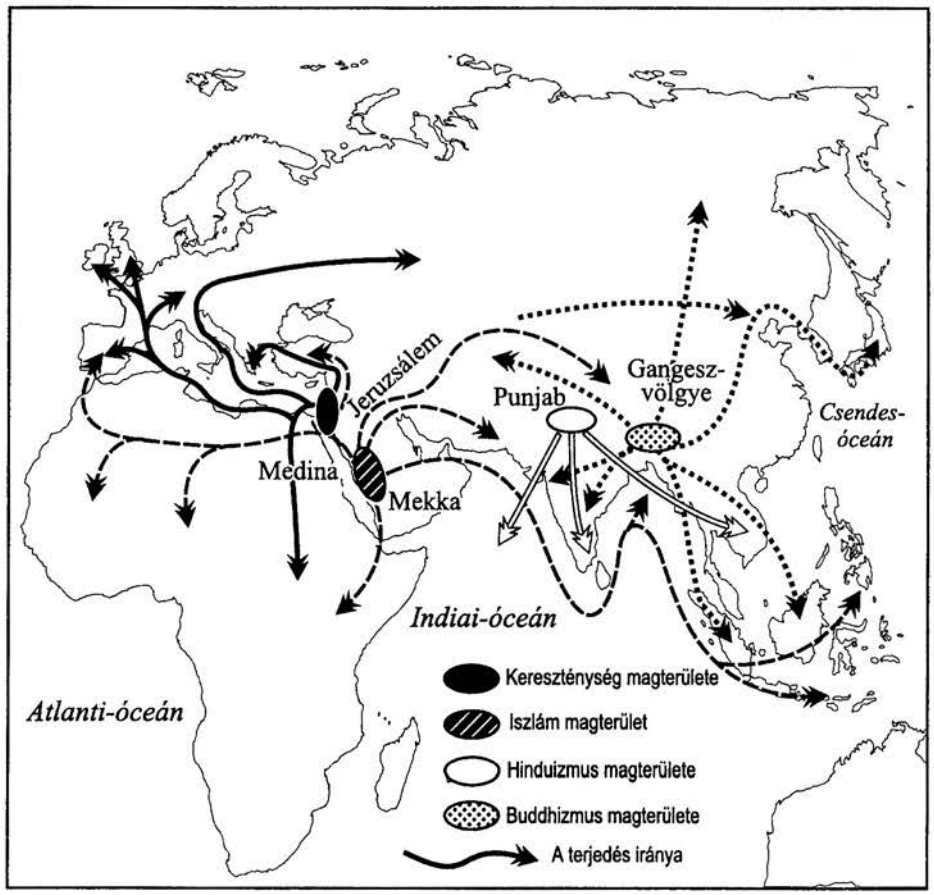
◂ Kereszény	33,0% (kb. 2,0 milliárd fő)
Katolikus	17,8% (asz összes keresztény kb. 55%-a)
Protestáns	6,2% (az összes keresztény kb. 20%-a)
Ortodox	3,8%
Egyéb	5,2%
◂ Iszlám (mohamedán)	19,6% (kb. 1,1 milliárd fő)
◂ Kínai univerzista	15,6%
◂ Hindu	12,8%
◂ Buddhista	6,0%
◂ Egyéb	13,0% (zsidó, ateista stb.)

Valamennyi nagy vallás szülőhelye Ázsia nyugati és déli része, a többi földrész csak átvette, ill. a helyi viszonyokra adoptálta őket (7. ábra). A keresztény és zsidó vallás bölcsője Palesztina, az iszlámé az Arab-félsziget volt, a hinduizmus India észak-nyugati részéről (Punjab) az Indus felső folyásvidékéről, a buddhizmus Nepálból és a Gangesz-síkságról terjedt szét. Míg a hinduizmus többé-kevésbé megmaradt az indiai szubkontinens bennszülött vallásának, s a kínai vallás is csak egy szűk területre korlátozódik, addig a buddhizmus, az iszlám és a kereszténység messze kiterjedtek bölcsőjükből.

A legnagyobb világvallás a **kereszténység**, követői a Föld népességének kb. egyharmadát teszik ki, részesedésük az utóbbi időben lassan csökkenőben van, mert a Föld gyorsan szaporodó térségei kívül esnek a kereszténység magterületén. Fő elterjedési területe korábban Európa volt, a 16. századtól a gyarmatosítás révén világszerte elterjedt. Ma már a keresztények 2/3-a a harmadik világ országaiban, elsősorban Latin-Amerika, Afrika, Délkelet-Ázsia (Fülöp-szigetek) területén él.

Jézus Krisztus személyén és tanításain alapuló vallás, amelynek első gyülekezetei Kr.u. az 1. század közepén jöttek létre a mai Izrael területén. Sok elemet vett át az ősibb zsidó vallástól, így a teremtéstörténetet is. Tanait a Biblia foglalja össze. Létrejöttét követően gyorsan elterjedt a Római Birodalomban, különösen Nagy Konstantin császár idején, aki 313-ban vallásszabadságot adott, majd 391-ben Theodosius a birodalom hivatalos vallásává tette a kereszténységet.

A feudalizmus idején már egész Európa uralkodó vallása. A kereszténység sorozatos egyházszakadások révén a 11. századtól kezdve kisebb egyházakra bomlott. Előbb

7. ÁBRA: *A világvallások eredete*

a bizánci egyház kiválásával (1054) Kelet-Európa és a Balkán országaiban létrejött az ortodox (görögkeleti) egyház, majd a 16. századtól a Nyugat-Európában beinduló polgári fejlődés eredményeként a **római katolikus egyház**ból protestáns keresztény egyházak sora jött létre. Legjelentősebb közülük az anglikán, az evangélikus (v. lutheránus) és a református (v. kálvinista) vallás.

A **protestáns egyházak** megegyeznek egymással a katolikus egyházi intézményrendszer, a pápák kiváltsága, a Mária-kultusz, a szentek, ereklyék tisztelete, a búcsúk stb. elvetésében. Jellemzi őket a puritánság, az erkölcsi szigor, a világi boldogulás és gyarapodás tisztelete. Az anglikán egyház az angliai reformáció nyomán 1534-ben VIII. Henrik által alapított államegyház, amely az angol gyarmatosítás révén szerte a világon elterjedt (Kanada, Ausztrália, India stb.) hívőinek száma kb. 70 millió fő. Az evangélikus egyházat a Wittenbergben működő pap, Luther Márton tanításai nyomán

alapították az 1530-as években. Főként Németország északi részén és Skandináviában terjedt el, híveinek száma kb. 67 millió fő, többségük Európa lakója. A protestantizmus református ága Svájcban, Zwingli munkásságával kezdődött, majd Kálvin tevékenysége révén alakult ki végleges formája, innen terjedt át Közép-Európa (köztük Magyarország), Hollandia, Skócia területére. 60 millióra becsült követőjének többsége ma már Európán kívül (USA, Indonézia, Dél-Afrika, Ausztrália) él. A három nagy protestáns egyház mellett számos kisebb, de egy-egy területen nagy befolyásra szert tett protestáns egyház jött létre ilyen, pl. Erdélyben az unitárius egyház, vagy az Egyesült Államok nyugati államaiban gyorsan terjeszkedő mormon egyház.

A kereszténység a nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás révén Európán kívül is elterjedt. Közvetítésében fontos szerepet játszottak a misszionárius papok. Amerika, Dél-Afrika, Ausztrália és Óceánia uralkodó vallása, de emellett nagy keresztény közösséggel rendelkezik a Fülöp-szigetek és Fekete-Afrika számos országa is (pl. Angola, Mozambik, Kongói Demokratikus Köztársaság).

A nagy vallások közül a kereszténységnek viszonylag kevés közvetlen hatása van a gazdaságra és politikára, közvetett hatásai azonban jelentősek, pl. a születésszabályozás és az abortusz elvetésével Európa déli részén vagy Lengyelországban a római katolikus vallás hatásai máig kimutathatóak az átlag feletti természetes szaporodásban.

A **iszlám** (mohamedán) vallás az előzővel szemben igen agresszív, térítő vallás, amely az idők során gyors térbeli expanzión ment keresztül. A kereszténység és a zsidó vallás bizonyos elemeit átvéve Kr.u. 622-ben Mohamed alapította, s a legfiatalabb világvallás. Központja és fő zarándokhelye Mekka, ahonnan a vallásalapító családjával menekülni kényszerült, s végül Medinában telepedett le. A vallás tanait az iszlám szent könyve a Korán foglalja össze.

Az iszlám Mohamed tanítása alapján öt fő kötelességet ír elő követői számára, ezek képezik az iszlám alapját, s minden igazhitű mohamedánra nézve kötelezőek: 1.) feltétel nélkül hinni kell Allahban és prófétájában Mohamedben; 2.) naponta ötször kell imádkozni, Mekka felé fordulva; 3.) be kell tartani a ramadán haviböjtöt (a mohamedán holdév 9. hónapjában); 4.) fizetni kell az egyházi adót, az ún. alamizsnát; és 5.) a mekkai zarándoklat, amelyet minden mohamedán hívőnek élete során legalább egyszer meg kell tennie. Az iszlám a zsidókat és kereszténveket is a szent könyv hívőinek tekintette, s amennyiben adóikat pontosan fizették, másodrendű lényként, de megtűrte őket. Részben ezzel magyarázható a nagy számú zsidó és keresztény közösség fennmaradása az iszlám által meghódított területeken

Mohamed halála (632) után az Arab-félszigetről erőszakosan, szent háborúk (dzsihád) révén terjeszkedni kezdett, s a vallás révén egységes nemzetté kovácsolódó arabok egymás után hódították meg Szíriát (634), Irakot (637), Egyiptomot (642), majd a következő évtizedekben egész Észak-Afrikát és Közép-Ázsiát. 711-ben benyomulnak az Ibériai-félszigetre, Dél-Franciaországba, ahol 732-ben Tours, ill.

Poitiers mellett szenvednek vereséget Martell Károly seregeitől. Spanyolország déli részét egészen Amerika felfedezéséig megszállva tartják (1492 – Granada eleste).

Jelentős szerepet játszottak a vallás elterjesztésében az arab kereskedők is, ők térítik át iszlám vallásra a lakosság tömegeit Indonézia, Malajzia és Kína egyes részein, s terjesztik el Afrika keleti partvidékén is. A kereszténység után ma az iszlám a második legnagyobb vallás a Földön, több mint 1 milliárd hívőjének többsége az arab országokban, valamint Fekete-Afrika Száhel-övezetében (pl. Szudán, Csád, Niger), Közép-Ázsia (pl. Kazahsztán, Üzbegisztán) és Délkelet-Ázsia (pl. Indonézia, Malajzia) országaiban él. Európában Albánia és Bosznia-Hercegovina rendelkezik népesebb iszlám közösségekkel.

Az iszlám számos szektára oszlik, a többség (70%) a hagyományőrző szunnita irányzat követője, jelentős még a radikálisabb síita irányzat szerepe, pl. Irán, Irak területén. Az iszlám vallásnak nagy befolyása van az emberek mindennapi életére, pl. tiltja az alkohol és sertéshús fogyasztását, korlátozza a nők munkavégzését, ruházkodását, zarándoklatot ír elő stb. Az iszlám vallásnak a világpolitikára is komoly befolyása van, az iszlám államok vezetői gyakran lépnek fel egységesen nemzetközi vitákban. Gazdasági erejüket szemlélteti, hogy az 55 iszlám állam ellenőrzi a világ kőolajkészletének 70, földgázkészletének 30 százalékát.

A **hinduizmus** Elő-India bennszülött vallása, a 760 millió hívő többsége ma is India lakója, ahol a népesség kb. 80%-a követi a hindu vallást. Kisebb szórványaik élnek Nepál, Pakisztán, Banglades, Sri Lanka és Indonézia (főként Bali) területén, valamint Afrika keleti partvidékén (Tanzánia, Dél-afrikai Köztársaság).

Ősi, sokistenhívő vallás, gyökerei Kr.e. 2500 tájára nyúlnak vissza. A modern hinduizmus jóval később a 8. században alakult ki az ősibb brahmanizmus nyomán. Tőle vette át a három főistenség, Brahmá, Visnu és Siva, valamint az ősi szent iratok a Védák tiszteletét. Hirdeti a lélekvándorlást, valamint a társadalom származás szerinti merev hierarchikus tagolódását, a kasztrendszert. A hinduizmus követői elismerik a papi réteg (brahmanok) felsőbbrendűségét, vallási gyakorlatuk része sokféle szertartás, ünnepség, böjt és zarándoklat. A hinduk fő zarándokhelye a Gangesz parti Benares (Varanasi). A hinduizmus szentként tisztel több állatot, így pl. a szarvasmarhát is, tiltja levágásukat és húsuk elfogyasztását, ennek következtében India hatalmasra nőtt szarvasmarha-állományának (a világállomány 15%-a) gazdasági haszna roppant csekély.

A **buddhizmus**, Buddha (jelentése a „megvilágosodott", igazi nevén Siddharta Gautama herceg) által Kr.e. a 6. században, Indiában alapított, az ő tanait hirdető és róla elnevezett vallási, filozófiai-etikai rendszer. Az ősibb hindu vallásból eredeztethető. A buddhizmus oldani kívánta a hinduizmus által előírt kasztrendszer kötöttségeit, a társadalmi-vagyoni különbségeket, ezért főként a szegények körében talált nagy számú követőre.

Kr.u. a 8. században, részben az iszlám előretörésének köszönhetően, kiszorult szülőhazájából Észak-Indiából, s központja fokozatosan Ázsia keleti, ill. délkeleti részébe helyeződött át. A buddhizmus kb. 350 millió hívőjének többsége ma két nagy gócterületen Délkelet-Ázsia országaiban (Kambodzsa, Thaiföld, Vietnam stb.), valamint Mongólia, Kína (Tibet), Korea és Japán területén él.

Nyitottsága és más eszmékkel szembeni türelmessége alkalmassá tette arra, hogy sok helyütt összeolvadjon a helyi vallásokkal, ily módon számos helyi változata jött létre Ázsia szerte (pl. Tibetben és Mongóliában a lámaizmus). Filozofikus, meditáción alapuló vallás, amely hirdeti a vágyakról való lemondást és könyörületességet, minek eredményeként az ember eljut a nirvánába, a teljes megnyugvás állapotába. Egyházi szervezete nagyszámú szerzetest (láma) foglalkoztat, szentélyek és kolostorok kiterjedt hálózatával rendelkezik.

A **kínai univerzizmus** a buddhizmus és más tanok (pl. konfucianizmus, taoizmus, Japánban a sintoizmus), ill. helyi vallások keveredéséből Kr.e. az 5–6. században létrejött roppant heterogén vallási irányzat. Inkább tekinthető filozófiai tanok halmazának, mintsem tételes vallásnak. A kínai univerzizmus szerint az ég, a föld és az ember alkotja az egységes mindenséget, amelyek szoros kölcsönhatásban állnak egymással és mindenre kiterjedő törvény szabályozza őket. Főként Kína, Korea és Japán területén elterjedt, nehezen különíthető el a buddhizmus helyi irányzataitól. Ezen kívül csak Észak-Amerika népesebb kínai diaszpórával rendelkező nagyvárosaiban találunk képviselőit. Hívőinek nagy száma (kb. 940 millió fő) miatt világvallásnak tekinthető.

A fenti öt világvallás mellett számos kisebb, de a vallástörténetben, ill. napjaink társadalmi-politikai életében kiemelkedő szerepet játszó vallás ismert. Közöttük találunk néhány roppant befolyásos, egy-egy államban kiemelkedő jelentőségre szert tett vallást. Ilyen, pl. a keresztény és iszlám vallás forrásául szolgált ősi **zsidó** vallás (18 millió fő), amelynek képviselői Jeruzsálem elpusztítását (Kr.u. 70) követően szóródtak szét a világban és szórványközösségeket, ún. diaszpórákat hoztak létre. A történelem során az időről-időre fellángoló antiszemitizmus jóvoltából gyakran voltak üldöztetésnek és hátrányos megkülönböztetésnek (pl. gettó) kitéve, a náci terrornak kb. 6 millió zsidó esett áldozatul, a korabeli zsidóság kb. egyharmada.

A 19. században létrejött cionista mozgalom és a nagyhatalmak politikájának eredményeként 1948-ban ENSZ határozattal Palesztina területén létrejött Izrael zsidó állam, ahová megindult a zsidók visszavándorlása. A zsidó vallás követői közül ma kb. 4 millió Izraelben, további kb. 6,8 millió az Egyesült Államokban, a többiek zömmel Latin-Amerika és Európa nagyvárosaiban élnek szétszórtan.

Egy másik jelentős kisvallás a hindu és iszlám elemeket egyesítő **szikh** vallás, amely Indiában (Punjab területén) jött létre a hinduizmus iszlám alapokon történő reformációjaként a 15–16. században. Követői számát ma 22 millió főre tehetjük,

akik rendkívül fontos szerepet játszanak India gazdasági, politikai és katonai életében. A körükben tapasztalható erős nyelvi-vallási elkülönülés, a vallási türelmetlenség (szikh nacionalizmus) gyakran vezetett véres összeütközésekhez a múltban.

4.4 A FÖLD NAGY KULTÚRFÖLDRAJZI RÉGIÓI

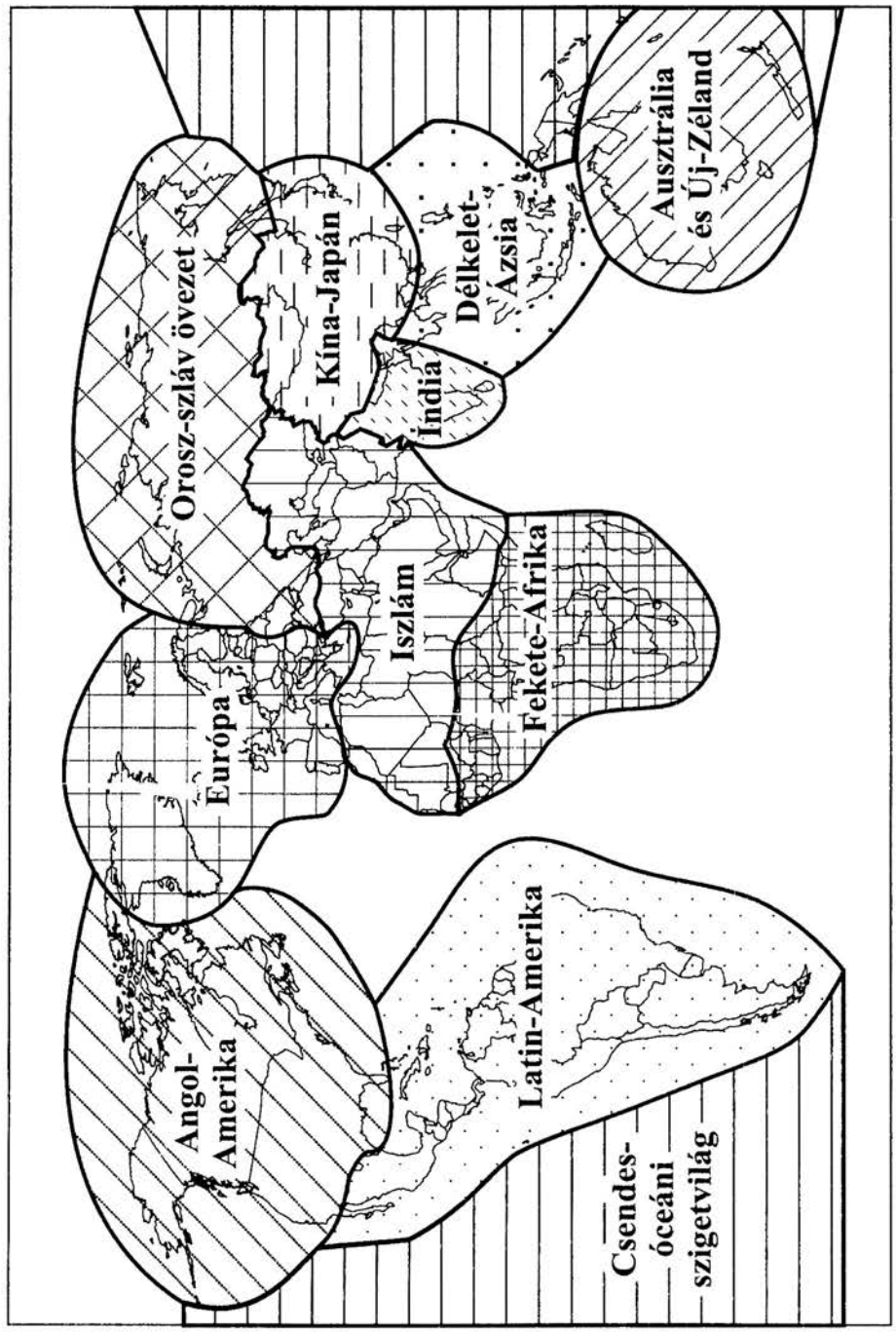
A **kultúra** fogalmának pontos meghatározása rendkívül nehéz feladat, általában egy-egy embercsoport sajátos életmódját értjük alatta, amely a vallásban, a történelem során felhalmozott tudásban, ismeretekben és szokásokban gyökerezik, s ami generációról generációra öröklődik. A társadalmat alkotó egyének életük során viselkedésmintákat, szokásokat, társadalmi és környezeti magatartásformákat sajátítanak el, s ezzel óhatatlanul is egy kultúra részévé válnak. Vannak ősi, több ezer éves kultúrák (pl. a kínai), de ugyanígy akadnak rendkívül fiatal, mégis jól leírható, egyedi vonásokkal rendelkező kultúrák, mint pl. az amerikai kultúra.

A kultúrák földrajzi elterjedésével, az egyes kultúrkörök és a természeti környezet viszonyával, a kultúrtáj emberi tevékenység hatására történő átalakulásával a társadalomföldrajz külön ága a **kultúrföldrajz** foglalkozik. Kapcsolata különösen a kultúrantropológiával, a néprajzzal és a történettudománnyal szoros.

A kultúra (vallás, nyelv, gazdálkodás, művészetek, népszokások stb.) hasonlósága alapján a kultúrföldrajz 11 nagy **kultúrföldrajzi régiót** különböztet meg a Földön, melyeken belül további kisebb *kultúrterületek* határolhatók le. Egy-egy kultúrterület esetenként több kultúrföldrajzi régión is átnyúlhat, pl. az eszkimó kultúra. A kultúrrégiók határai sohasem élesek, csak közelítőleg lehet megrajzolni őket a gazdálkodás jellege, a domináns vallás és nyelv, a politikai kultúra, a társadalmi magatartásformák és szokások alapján (8. ábra).

Az **angol-amerikai** kultúrföldrajzi régió lényegében Észak-Amerika két országát (USA, Kanada), ill. az itt élő mintegy 300 millió főt foglalja magába. Népességére jellemző, hogy körükben többségben vannak a fehérek (82%), de mellettük a negrid (13%) és mongolid (5%) nagyrassz képviselői is jelen vannak. A rasszok keveredése alacsony szintű, a keverékfajták részesedése elenyésző. Nyelvileg az angol nyelv erős dominanciája jellemzi, emellett a francia (Quebec) és a spanyol (Kalifornia, Florida) tett szert bizonyos regionális szerepkörre. Vallásilag a kereszténység, azon belül a protestáns egyházak enyhe túlsúlya jellemzi. A régióra a nagyfokú politikai stabilitás, a magas gazdasági fejlettség és társadalmi jólét, egyszersmind a magas urbanizációs szint (80% felett) a jellemző.

A **latin-amerikai** kultúrföldrajzi régió Amerikának a Rio-Grande folyótól délre eső része, amely magában foglalja Közép- és Dél-Amerika többségében spanyol, kisebb részben portugál (Brazília) anyanyelvű népességét. A régió elnevezése is innen

8. ÁBRA: *A Föld nagy kultúrföldrajzi régiói*

származik, mindkét nyelv az újlatin nyelvcsaládba tartozik. Népességszáma 640 millió fő. Lakói szinte kizárólag keresztények, római katolikusok. Jellemző a három vezető nagyrassz együttes jelenléte és nagyfokú keveredése (meszticek, mulattok, zambók). Az europidok csak a régió déli országaiban (Chile, Argentína, Uruguay) vannak abszolút többségben. Latin-Amerika országai nem csak nyelvi és kulturális, de politikai és gazdasági szempontból is élesen elkülönülnek Észak-Amerika angolszász országaitól. Jóllehet a városodottság szintje viszonylag magas (80% körül), ehhez nem társul magas gazdasági fejlettség, a szegénység és a tengerparti övezet túlnépesedése a régió legtöbb országában még mindig általános.

Az **európai** kultúrföldrajzi régió, egyike a legrégibb kultúrrégióknak, amely az európai kontinens nyugati és középső, zömmel nem ortodox-szlávok által lakott területét foglalja magába. Az itt élő mintegy 520 millió fő döntően az europid nagyrassz képviselője, Nyugat-Európa városaiban a negrid és mongolid nagyrassz képviselői is egyre növekvő számban vannak jelen. A népesség mind nyelvi, mind vallási szempontból roppant kevert. Nyelvi megoszlására jellemző az indoeurópai nyelvek dominanciája, azon belül a többség három nyelvcsalád, az angolszász, az újlatin és a szláv nyelvek valamelyikét beszéli. Vallásilag túlnyomórészt keresztény, a kontinens északnyugati részén a protestáns egyházak, középső és déli részén a római katolikus egyház, délkeleti részén (Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Macedónia, Görögország) az ortodox egyház vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen. Magasan urbanizált (70% felett), sűrűn lakott, társadalmi-gazdasági szempontból magasan fejlett régió, stagnáló népességgel.

Az **iszlám** kultúrföldrajzi régió zömmel Afrika és Ázsia, száraz, félszáraz sivatagos területein helyezkedik el, de Törökország révén benyúlik Európába is. A régió lehatárolásának fő szempontja az iszlám vallás abszolút dominanciája, amely Izrael kivételével az érintett országok államvallása. A vallási homogenitással szemben nagyfokú etnikai, nyelvi és kulturális diverzitás jellemzi. A régió központját az arab országok alkotják, de számos nem arab nép (török, perzsa, kazah stb.) is él itt. Össznépessége kb. 600 millió fő, amelynek többsége az europid nagyrasszhoz tartozik, de Észak-Afrikában erős a keveredés a negrid népekkel (pl. Szudán, Etiópia, Szomália). A régió országaiban az iszlám a politika szerves részévé vált és komoly befolyással bír az államok bel- és külpolitikájában (államvallás). Gazdaságilag rendkívül heterogén zömmel szegény országok alkotják (kivétel Izrael), néhány tehetősebb tagja gazdagságát a kőolaj kitermelésének köszönheti (pl. Arab Emírségek, Szaúd-Arábia).

A **fekete-afrikai** kultúrföldrajzi régió Afrikának a Szaharától délre eső részét foglalja magába, amelynek népei döntően a negrid nagyrasszhoz tartoznak. Jelentősebb europid kisebbség (6,3 millió fő, többségében fehér európai, kisebb részben indiai) csak a Dél-afrikai Köztársaságban él. A Fekete-Afrikához tartozó 44 országban 580 millió fő él. Nyelvi összetételére a nagyfokú tarkaság a jellemző, itt beszélik a világon

a legtöbb nyelvet. Ennek ellenére kitapintható a bantu nyelvek vezető szerepe, valamint a gyarmati múlt eredményeként az európai nyelvek közül az angol (Dél-Afrika, Zimbabwe, Nigéria, Ghána stb.), kisebb mértékben a francia (Elefántcsontpart, Közép-Afrikai Köztársaság, Mali stb.) és a portugál (Angola, Mozambik) jelenléte. Vallásilag a keresztény (főként római katolikus, kisebb részben protestáns) vallásoké a vezető szerep, emellett az iszlámnak, ill. a hagyományos törzsi vallásoknak ugyancsak sok követője van. Fekete-Afrika alacsonyan urbanizált (40% alatt), gazdaságilag elmaradott országaiban a népességszám az utóbbi évtizedekre jellemző népességrobbanás következtében gyors ütemben növekszik.

Az **orosz-szláv** kultúrföldrajzi régió döntően Oroszországot és a volt Szovjetunió nem iszlám és nem nyugati-keresztény vallású tagköztársaságait foglalja magába (Fehéroroszország, Ukrajna, Moldova, Grúzia, Örményország). Európa keleti és Ázsia északi részén húzódik, s 230 millió lakosa döntően az europid nagyrassz képviselője, bár kisebb mongolid szórványok is élnek a régió keleti részén (Szibéria, Szahalin stb.). A régióra jellemző az ortodox (görögkeleti) vallás és a keleti szláv nyelvek, azon belül az orosz, vezető szerepe. Ritkán benépesült, óriási kiterjedésű terület, amely a 19. századi orosz gyarmatosításnak és expanziónak, valamint a 20. századi kommunista berendezkedésnek, ill. a nyomában járó kulturális homogenizációnak köszönheti önálló kultúrföldrajzi régió létét. Gazdaságilag közepesen fejlett és közepesen urbanizált (60% körül), politikailag instabil körzet.

Az **indiai** szubkontinens területileg a legkisebb, de 1,1 milliárd lakosával a második legnépesebb kultúrföldrajzi régió, amely több évezredes hagyományokra tekint vissza. Az itt élő népesség uralkodóan az europid nagyrasszba tartozik, a mongolid és a veddo-ausztralid nagyrassz kisebb csoportjai azonban ugyancsak megtalálhatók a területen. A régió vezető vallása a hinduizmus (India, Nepál), de jelentős, kb. 200 milliós mohamedán (India, Banglades) kisebbséggel is rendelkezik. Nyelvileg az egyik legtarkább, legsűrűbben lakott (314 fő/km^2) része Földünknek. A régió országaira a nagyfokú szegénység, az óriási társadalmi különbségek, valamint az alacsony urbanizációs szint (28%) a jellemző.

A **kínai-japán** kultúrföldrajzi régió, a nevében jelzett két domináns kultúra mellett magában foglalja a velük évezredek során szoros kölcsönhatásban fejlődő koreai és mongol kultúrterületeket is. 1,5 milliárd lakosával a Föld legnépesebb, egyszersmind legrégibb kultúrföldrajzi régiója. A népesség túlnyomó része a mongolid nagyrasszhoz tartozik és a kínai nyelv valamely változatát beszéli. Vallásilag rendkívül megosztott a kínai univerzizmus (pl. konfucianizmus) és a buddhizmus (pl. lámaizmus) helyi változatai, ill. ezek keveréke (pl. Japánban a sintoizmus) a jellemző, de a kereszténységnek is vannak szép számmal követői. Jóllehet nagy kiterjedésű régió a népesség többsége a Sárga-tengert és a Japán-tengert övező parti sávba koncentrálódik, ahol a világ legsűrűbben lakott területei húzódnak. Társadalmi-gazdasági

fejlettség tekintetében roppant megosztott, a magasan fejlett, urbanizált Japánnal szemben Kína belső része és Mongólia kifejezetten elmaradott. Modernkori történelmére a két domináns nép és kultúra, a kínai és japán vetélkedése volt a jellemző.

A **délkelet-ázsiai** kultúrföldrajzi régióhoz tíz ország kb. 500 millió lakosa tartozik, akik körében a mongolid nagyrassz az uralkodó. Nyelvileg roppant tarka, jellemző a kínai-tibeti, a tibeto-burmai, a maláj-polinéz (pl. indonéz) és az ausztroázsiai (pl. vietnámi) nyelvek erős keveredése. Vallásilag ugyan a buddhizmus fő centruma, de ez a vallás csak enyhe többséggel rendelkezik, emellett jelentős az iszlám (pl. Indonézia, Malajzia) és a római katolikus vallás (Fülöp-szigetek) jelenléte is a térségben. Gazdaságilag az egyik legdinamikusabban fejlődő térsége Földünknek, ahol igen nagyok a társadalmi-gazdasági különbségek, Szingapúr a leggazdagabb, Kambodzsa és Laosz a legszegényebb országok közé tartozik a Földön.

Az **ausztrál-új zélandi** kultúrföldrajzi régió a két ország 22 millió lakosát tömöríti, külön kultúrföldrajzi egységként való kezelését roppant kiterjedése és a térség többi kultúrájától való éles elkülönülése indokolja. Emberfajták tekintetében az europid nagyrassz van többségben, az őslakos ausztralidok erősen háttérbe szorultak, az utóbbi évek bevándorlásának köszönhetően növekszik a mongolid nagyrassz súlya. Nyelvileg az angol nyelv, vallásilag a kereszténység, azon belül a protestáns irányzatok dominanciája jellemzi. Rendkívül gyéren lakott, ugyanakkor társadalmi-gazdasági szempontból magasan fejlett, erősen urbanizált (80% felett) régió.

A **csendes-óceáni** kultúrföldrajzi régió, amely kb. 10 millió fő népességével a legkisebb a Földön számtalan apró szigetállamot foglal magába. Sajátos bennszülött kultúrával és hagyományokkal rendelkezik, ahol a veddo-ausztralid nagyrassz mellett az europid (pl. polinezid) fajta a meghatározó. Fekvéséből fakadó stratégiai fontosságánál fogva a gyarmatosítás egyik fő területe volt, ahol az egykori gyarmattartók (USA, Franciaország, Nagy-Britannia) ma is aktívan jelen vannak. Ez rányomja a térség nyelvi összetételére is a bélyegét (pl. Fidzsi-szigetek angol, Francia-Polinézia és Új-Kaledónia francia). A régió világgazdasági szerepköre a turizmust leszámítva elhanyagolható.

4.5 NEMZETI (ETNIKAI) KISEBBSÉGEK, A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

A népesség nemzeti, etnikai hovatartozása igazából csak a francia forradalmat követően, a feudalizmus általános hanyatlása és ezzel egyidejűleg a **nemzetállami gondolat** fölerősödése, ill. a nemzetállamok létrejöttének időszakában (19. század első fele) vált fontossá. Ekkortól a „nemzetet" alkotó többségi etnikum gyakran került szembe a területén élő, tőle eltérő nemzeti kisebbségekkel, ami többször vált a történelem során nemzetiségi ellentétek, gyűlölködés és viszály forrásává. Az etnikai ala-

pú konfliktusok szerepe napjainkig nemhogy csökkent volna, épp ellenkezőleg, tovább növekedett, legalábbis erre utal a Balkánon a közelmúltban lezárult véres háborúk sorozata, vagy a világ más részein (pl. Oroszország, Fekete-Afrika, India, Sri Lanka) jelenleg is zajló etnikai alapú összetűzések

A nemzetiségi kérdés jobb megértéséhez előbb az **etnikum** (nép) és a **nemzet** fogalmát kell tisztázni. Etnikum vagy nép alatt egy történelmileg kialakult, az összetartozás tudatával, valamint közös nyelvvel és kultúrával rendelkező népcsoportot értünk.

A nemzet fogalma ugyanakkor kétféle módon ragadható meg. Az **államnemzet** jelentése egy ország valamennyi állampolgárának összessége. Ezzel szemben a **kultúrnemzet** olyan közösség, amelyet a tartós együttélés, a közös történelmi múlt mellett a területi, nyelvi, kulturális egység és a kultúrában megnyilvánuló közös lelki sajátosságok, értékrendek jellemeznek. Egy etnikum létének tehát nem feltétele az önálló állam (pl. kurdok, palesztinok), a világon több ezer etnikum található, míg a független államok száma csupán 192. Ma számos soknemzetiségű, etnikailag roppant tarka állam van a Földön (pl. Oroszország, Kína, India).

Ilyen megközelítésben **nemzeti vagy etnikai kisebbség** alatt egy olyan etnikai csoportot értünk, amely számarányát tekintve kisebbségben él az adott ország többségi etnikumához képest. Az elnevezés a nemzetállamok kialakulásával terjedt el, a kisebbségben élő etnikai csoportok megkülönböztetésére használták az adott ország területén élő „nemzeti" többséggel szemben.

Az etnikai kérdés vizsgálata során két eltérő megközelítési móddal találkozhatunk. Az egyik **mennyiségi** szempontból vizsgálja a kisebbségeket, s a népesség egy számbelileg kisebb részét állítja szembe a többséggel az adott országban. Mindez a rendelkezésre álló népszámlálási és egyéb statisztikák alapján végezhető el. Ez a szemléletmód főként az **etnikai földrajz** képviselői körében terjedt el. A másik, döntően kultúrantropológusok, szociológusok által követett irányzat a **minőségi** (kulturális) jegyeket helyezi előtérbe, s a népesség egy részét (nem biztos, hogy számszerű kisebbséget) helyezi szembe a népesség (gazdaságilag, politikailag) domináns részével.

Az etnikai kisebbségeket nagyság, származás és földrajzi helyzet szerint tudjuk csoportosítani.

Nagyság szerint ismerünk igazi kisebbségeket, akik arányukat tekintve tényleges kisebbségben vannak egy országon belül (pl. baszkok, magyarok stb.). Emellett ismerünk ún. többségi-kisebbségeket is, akik igazából számbeli többségben vannak egy országon belül, de erős politikai-gazdasági diszkriminációnak vannak kitéve. Ebbe a csoportba tartoztak, pl. a színesbőrűek a Dél-afrikai Köztársaságban az apartheid rendszer felbomlása előtt, és ide sorolhatók az indiánok Bolíviában.

Eltérő eredményt kaphatunk, ha az etnikai kisebbségek abszolút számát, vagy az anyanemzethez viszonyított arányát vesszük figyelembe. Pl. Európa legnagyobb kisebbsége a Szovjetunió széthullását (1991) követően az orosz lett, ugyanakkor az anya-

nemzethez viszonyított arányuk jóval elmarad más nemzetiségek (pl. az albánok, magyarok) hasonló mutatója mögött (4.–5. táblázat). Etnikai konfliktusok főleg ott gyakoriak, ahol egy etnikum az adott országban (ill. országrészben) számarányánál fogva jelentős súlyt képvisel, s emellett kultúrája jelentősen eltér a többségi etnikumtól, pl. az oroszok a balti államokban (Lettország 32%, Észtország 28%), vagy a magyarok Erdélyben (20%).

Az etnikai kisebbségeket **származásuk alapján** autochton (őshonos) és allochton (áthelyeződő) csoportba sorolhatjuk. Az autochton kisebbség tagjai helyben maradtak, de valamilyen külső hatás révén kisebbséggé váltak. Így váltak az ősi eredetű bennszülött csoportok, pl. az amerikai indiánok, vagy Új-Zélandon a maorik a fehérek tömeges bevándorlása révén kisebbséggé. Ugyanígy, kisebbséggé válhatnak újkeletű határmeghúzások révén sok évszázada lakóhelyükön élő népek, pl. a magyarok, albánok stb.

Az allochton kisebbségek mindig vándorlás révén jönnek létre, ami lehet erőszakos telepítés, pl. a fekete rabszolgák behurcolása Amerikába; menekülés, pl. a görög menekültek letelepedése hazánkban 1949 után; vagy szabad elhatározás (döntően gazdasági megfontolásból) eredménye is, pl. a kínaiak bevándorlása Európa és Észak-Amerika nagyvárosaiba.

4. TÁBLÁZAT: *Kisebbségben élő nemzetek Európában a népességszám szerint (1990)*

Nemzeti kisebbségek	**fő**
orosz	15 120 000
magyar	3 157 000
török	3 000 000
olasz	2 600 000
német	2 445 000
albán	2 390 000
ír	2 300 000
lengyel	1 669 000
ukrán	1 528 000
portugál	1 030 000
szerb	983 000
spanyol	953 000
fehérorosz	860 000
francia	670 000
görög	564 000
román, moldáv	540 000

Forrás: Kocsis K. (1998)

5. TÁBLÁZAT: *Az európai nemzeti kisebbségek részesedése a nemzetiség össznépességéből (1990)*

Nemzeti kisebbségek	%
albán	42,0
ír	30,3
macedón	25,2
magyar	20,3
muzulmán	18,7
szlovén	13,6
szerb	10,7
orosz	10,3
szlovák	9,4
horvát	8,7
fehérorosz	8,4
portugál	7,6
finn	6,4
török	5,7
bolgár	5,0

Forrás: Kocsis K. (1998)

Legváltozatosabb a kép, ha az etnikai kisebbségeket **földrajzi helyzetük** szerint vizsgáljuk. Ilyen tekintetben ismerünk az idegen ország belsejében, egy tömbben, az anyaországtól elszigetelve elhelyezkedő kisebbségeket, pl. a székelyek Romániában, vagy Karabah területén az örmények.

Vannak olyan kisebbségek, amelyek anyaországuk szomszédságában az országhatár túlsó oldalán, viszonylag kompakt etnikai területen élnek, pl. koszovói albánok, csallóközi magyarok. Az ide tartozó kisebbségek általában kedvezőbb helyzetben vannak az asszimiláció szempontjából, mert állandó a kapcsolattartás az anyanemzettel (pl. média, családlátogatás) így túlélési esélyeik jobbak. Az ilyen kisebbségek politikai-gazdasági értelemben híd (összekötőkapocs) szerepet játszhatnak a két szomszédos ország között.

Megkülönböztetünk az ország peremén, perifériáján elhelyezkedő kisebbségeket, pl. a lappok Finnországban. Ismerünk az anyaországtól távol szórtan, diaszpórában elhelyezkedő kisebbségeket, pl. a török vendégmunkások Nyugat-Európa nagyvárosaiban, a magyarok, pl. USA, Dél-Amerika területén.

4.6 A MAGYAR KISEBBSÉGEK FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA, ETNIKAI KISEBBSÉGEK MAGYARORSZÁGON

A kárpát-medencei **magyar kisebbség** kb. 3,2 millió lélekszámával egyike Európa legnagyobb nemzeti kisebbségeinek. A nyugat-európai és tengerentúli (USA, Kanada, Argentína, Ausztrália stb.) szórvány magyarság száma kb. 1,5 millióra becsülhető, ezzel a magyarok együttes lélekszáma a világon eléri a 15 millió főt.

A kárpát-medencei magyar kisebbség a szomszédos országokban él (9. ábra). Kisebbséggé válásuk az első világháborút lezáró **trianoni békeszerződésnek (1920)** és az abban lefektetett határváltozásoknak köszönhető. A legtöbb magyar **Romániában** (kb. 2,0 millió fő), főként Erdélyben, kisebb részben a Kárpátokon túl (moldvai csángók) él. Arányuk az ország össznépességén belül elérti a 8,5%-ot. Romániában található az anyanemzettől távol elhelyezkedő egyetlen jelentősebb magyarlakta tömb, a kb. 800 ezer lelket számláló erdélyi székely enklávé.

A magyar kisebbség száma sorrendben **Szlovákiában** a legnagyobb, kb. 650 ezer fő. Részarányuk az ország össznépességén belül itt éri el a legnagyobb értéket 12%-kal. Mindez viszonylag kedvező lehetőséget nyújt számukra a kisebbségi érdekek politikai érvényesítésében. Többségük a szűk országhatár menti sávban, főként a Dunával határos Csallóköz területén él.

Ugyancsak számottevő magyar kisebbség él Kis-**Jugoszlávia** területén. Számuk a délszláv háború kezdetén még elérte a 340 ezer főt. A sorozatos háborúk, az etnikai zaklatások, és a nem kívánt katonai szolgálat elől sokan menekültek közülük kül-

földre, elsősorban Magyarországra. Ezért jelenlegi számukról még csak hozzávetőleges becsléssel sem rendelkezünk. A szerbiai magyarok többsége a Vajdaság területén él, Szabadka és Zenta körzetében.

Jelentős számú, kb. 210 ezer magyar él az **Ukrajnához** tartozó Kárpátalja területén is, akik főként az Ungvár-Munkács tengely és a magyar határ közötti szűk területsávba, Beregszász körzetébe koncentrálódnak.

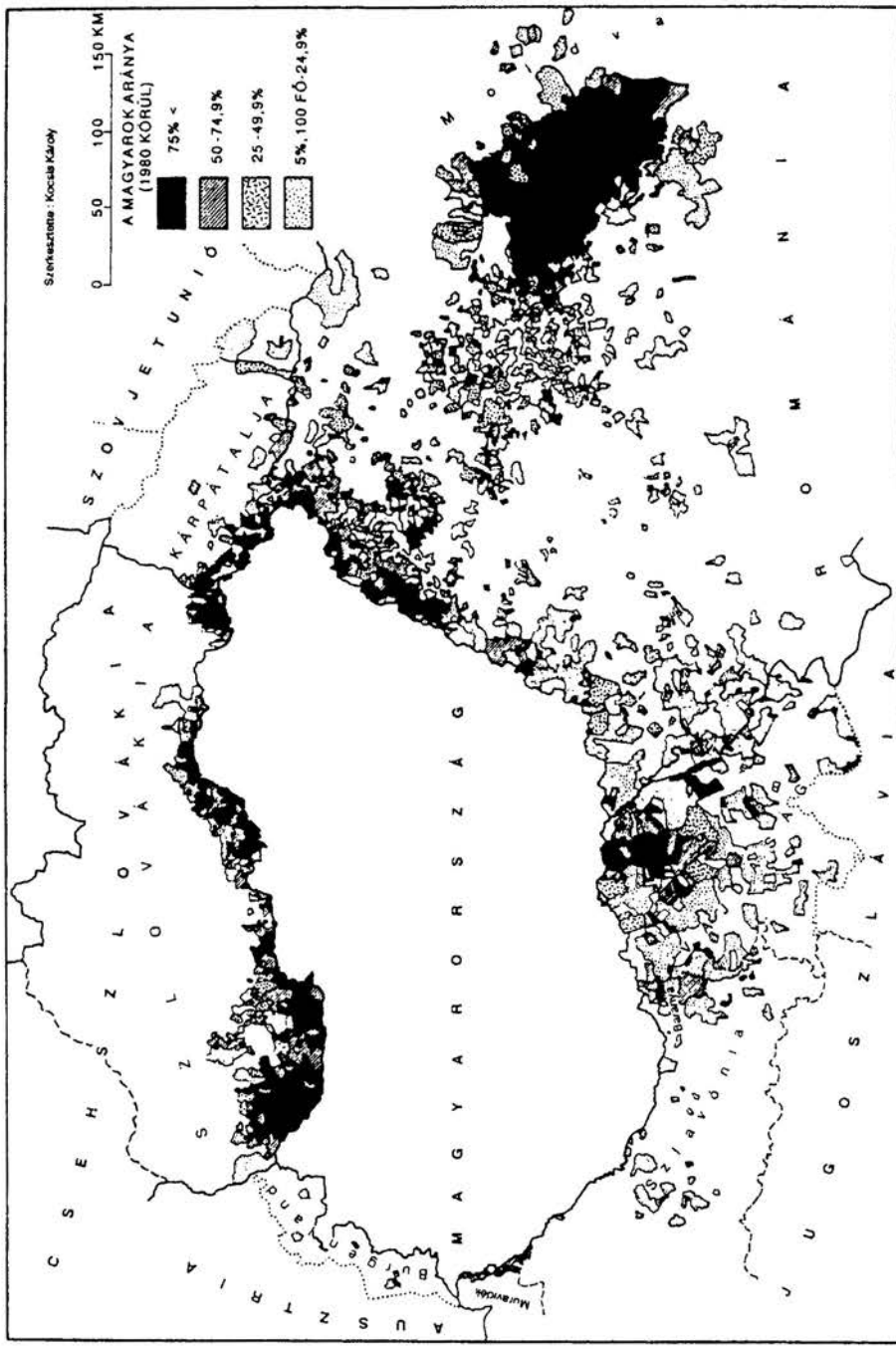
A magyarok további kisebb csoportjai élnek **Horvátországban** (40 ezer) a Baranya-háromszögben, **Szlovéniában** (12 ezer) a Muravidéken, és **Ausztria** korábban Magyarországhoz tartozó részén, Burgenland szövetségi tartományában, az ún. Őrvidék (7 ezer) területén.

A **Magyarországon** élő nemzeti kisebbségek pontos számáról csak hozzávetőleges adatok állnak rendelkezésre. Az 1990-es népszámlálás során csupán kb. 70 ezer ember vallotta magát idegen nemzetiségűnek, ezzel szemben a 2001-es népszámlálás már 314 ezer kisebbségi hovatartozását vállaló személyt regisztrált hazánkban.

Magyarország legnépesebb nemzeti kisebbségei sorrendben a németek, a szlovákok, a délszlávok és a románok. Az 1990-es népszámlálás során hazánkban csupán mintegy 31 ezer fő vallotta magát **német** nemzetiségűnek, 2001-ben már 62,200 fő, ennek ellenére becslések szerint számuk eléri a kb. 200 ezer főt. Nagy vérveszteséget jelentettek a magyarországi németek életében a II. világháború alatt és után folyó kitelepítések, amely kb. 250 ezer főt érintett. A kitelepítések a nagy kiterjedésű német tömböket felaprózta, helyükre – sok esetben az országhatáron kívülről – magyarok települtek. A németek ma földrajzilag két nagy körzetbe koncentrálódnak a Budapest és a Duna vonalától a Dunántúli-középhegységig (Pilis, Vértes, Bakony) terjedő területen, valamint Baranya megyében és Tolna megye déli részén.

A **szlovák** nemzeti kisebbség lélekszáma hazánkban a legutóbbi népszámlálás idején 17,700 fő volt (1990: 10,500 fő), azonban tényleges számuk kb. 80 ezer főre becsülhető. Nagyobb népességkoncentrációik az Alföldön (Békés megye), a Dunazug-hegységben, Pest és Nógrád megye határvidékén találhatók. Az 1910-ben még 165 ezer főt számláló magyarországi szlovákok lélekszámára súlyos hatással volt az 1946/48-as csehszlovák-magyar lakosságcsere, amelynek során a kisebbség fele települt át a Felvidékről kitelepített magyarok helyére.

Az 1990-es népszámlálás során 18,500 fő került besorolásra a „statisztikailag" ekkor még létező *délszláv* kisebbséghez. A jugoszláv állam felbomlása ezt a statisztikai besorolást időközben meghaladottá tette. Többségük a **horvát** (2001: 16 ezer fő) nemzetiség tagja, tényleges számuk ma kb. 40 ezer főre tehető. Emellett kb. 4–4 ezer **szerb** és **szlovén** él hazánkban. A horvátok többsége az osztrák-magyar határvidéken, a Mura-Dráva mentén, Baranya és Bácska településein, ill. Budapest környékén (Tököl, Érd, Ercsi stb.) él. A szerb kisebbség főként a Duna mentén (pl. Lórév, Szigetcsép), valamint Békés (pl. Battonya) és Csongrád (pl. Szőreg) megyék területén kép-

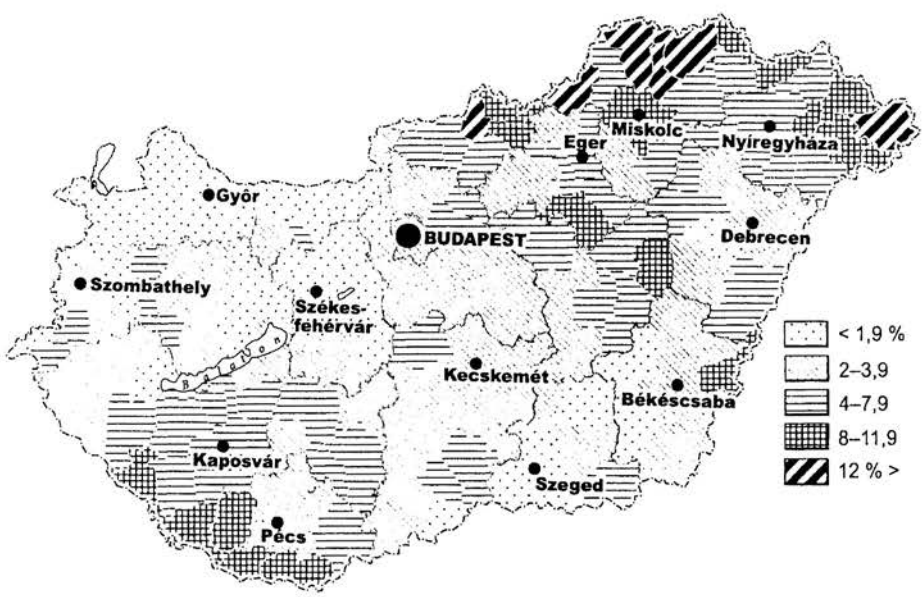

9. ÁBRA: *A kárpát-medencei magyarság Magyarország határain túl (1980).*
Forrás: Kocsis K.–Kocsisné Hodosi E. (1991)

viselteti magát, a hazai szlovének többsége a Vendvidéken él. A magyarországi **román** nemzetiséghez tartozónak 1990-ben 10,700 fő vallotta magát, 2001-ben 8000 fő. Tényleges számuk kb. 15 ezer főre tehető. Többségük Békés és Hajdú-Bihar megyék Romániával határos településein él (pl. Méhkerék, Elek, Lökösháza, Pocsaj). A fentiekben ismertetett főbb nemzetiségek mellett számos kisebb lélekszámú nemzetiség – mint pl. a bolgár, lengyel, görög – él Magyarországon.

Sajátos helyet foglal el a hazai kisebbségek között a kb. félmillió főre tehető **cigányság** (10. ábra). A 2001-es népszámlálás során azonban csak 190 ezer fő vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Mivel a **roma kisebbség** nem elsősorban nyelvi vagy vallási, hanem sajátos antropológiai jegyei, kultúrája és életmódja alapján különbözik a magyar többségtől, ezért a rendszerváltozásig nem is tekintették őket nemzeti kisebbségnek. Tovább nehezítette amúgy is kiszolgáltatott helyzetüket, hogy a többi kisebbségekkel ellentétben mögöttük nem áll szuverén állam.

A romák feltehetőleg Észak-Indiából származnak, ahonnan több hullámban vándoroltak ki, s az egész világon elterjedtek. Magyarországon a 14. századtól jelentek meg nagyobb tömegekben. A romák az europid nagyrasszhoz tartozó népcsoport, nyelvük az indoeurópai nyelvek közé tartozó roma nyelv. Pontos számuk nem ismert, legtöbben, kb. 6,5 millióan Európa országaiban szétszórtan élnek (Románia 2,2 millió, Bulgária 650 ezer, Spanyolország 650 ezer fő). Sajátos kultúrájuk és vándorló életmódjuk miatt csak ritkán asszimilálódnak az őket befogadó népességbe.

10. ÁBRA: *A romák részesedése Magyarországon az össznépességből (1986).*
Forrás: Kocsis K. – Kovács Z. (1991)

A cigányokat másságuk miatt gyakran érte üldöztetés a múltban, egyedül a náci haláltáborokban kb. 400 ezer cigány lelte halálát.

Magyarországon az első részletes cigányösszeírásra 1893-ban került sor. Az összeírásra a cigányok akkor még főként vándorló életmódja miatt volt szükség. A felvétel időpontjában a jelenlegi államterületen kb. 65 ezer cigány nemzetiségű lakos élt, számuk az időközben bekövetkezett népességrobbanás következtében kb. nyolcszorosára emelkedett.

Térbeli elterjedésükre jellemző, hogy többségük két egymástól viszonylag távolfekvő nagyobb körzetben, Észak-Magyarország és a Dél-Dunántúl területén él. Előbbi körzetben a Nyírség falvaiban, valamint Abaúj és a Borsodi-iparvidék területén élnek nagyobb számban. A Dél-Dunántúlon Baranya és Belső-Somogy a fő települési területük. A közhiedelemmel ellentétben a cigányság döntően falusias (rurális) etnikum. A városlakók aránya körükben messze elmarad az országos átlagtól, s nagyobb súlyra a helyi társadalmon belül csak az aprófalvas, halmozottan hátrányos térségekben (pl. Cserehát, Szatmár, Bihar, Ormánság, Zselic stb.) tettek szert. Ennek ellenére az elmúlt két évtizedben, részben a gazdasági átalakulásnak köszönhetően a cigányság városba áramlása felgyorsult.

5. A NÉPESSÉG NEM, KOR ÉS CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINTI ÖSSZETÉTELE

A népesség demográfiai jellemzői, kor és nem szerinti összetétele kihatással van reprodukciójára éppúgy, mint gazdasági tevékenységére (aktív-inaktív), fogyasztási szokásaira, vándorlási hajlandóságára és még egy sereg más, a társadalmi-gazdasági fejlődést számottevően befolyásoló tényezőre. Mindezek fényében érthető, hogy a népességföldrajz a népesség ilyen szempontok szerinti összetételét, a rájuk vonatkozó legfontosabb törvényszerűségeket ugyancsak behatóan vizsgálja.

5.1 A NÉPESSÉG NEMI ÖSSZETÉTELE

A két nem (férfi-nő) egymáshoz viszonyított arányát különféle viszonyszámokkal fejezhetjük ki. A **maszkulinitási index** megmutatja, hogy 1000 lakosra hány férfi jut egy adott területen (Pffi/Pnépesség x 1000), a **nemi részarány** viszont az 1000 férfira jutó nők számát fejezi ki (Pnő/Pffi x 1000).

Világviszonylatban azt mondhatjuk, hogy kiegyenlített a két nem aránya, ugyanakkor **regionálisan jelentős különbségek** fedezhetők fel, országonként az 1000 férfira jutó nők száma 900 és 1150 között ingadozik. Férfitöbbletű országok, pl. India, Banglades, Irán, Kína, Dél-Korea, Afganisztán, Tunézia, Egyiptom. Nőtöbbletű országok, pl. Ausztria, Magyarország, Lengyelország, a skandináv országok, Kanada, USA, Japán, Mexikó, Argentína, Brazília.

Mi módosíthatja a férfi-nő arányt egy földrajzi területegységen (kontinens, ország, régió) belül? A nemek egyensúlyi helyzetére a demográfiai viszonyok mellett, a kultúrföldrajzi és történelmi tényezők, ill. a vándorlás gyakorol hatást.

5.1.1 Demográfiai tényezők

Az egyes korcsoportokban a két nem közötti számbeli egyensúly felborulhat, ezért a nemi összetétel vizsgálata során fokozott tekintettel kell lenni az adott ország demográfiai összetételére.

1. A **természetes szaporodás** és a nemi összetétel között szoros a kapcsolat. A fiú magzatok betegségekkel szembeni nagyobb ellenálló képessége miatt világviszonylatban 1000 lány újszülöttre 1050–1060 fiú jut. Ez azt jelenti, hogy a csecsemő és kisgyermek korosztályokban a fiúk többen vannak, mint a lányok, ezért a fiatal korszerkezetű, magas természetes szaporodással rendelkező országokban enyhe férfitöbblet tapasztalható (pl. Afrika, Ázsia szegény országai).

2. A **születéskor várható élettartam** ugyancsak kihat a nemek közötti arányra, mivel általános tapasztalat (s ez különösen a fejlettebb országokra igaz), hogy a nők átlag 5–6 évvel tovább élnek. A születéskor tapasztalható férfitöbblet kb. a 35–40 éves korcsoportoknál kiegyenlítődik, s az ennél idősebb korcsoportokban már a nők javára tolódik el az arány. A 60 éven felüli korcsoportban 100 férfira átlag 120 nő jut, s minél feljebb haladunk a korskálán az arány annál inkább a nők felé tolódik el (80–89 év között 180, 90 év felett pedig már 300 nő jut 100 férfira). Mindezek következtében, különösen az elöregedő társadalmak (pl. a skandináv államok, Ausztria, Németország, Magyarország) esetében számottevő nőtöbblet mutatható ki.

A fenti szabályszerűségek alapján a világ országait két nagy csoportba sorolhatjuk, a fejlett, elöregedő országokat nőtöbblet, a fejlődő országokat általában férfitöbblet jellemzi. A demográfiai törvényszerűségek mellett számos egyéb **másodlagos tényező** is befolyásolhatja a nemek arányát egy adott országban. Ezek közül az alábbiakban hárommal foglalkozunk részletesebben.

5.1.2 Kultúrföldrajzi tényezők

A tágabb értelemben vett kultúra, az emberek értékviszonyai és magatartásformái ugyancsak kihatással vannak a nemek arányára. A fejlődő országok egy részében (pl. India, Kína, Pakisztán, Banglades, Nepál, arab országok stb.), különösen a szegényebb társadalmakban, a lányokat hátrányos megkülönböztetés éri a fiúgyermekekkel szemben és másodrendű lényként kezelik őket. Mindezek következtében a halálozási ráta a lányok körében jóval magasabb mint a fiúknál. Ennek oka abban keresendő, hogy egyfelől a **vallás** és a **kulturális hagyományok**, másfelől a **gazdasági kényszer** is a fiúgyermek felsőbbrendűségét sugallja.

A fejlődő országok többségében nincs társadalombiztosítási- és nyugdíjrendszer. A szülők idős korukban csak a fiú utódok támogatására számíthatnak, a lány gyermekek a házasságkötéssel kiszakadnak a szülők fennhatósága alól. Másrészt az említett országcsoportban gyakori a gyerekmunka, s a családi földbirtok művelésénél a fiúgyermek munkaereje sokkal értékesebb mint a lányé. Részben ezekkel a tényezőkkel magyarázható, hogy a fejlődő országok egy csoportjában a csecsemőhalandóság a lányok körében az átlagnál jóval magasabb (pl. India 107, Nepál 106 lány jut 100 el-

halálozott csecsemőre). Ezekben az országokban az amúgy is tapasztalható férfitöbblet a kulturális tényezők jóvoltából tovább erősödik, sőt az idősebb korcsoportokra is kitolódik.

5.1.3 Történelmi tényezők

A történelem során számos olyan esemény ment végbe, amely számottevően módosította a nemek korábban kialakult részarányát egy-egy földrajzi egységen belül. Közülük kiemelkednek a **háborúk**. Mivel a háborúkban elsősorban a férfi lakosság vesz részt, ezért főként ők vannak kitéve a korai halálozás nagyobb veszélyének. Ennek köszönhetően a háború által erősen (vagy tartósan) sújtott térségekben, pl. Mozambik, Vietnam, Bosznia-Hercegovina, Irak, Kuvait, vagy a II. világháború után Németország, Japán, Lengyelország stb. számottevő nőtöbblet alakulhat ki, ami a későbbi generációkra is konzerválódik.

5.1.4 Vándorlás

A vándorlás ugyancsak jelentősen módosíthatja a két nem arányát. Minthogy a nagy távolságra történő, **országok és kontinensek közötti vándorlás**ban a férfiak jóval nagyobb arányban vesznek részt mint a nők, ezért a bevándorlás fő célterületein rendszerint férfitöbblet alakul ki pl. Ausztrália, Szingapúr, olajtermelő arab országok (Szaúd-Arábia, Líbia), de ez jellemezte az Egyesült Államokat is az 1940-es évekig.

Ezzel szemben a nagy kibocsátó országokban, ahonnan a férfi népesség tömegével vándorol ki, nőtöbblet jön létre, pl. Írország, Törökország, Albánia stb. Ez a helyzet állt elő hazánkban is a 20. század elején a nagy tengerentúli kivándorlás idején. A nemi összetétel vándorlás hatására történő felborulásának egyik legszélsőségesebb esete napjainkban Lesotho, ahonnan a férfiak a szomszédos, sokkal fejlettebb Dél-afrikai Köztársaságba vándoroltak át tömegével, s ennek következtében ma Lesothoban 1000 nőre mindössze 800 férfi jut.

A nemi arányok kisebb területegységekre (országrészek, régiók) vetítve egy-egy országon belül még számottevőbb eltéréseket mutathatnak. Ezekért az eltérésekért elsődlegesen a vándorlás, közvetve pedig a **gazdaság egyenlőtlen területi fejlődése** szolgál magyarázatul. A nagy **nehézipari körzetekben,** ahol a munkahelyek többségét a bányászat és a nehézipar (kohászat, energiaipar stb.) adja mindenkor férfitöbblet jellemző (pl. Felső-Szilézia, Ostravai-medence, Ózdi-medence). Ezekben a térségekben ugyanakkor komoly gondot jelent a női munkaerő foglalkoztatása.

Ezzel szemben a **mezőgazdasági** monofunkcióval rendelkező területeken, ahonnan a férfi munkaerő jelentős része az ipari körzetekbe áramlik, mindig nőtöbblet figyelhető meg. Ez volt jellemző hazánkban az Alföldre a II. világháborút követő évtizedekben.

Ugyancsak a gazdaság egyenlőtlen fejlődésével magyarázható, hogy a **fejlődő országok** nagyvárosaiban jelentős férfitöbblet (Lagos, Sao Paulo stb.), falusi térségeiben nőtöbblet alakult ki. A **fejlett országok** nagyvárosaiban pont fordított a helyzet, az elöregedés következtében itt jelentős nőtöbblet tapasztalható, pl. Bécs, Budapest, Párizs.

Esetenként kimutatható a **demográfiai** és **kultúrföldrajzi tényezők** (vallás, hagyományok stb.) kisebb térségre vetített, regionális szerepe is a nemek arányban, amelynek következtében egy országon belül is nagyfokú változatosság jöhet létre. Remek példa erre India, ahol az északi szövetségi államokban (Punjab, Rajasthan) a magas természetes szaporodás, a patriarchális családi közösségek és a fiúgyermeket előnyben részesítő vallások (szikh, iszlám) jelenléte révén számottevő férfitöbblet alakult ki.

Ezzel szemben Dél-Indiára enyhe nőtöbblet a jellemző, amelynek oka az alacsonyabb természetes szaporodás, a matriarchális családmodell elterjedése, a nők – részben a vallásban (hinduizmus, buddhizmus) gyökerező – nagyobb megbecsültsége. Ez a regionális eloszlás a szomszédos országokra is kivetül, s például Sri Lanka nemi összetétele Dél-Indiához, Pakisztán, Banglades és Nepál ugyanakkor Észak-Indiához mutat nagyfokú hasonlóságot.

A **nemi arányok felborulásának** számos **negatív következménye** van. Egyfelől romlanak a házasodási esélyek, s romlik az egész népesség reprodukciója is. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy romlik a népesség családi/háztartási struktúrája, megnő az egyedülállók aránya, akik idővel eltartásra szorulnak. Mindez nagy terheket ró az állam és a szociális ellátórendszer vállára. A nemek kiegyensúlyozott arányának felborulása a gazdaságra is negatív hatással van, a munkaerőpiacon hiány (vagy túlkínálat) léphet fel valamelyik nemből, ami olyan társadalmi problémákat vetít előre, mint a munkanélküliség, vagy az alulfoglalkoztatottság.

5.2 A NÉPESSÉG KORÖSSZETÉTELE

Egy adott területen élő népesség korösszetétele jelentős befolyással van a népesség gazdasági aktivitására, mobilitására, jövedelmi viszonyaira, s ezzel életszínvonalára is. Ezért a korszerkezet vizsgálata mindenkor megkülönböztetett figyelmet érdemel. A népesség kormegoszlásának vizsgálatát a népességföldrajz korcsoportokra bontva végzi. Életkor alapján általában a népesség három nagy csoportja különböztethető

meg: a 0–14 éves korúak alkotják a **gyermeknépességet**, a 15–64 éves korúak az **aktív vagy produktív népességet**, a 65 éves és annál idősebb korcsoport (egyes országokban 60 évesnél idősebbek) az **időskorú népességet**. A fentiek mellett, a népesség mélyrehatóbb vizsgálatakor, a vizsgálat szempontjainak megfelelően további (pl. tízévenkénti) csoportosítások tehetők.

Az egyes nagy korcsoportok egymáshoz viszonyított aránya sokat elárul a népesség demográfiai helyzetéről. Az **eltartottsági ráta**, azaz a gyermek- és az időskorú népesség együttesen a 15–64 éves népesség százalékában jelzi, hogy az adott társadalmon belül hányan nem dolgoznak, mekkora az eltartásra szorulók aránya.

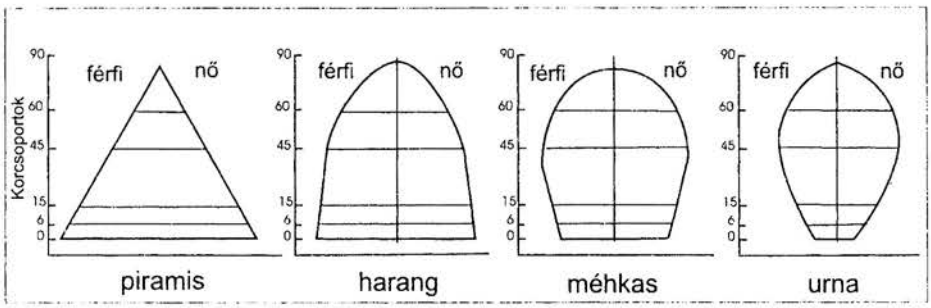
Az **öregedési index** ugyancsak fontos mutató, amelyet akkor kapunk, ha kiszámoljuk az idős népesség (65+) százalékos arányát a gyermek (-15) népességhez viszonyítva.

A különböző korcsoportok a népesség eltérő nagyságú részét foglalják magukba, attól függően, hogy milyen a népesedés menete, a természetes szaporodás indexe az adott területen. Általában elmondható, hogy a gyors népességnövekedésű, magas természetes szaporodással rendelkező, **„fertilis" társadalmakban** a fiatal korosztály aránya magas, ezzel szemben a lassú népességnövekedésű, alacsony természetes szaporodású, **„elöregedő" társadalmakban** aránytalanul megnő az idősebb korosztályok súlya.

A korszerkezet, azonban csak részben a természetes szaporodás eredménye, a vándorlások ugyancsak sokat módosíthatnak rajta, pl. a nagy bevándorlási célországok, mint az Egyesült Államok, vagy Kanada természetes szaporodási értékei nem különösebben magasak, viszont a népesség mégis fiatalos korszerkezetű a nagyszámú fiatal bevándorló miatt. Ugyanígy az elvándorlás is jelentősen felgyorsíthatja egyes térségek elöregedési folyamatát ez a jellemző, pl. hazánk aprófalvas területeire.

A korszerkezet ábrázolására alkalmas diagramfajta a **korfa** vagy **korpiramis**, ami a népességet nemek és korcsoportok szerint grafikusan ábrázoló **hisztogram.** A korfa bal oldalán a férfiak, jobb oldalán a nők adatait ábrázoljuk, általában egy-, öt- vagy tízévenkénti korcsoportok szerint. A korfa alján a legfiatalabb, tetején a legöregebb korcsoportok kapnak helyet. Egy korfa visszatükrözi a népességnövekedés dinamikáját, s a természetes szaporodás ütemét egy adott területen az egyes korcsoportokra bontva.

Attól függően, hogy az adott társadalmak a demográfiai átmenet mely szakaszában vannak, milyen a reprodukciójuk, eltérő alakú korfával jellemezhetőek. A korfának négyféle alaptípusa ismert, de ezen belül többféle változat különböztethető meg (11. ábra). A gyorsan növekvő társadalmak korfája **piramis** alakú, a fejlődés útjára lépett társadalmak korfája **harang** formát vesz fel, a lassan növekvő fejlett társadalmak korfája **méhkas** alakú, a stagnáló, ill. csökkenő népességű elöregedett társadalmakra **urna** alakú korfa a jellemző.

11. ÁBRA: *Korfa típusok*

1. A **piramis** vagy **háromszög** alak a népességrobbanás fázisában levő fejlődő országokra jellemző (Uganda, Etiópia, Banglades stb). A korfa alja nagyon kiszélesedik, ami jelzi, hogy magas a termékenység, a 15 éven aluli korcsoport adja a népesség 45–50%-át. A születéskor várható élettartam alacsony, csupán 45–50 év, ezért a piramis viszonylag alacsony és csúcsa nagyon elkeskenyedik.
2. **Harang** alakú a fejlődés útjára lépett országok korfája (pl. ázsiai „kis tigrisek"), Latin-Amerika országai), amelyek már túljutottak a népességrobbanás szakaszán. Még viszonylag magas a gyermekkorúak aránya (35–40%), ennek köszönhetően a korfa alja kiszélesedik, viszont már megnő a fiatal munkaképes generáció (15–40 közöttiek) súlya is a népességen belül. Az idős népesség részesedése továbbra is alacsony (3–5%).
3. **Méhkas** alakú a fejlettebb társadalmak korfája (USA, Kanada, Ausztrália stb.), összehúzódik a korfa alsó része, a „dereka" megvastagszik, tehát közel azonos a fiatal és középkorú csoportok részesedése, a korfa csak az időskorú tartományban keskenyedik el. Ez esetben harmonikusan nő a népesség. Növekszik a születéskor várható élettartam, ezért a korfa „megemelkedik".
4. **Urna** alakú (stílusosan!) a stagnáló, ill. csökkenő népességű országok korfája, ahol a fiatal generáció részesedése vészesen lecsökken (15–20%), az idős korcsoport aránya megnő, sőt eléri a fiatalok részesedését (15–20%). Ilyen alakot mutat az erősen elöregedett társadalmak pl. Németország, Magyarország, Svédország korfája.

Extrém esetekben a korfa két oldala aszimmetrikussá válhat, vagyis a korfa „felbillen". Ebben a két nem eltérő halálozási arányai, a háborúk, vagy a szelektív elvándorlás játszhat szerepet.

A **vándorlás** korösszetételt módosító hatása inkább kisebb térségeknél lehet jelentős, pl. a nehézipari körzetek, az egyetemi központok és általában a városok jobb munkalehetőségeiknél fogva vonzzák a fiatalokat, a falusi települések ezzel szemben gyors ütemben elöregszenek. Kivételt képeznek ezalól a nagyvárosok környéki fal-

vak, a szuburbiák, amelyek népessége a fiatalok kiáramlása (szuburbanizáció) révén erősen fiatalos szerkezetű.

Nem csak a fiatalok, de (igaz kisebb intenzitással) az öregek is vándorolhatnak, pl. az USA államai közül Floridában rendkívül megnőtt az öregek aránya, akik idős napjaikra a klimatikusan és környezeti adottságaikat tekintve kedvezőtlen északi államokból tömegével érkeznek az itt létesített nyugdíjas otthonokba. Hasonló helyzet van kialakulóban Nyugat-Európában, pl. a francia riviérán (Cannes, Nizza), a spanyol turistaparadicsomokban (Ibiza, Kanári-szigetek stb.), vagy a fürdővárosokban is (pl. Baden-Baden).

Az **aránytalan korösszetétel** számos negatív következménnyel jár a gazdaság és a társadalom fejlődésére nézve:

- a fejlődő országokban, ahol magas a gyermekkorúak aránya, roppant módon megnő az eltartottak részesedése a társadalmon belül. Ez komoly terhet jelent az államháztartás számára, mert sokat kell költeni iskolákra, óvodákra, gyermekegészségügyre stb.;
- az elöregedő társadalmakban (pl. Magyarország, Németország) ugyanakkor megnő az időskorú eltartottak aránya, ezért sokat kell költeni szociális otthonokra, egészségügyi ellátásra stb. Gondot okoz, hogy aránytalanul megnő az aktív korúakra nehezedő teher, s zavarok jelentkezhetnek a nyugdíjrendszerben is (pl. Magyarország).

Földünk egészére az elmúlt évtizedekben egy **fokozatos elöregedés** volt a jellemző. Ez elsősorban a fejlődő országokban végrehajtott egészségügyi programoknak, a táplálkozás és általában véve az életszínvonal emelkedésének volt köszönhető. Már ma is a világnépesség 10%-a 60 éven felüli, bár az átlagérték mögött számottevő földrajzi különbségek bújnak meg: ez az érték a fejlett államokban 20%, a fejlődőkben 8%. A Föld népességének elöregedése a jövőben tovább gyorsul. A számítások szerint 2000 és 2050 között a **világnépesség átlagéletkora** 26 évről 38 évre növekszik. 2050-ben a fejlett államok népességének 33%-át a 60 év felettiek teszik majd ki, míg ugyanez a mutató a fejlődő országokban eléri a 21%-ot.

Az elöregedés számos társadalmi és gazdasági problémát vet fel. Az egyik ilyen gond a nemek közötti arány felborulása, a globális méretű, jelentős nőtöbblet kialakulása. Az elöregedés ugyanakkor komoly kihívást jelent az államok szociális és egészségügyi ellátórendszerére nézve is. Különösen a nagyon idős (80 év feletti) emberek gondozása jelent problémát. Jellemző példa az Egyesült Államok, ahol már ma is több mint 1 millió 100 éven felüli ember él, és arányuk az össztársadalmon belül tovább növekszik. Lényegében hasonló tendencia figyelhető meg a többi magasan fejlett társadalomban (Japán, Ausztrália, Kanada, Nyugat-Európa) is.

5.3 A NÉPESSÉG CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINTI ÖSSZETÉTELE

A népesség nem-, és korszerinti összetétele hatással van a népesség családi állapot szerinti összetételére is. Statisztikai szempontból **család** alatt a házastársi vagy élettársi, ill. vérségi kapcsolatban együtt élők szűk körét értjük. Családi állapot szerint lehet valaki **házas** (nős, ill. férjezett), vagy **egyedülálló** (nőtlen, hajadon, elvált, özvegy).

Ettől eltérő fogalom a **háztartás**, amely azokat az együttlakó személyeket foglalja magába, akik közös lakásban élnek, s létfenntartási költségeiket részben vagy egészben közösen viselik. Ilyen értelemben a háztartás egy szélesebb fogalom, s egyszerre több családot is magába foglalhat. **Egyszemélyes háztartások** lehetnek a nagykorú egyedülállók háztartásai.

A **házasok aránya** egy társadalomban sok tényezőtől függ. Kihatással van rá a házasságkötés alsó korhatárát szabályozó jogszabály, a házasság intézményrendszerének a kultúrában és a társadalmi normákban gyökerező tisztelete éppúgy, mint a válási szokások. Általános tendencia, hogy a fejlődő országok esetében (különösen ahol tiltott a válás, ill. a házasságkötésnek nincs alsó korhatára) jóval magasabb a házasok aránya mint a fejlett országokban. A fejlett országok alacsonyabb házasodási rátájában a házasságkötés átlagos életkorának kitolódása éppúgy közre játszik, mint a házasság presztízsének leértékelődése, pl. igen gyakran csak lazább élettársi kötelékét létesítenek a fiatalok, amelyre sok esetben még az adó- és szociális ellátórendszer is sarkallja őket.

Az **egyedülállók aránya** mind a fiatalos korszerkezetű fejlődő országokban, mind az elöregedő fejlett társadalmakban viszonylag magas. Míg azonban a fiatalkorú egyedülállók nem jelentenek gondot, hiszen eltartásukról a szülők, a család gondoskodik, addig az időskorú egyedülállók (a megözvegyültek), akik egyúttal egyedülálló háztartások is, gondot jelenthetnek a társadalom számára, hiszen eltartásukról öreg korukban elsősorban az államnak kell gondoskodnia. Időskorban több az egyedülálló nő, mint a férfi, a nők magasabb átlagos élettartama következtében. Ugyanez a fiatal korosztályoknál pont fordítva van, mivel a nők általában korábban házasodnak, ezért a fiatal korosztályokon belül több a nőtlen egyedülálló, mint a hajadon.

Ugyancsak gondokat okozhat az **elváltak**, ill. a családi kötelékén kívül élő, **magányosok** magas aránya. Ez elsősorban a fejlett társadalmak, ill. a volt szocialista országok sajátossága (pl. Svédország, Magyarország), ahol egyfelől a magas gazdasági fejlettség, az egyéni boldogulás vágya és lehetősége hat a családi kötelékek ellenében, másfelől a társadalom általános morális válsága, és az ebből eredő magas válási ráta eredményezheti az egyszemélyes háztartások, ill. a csonkacsaládok számának túlzott megnövekedését. Mindkét folyamat káros, mert rontja a népesség egyszeri repro-

dukciós képességét, gyorsítja az elöregedést, indokolatlanul nagy számú lakást köt le, megnöveli az állam terheit, pl. szociális kiadások.

A társadalom összetételéről sokat elárul az **átlagos háztartásnagyság** mutatója. E tekintetben is számottevő különbség fedezhető fel a fejlett és fejlődő országok között. Az 1980-as évek elején az ENSZ becslései szerint a Földön az átlagos háztartásnagyság 4,2 fő/háztartás volt. E mögött azonban nagy eltéréseket figyelhettünk meg, a fejlett országok 3,0 fő/háztartás értéke jelentősen elmaradt a fejlődő országok (4,9) hasonló mutatója mögött.

A háztartások viszonylag nagy mérete a fejlődő országokban nem csak a magas születési ráta, a gyermekbőség következménye, hanem a nagycsaládos, több generációt tömörítő családmodell továbbélésével is összefüggésbe hozható. Ez esetben a gyermekek a családalapítást követően is a szülőkkel egy fedél alatt élnek, s gondoskodnak időskorukban az eltartásukról. Magyarországon a nagycsaládos modell a 19. század 70-es 80-as éveiben kezdett felbomlani, az ipari forradalom és a modern urbanizáció megjelenésével egyidőben. Ez a folyamat sok fejlődő ország esetében (legalábbis a falusi térségekben) még várat magára.

6. A NÉPESSÉG GAZDASÁGI AKTIVITÁSA, ÉLETSZÍNVONALA ÉS TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉSE

A munka egyidős az emberiséggel, az egyén családja és saját maga megélhetése (táplálkozás, öltözködés, lakás stb.), boldogulása érdekében dolgozni kénytelen. Munkát azonban nem mindenki tud egyformán végezni, vannak akiket a társadalom megóv a munkával járó fáradtságtól (pl. gyerekek, öregek, várandós anyák), megint másoknak időről időre nem jut megfelelő munkahely a munkaerőpiacon (munkanélküliek). Az egyén munkaereje akkor hasznosul legjobban, ha végzettségének megfelelő munkát végez. A munkavégzés jellege (fizikai-szellemi, ipari, szolgáltató stb.) tekintetben rendkívül összetett lehet egy adott ország népessége. Emellett a munkahelyek térbeli eloszlása is roppant egyenlőtlen, ezért nem véletlen, hogy a népesség gazdasági aktivitása, és a jórészt ebből fakadó társadalmi összetétel, már régóta a népességföldrajzi vizsgálódások homlokterébe került.

6.1 A NÉPESSÉG GAZDASÁGI AKTIVITÁSA

Gazdasági aktivitás szempontjából a népesség két nagy csoportra osztható, a gazdaságilag aktív és a gazdaságilag inaktív népességre. A **gazdaságilag aktív népesség** alatt értjük mindazon személyeket, akik bizonyos időszakban gazdasági tevékenységet végeznek. Aszerint, hogy ténylegesen dolgoznak-e a konkrét időpontban – további két csoportra osztható a **foglalkoztatottak**ra (akiket szokás **aktív keresők**nek is nevezni) és a **munkanélküliek**re. Aktív keresőnek minősülnek azok a nyugdíjasok is, akik aktív kereső foglalkozásuk mellett részesülnek nyugdíjban. A munkanélküliek két nagy csoportba, az állást kereső – korábban már aktív kereső tevékenységet folytatott – munkanélküliek és az első ízben elhelyezkedni kívánók csoportjába sorolhatók.

A **gazdaságilag inaktív népesség** ugyancsak két csoportra tagolható: a rendszeres jövedelemmel rendelkező, de munkát nem végző **inaktív keresők**re (időskorú nyugdíjasok, GYES-en, GYED-en levő kismamák stb.), és a rendszeres jövedelemmel nem rendelkező **eltartottak**ra (gyermekek, nappali tagozatos hallgatók, háztartásbeliek, fogyatékos betegek stb.)

Az aktív népesség (általában 15–64 év közöttiek) aránya rendszerint az egyes országok össznépességének 40–50%-kát teszi ki, de ettől számottevő eltérések is akadnak. A **foglalkoztatottsági ráta**, vagyis az **aktív/inaktív népesség** egymáshoz viszonyított aránya egy országon vagy földrajzi egységen belül egyszerre több tényezőtől is függ. A **demográfiai tényezők** oldaláról szemlélve a dolgot mind a fiatalos, mind az elöregedő társadalmakban megnő az inaktívak aránya, s ezzel együtt csökken az aktív népesség részesedése. E vonatkozásban fontos szerephez jutnak a **társadalmi-kulturális tényezők** is. Például az iszlám országok többségében a nők akaratuk ellenére kiszorulnak a munkaerőpiacról, sőt helyenként egyenesen tiltott a nők munkavállalása (pl. legutóbbi időkig Afganisztánban). Részben ennek is köszönhetően az arab országokban a foglalkoztatottak aránya csak kb. 30% körül mozog. A magasan fejlett országok esetében ugyanakkor a képzés időtartama tolódik ki, sokan másodsőt harmad-diplomát szereznek s csak viszonylag későn lépnek be a foglalkoztatottak körébe (pl. Németország, Hollandia, skandináv országok). A volt szocialista országok ugyanakkor átlagon felüli foglalkoztatottsági mutatókkal rendelkeznek, ami jórészt a nők politika által kierőszakolt tömeges munkába állásával, a kétkeresős családmodell általános elterjedésével magyarázható.

Fontos a **jogi tényezők** hatása is az aktív-inaktív arányra, hiszen a legtöbb országban törvény tiltja a gyerekmunkát, megszabja a munkábaállás alsó és a munkavégzés felső korhatárát, a nyugdíjkorhatárt. Végül **gazdasági tényezők** is befolyással bírnak az aktív és inaktív népesség egymáshoz viszonyított arányára, a gazdaságilag fejlett országokban egy kereső (többnyire a családfő) is képes fizetéséből eltartani házastársát és családját, így a nők nem kényszerülnek munkába állni, általános az egykeresős családmodell (pl. USA, Kanada, Svájc). Mindezeken túl a foglalkoztatás szintjére a gazdasági szerkezet is befolyásolóan hathat, pl. azokban a térségekben hol a nehézipar dominál (pl. Ruhr-vidék) a nők egy része eleve nem talál megfelelő munkahelyet, tehát kiszorul a munkaerőpiacról.

A gazdaságilag aktív népességen belül a **foglalkoztatottak/munkanélküliek** egymáshoz viszonyított arányát is több tényező befolyásolja egyszerre egy adott térségben. Külső objektív tényezőnek számítanak a **világgazdasági** (ún. Kondratyev-) **ciklusok**. Kondratyev orosz közgazdász jutott arra a felismerésre, hogy a világgazdaság fejlődése nem egyenletes, s 40–60 éves ciklusokban a gyors növekedés (konjunktúra) szakaszait hanyatló (recessziós) szakaszok váltják fel. A kondratyevi hosszú hullámok mellett kimutatható a világgazdaság rövidebb (2–3 év) időszakokat átölelő hullámzása is. A világgazdaság recesszív periódusaiban rendszerint megnövekszik a csődöt jelentett cégek száma, amely óhatatlanul a munkanélküliség meglódulásához vezet. Minél erősebben kapcsolódik egy ország gazdasága a világpiachoz, annál jobban ki van téve a világgazdasági ciklusok hatásának.

Egy ország, vagy térség **gazdaságának fejlettségi szintje** is befolyással van a munkanélküliség alakulására. Minél fejlettebb, rugalmasabb az ország gazdasága, annál fejlettebb, magasabban képzett a munkaerő is. Ez annyit jelent, hogy recesszió vagy gazdasági szerkezetváltás idején a munkaerő könnyebben tud váltani, s elhelyezkedni, tehát a munkanélküliség csak kevésbé sújtja a fejlettebb országokat, régiókat.

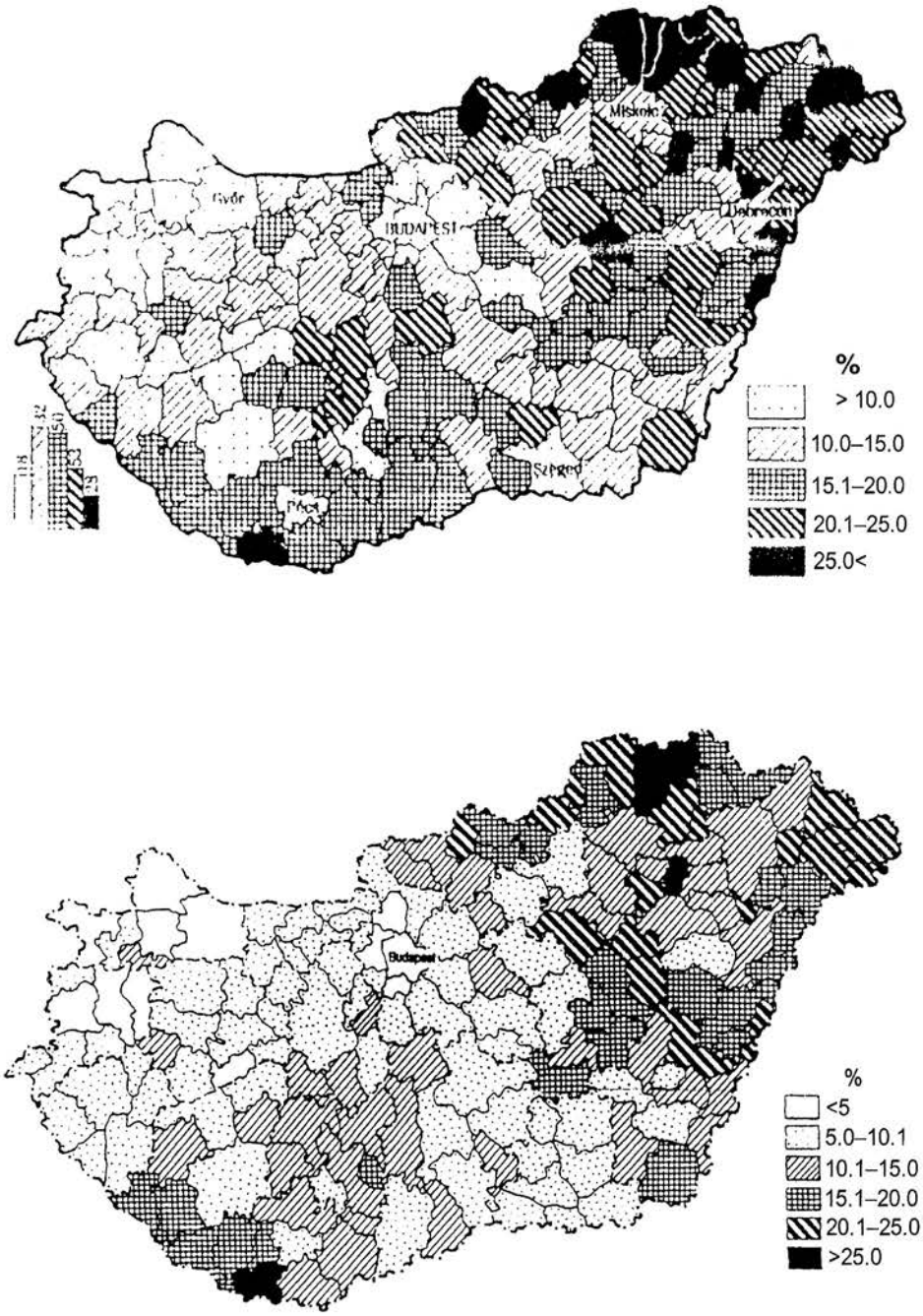
Végül a **gazdaság szerkezete** is befolyással van – igaz inkább regionális szinten – a munkanélküliség alakulására. Az egészségtelen, egyoldalú gazdasági szerkezet, a gazdasági monofunkció esetén sebezhetőbb a gazdaság, s nagyobb a veszélye a tömeges munkanélküliség kialakulásának.

Lényegében ez utóbbi két tényező együttes hatása figyelhető meg a **magyarországi munkanélküliség** térbeli alakulásában is. 1990-et megelőzően az államszocialista rendszer és az általa erőltetett „teljes foglalkoztatottság" keretei között a munkanélküliség ismeretlen fogalom volt hazánkban. A rendszerváltozást követően a piacgazdasági átmenet és a nyomában járó szerkezetváltás érthetően felduzzasztotta a munkanélküliek számát. A munkanélküliség 1993 nyarán érte el csúcspontját kb. 700 ezer fővel, ami az akkori aktív népesség 13%-át jelentette. Azóta folyamatosan csökken a munkanélküliség hazánkban, s ma már az aktív keresőknek csak mintegy 5–6%-a munkanélküli.

A nagyarányú csökkenés ellenére a munkanélküliség térbeli szerkezete az évek során csak keveset változott, továbbra is az ipari monostruktúrával (bányászat, kohászat, építőanyagipar stb.) rendelkező észak-magyarországi térség (Ózd, Edelény, Salgótarján), és az egyoldalú agrárgazdasággal rendelkező észak-alföldi körzet a munkanélküliség által leginkább sújtott területe hazánknak (12. ábra).

A munkaerő minőségét elsősorban iskolázottsági szintje, ismereteinek (pl. nyelv, szaktudás) színvonala határozza meg. A magasan képzett munkaerő széleskörű, könnyen „eladható" szakismeretekkel rendelkezik, emellett könnyen átképezhető, sőt folyamatosan önmaga is törekszik ismeretei fejlesztésére. A gazdaság harmonikus fejlődésének ma már elengedhetetlen előfeltétele a megfelelően képzett munkaerő. Az egyes országok képzési rendszere ugyanakkor nagymértékben eltér egymástól, s még olyan általánosnak tűnő fogalmak is, mint az érettségi vagy diploma térben és időben erősen változó minőséget takarnak. Ennél fogva az egyes országok munkaerejének színvonala csak nagyon nehezen és áttételesen vethető egybe. A munkaerő képzettségét jól visszatükröző, s nemzetközileg is gyakorta használt mutató a 15 évesnél idősebb népességen belül az írni-olvasni nem tudó **analfabéták aránya** (lásd melléklet).

Az analfabéták aránya Fekete-Afrika és Dél-Ázsia legszegényebb **fejlődő országaiban** a legmagasabb, ahol a felnőtt népesség több mint 2/3-a nem tud sem írni, sem olvasni (pl. Niger 85%, Burkina Faso 77%, Szomália 76%, Sierra Leone 69%, Afganisztán, Gambia 65%, Etiópia, Guinea, Szenegál 64%). Ezzel szemben a **fejlett**

12. ÁBRA: *A munkanélküliek aránya Magyarországon (1993–1998). Forrás: Dövényi Z. (2001)*

országok többségében az analfabéták aránya a statisztikailag kimutatható 5% alatt marad (a népesség egy része fogyatékosságánál fogva rendes körülmények között sem tanul meg írni és olvasni).

Azonban a képlet csak első látásra ilyen egyszerű. A „fejlődő"-nek tekintett latin-amerikai országok többségében például – nem kis részben a római katolikus egyház közoktatásban játszott befolyásának köszönhetően – az analfabéták aránya függetlenül a társadalmi-gazdasági fejlettségi szinttől elenyésző. Ugyanígy a buddhista-matriarchális Sri Lanka (9%) értéke is jóval kedvezőbb a szomszédos hindu-patriarchális Indiáénál (45%). A GDP mutatói alapján gazdagnak tekintett olajtermelő arab országokban (Szaúd-Arábia 26%, Kuvait 19%), de még az EU-tag Portugáliában (9%) is jelentősen meghaladja az analfabéták aránya a szegénynek tekintet kelet-európai „volt szocialista országok" mutatóját, ahol gyakorlatilag teljes körű az írni-olvasni tudás. Mindez jelzi, hogy az iskolázottság minimális szintjének mindenki számára történő biztosítása nem elsősorban a pénz, hanem a **társadalmi igazságosság** és a térben kiegyenlített iskolahálózat kérdése.

6.2 A NÉPESSÉG FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE, A FOGLALKOZÁSI ÁTRÉTEGZŐDÉS

A **foglalkozási szerkezet** azt jelenti, hogy az aktív keresők, vagyis a munkaerő ténylegesen dolgozó része, hogyan oszlik meg a gazdaság fő szektorai között. A hivatalosan alkalmazott taxonómiai felosztás szerint a gazdaságnak három fő ága van: a primer, a szekunder és a tercier szektor.

A hagyományos felosztás szerint az **I.** vagy **primer szektor** a nyersanyagtermeléssel foglalkozó gazdasági ágazatokat foglalja magában. Ennek értelmében a primer szektorhoz sorolják a mezőgazdaság, az erdőgazdálkodás, a halászat és vadászat mellett az ásványi nyersanyagokat kitermelő bányászatot is. Földi méretekben még mindig ez a legelterjedtebb foglalkozás. A Föld aktív keresőinek kb. 50–55%-a dolgozik a primer szektorban, emögött azonban roppant nagy területi különbségek bújnak meg. A fejlett országokban a primer szektor aránya 2–4% (Nagy-Britannia, USA, Belgium stb.), Magyarországon 7–8%, de a harmadik világ országaiban ez az arány többnyire meghaladja a 80%-ot (pl. Nepál 93%, Mozambik, Tanzánia 82%).

A **II.** vagy **szekunder szektorhoz** tartozik az energiagazdaság, a feldolgozóipar és az építőipar összessége. A Föld aktív keresőinek kb. 20%-át foglalkoztatja, ami ugyancsak nagy különbségeket takar. Aránya a volt szocialista országokban (pl. Csehország 40%, Fehéroroszország 39%), valamint a gyorsan iparosodó, gazdaságukat gyorsan modernizáló közepesen fejlett országokban (Tajvan 38%, Malajzia 38%) a legmagasabb.

A szolgáltatások alkotják a gazdaság **III.** vagy **tercier szektorát**, amely rendkívül sokféle tevékenységet foglal magába. A szolgáltatások közös jellemzője, hogy a primer és szekunder szektorral szemben nem hoznak létre fizikailag megfogható terméket, anyagi javakat, fő feladatuk a gazdasági termelés (mezőgazdaság, ipar) „kiszolgálása" és a társadalom működésének, ill. jóléténck biztosítása.

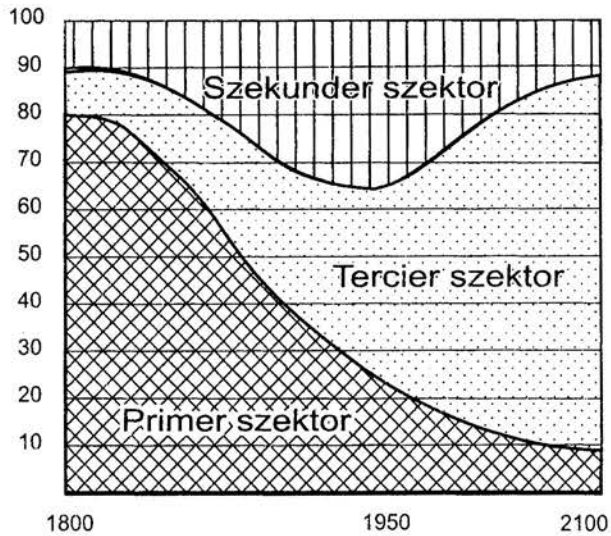
A szolgáltatási tevékenységeket jellegük szerint általában két nagy csoportba soroljuk: 1. a termelést közvetlenül kiszolgáló, elsősorban nyereség céljából végzett szolgáltatások képezik a **gazdasági** (vagy termelő) szolgáltatásokat. Ide tartoznak pl. a közlekedés és hírközlés, a kereskedelem, az idegenforgalom, a bank és pénzügyi szolgáltatások, az üzleti szolgáltatások (pl. könyvelés, adótanácsadás) stb. 2. ezzel szemben a társadalom zavartalan működését, az egyének jólétét és biztonságát hivatottak elősegíteni a **társadalmi** (vagy nem-termelő) szolgáltatások, közéjük soroljuk az államhatalom szervezeteit (pl. közigazgatás, igazságszolgáltatás, rendőrség), az oktatási és egészségügyi ellátást, a kulturális intézményeket (pl. színházak, múzeumok).

A szolgáltatások adják napjaink világgazdaságának vezető ágát, ez a szektor állítja elő a világ összes GDP-jének kb. 2/3-át, miközben a világ összes munkaerejének csak 1/3-át foglalkoztatja. A szolgáltatások részarányának növekedése, a **tercierizálódás** a gazdasági fejlődés következménye, a növekvő jólét és a gazdagodás velejárója, nem véletlen tehát, hogy a fejlett országok munkaerőpiacán részesedése már a 70%-ot is meghaladja (pl. USA, Kanada, Svédország, Hollandia, Nagy-Britannia). Magyarországon ez az arány kb. 60%-os.

A gazdaság fentiekben ismertetett felosztása abból indul ki, hogy a primer szektor állítja elő a feldolgozásra kerülő nyersanyagokat, a szekunder szektor késztermékké alakítja azokat, majd a tercier szektor biztosítja a késztermékek fogyasztását. Más konvencionálisabb, ugyanakkor egyszerűbb felosztás szerint az első szektorba a mezőgazdaság, a másodikba az ipar, a harmadikba pedig a szolgáltató tevékenységek összessége tartozik.

A foglalkozási szerkezet mint láttuk amellett, hogy tükrözi egy-egy ország vagy régió **gazdasági szerkezetét**, utal egyben a **gazdasági fejlettség szintjére** is. A fejlett országok munkaerőpiacán a mezőgazdaság részesedése napjainkban elhanyagolható (2–3%), a szolgáltató szektor súlya meghatározó (70% feletti). Általában elmondható, hogy minél fejlettebb egy ország, annál magasabb a tercier szektor részesedése a foglalkoztatottak körében.

Új jelenség, hogy a fejlettség fokmérőjének napjainkban egyre inkább a tercier tevékenységek egy szűk köre, az ún. **kvaterner szektor** számít. A gazdaság nem hivatalos „negyedik" szektorába a tercier szektor ágazatai közül az információ tárolását, feldolgozását és továbbítását végző tevékenységeket (pl. software készítés, média), a tudományos kutatást és műszaki fejlesztést (K+F), tehát általában véve a magas szintű szellemi tevékenységeket soroljuk. Mivel a kvaterner szektor csak a fejlett or-

13. ÁBRA: *A foglalkozási átrétegződés menete a Földön*

ságok gazdaságában képvisel mérhető súlyt (6–10%), ezért a gazdasági tevékenységek ágazati osztályozásánál még nem igazán nyert polgárjogot.

A kereső népesség foglalkozási szerkezete folyamatosan változik, mind a szektorok, mind az egyes foglalkozási csoportok között a népesség áramlása, ún. **foglalkozási átrétegződése** megy végbe. A foglalkozási átrétegződés egy hosszan tartó történelmi folyamat, amely lényegében az ipari forradalomtól vette kezdetét (13. ábra). Mivel ez a Föld egyes részein eltérő időben jelentkezik, ezért a foglalkozási átrétegződés kezdete is eltér az egyes országok esetében. Az átrétegződés folyamata, a munkaerő áramlási iránya szerint több szakaszra bontható.

A foglalkozási átrétegződés **első fázisában** a mezőgazdaságban tömörült aktív keresők először az iparba áramlanak (indusztrializáció), ezzel a mezőgazdaság korábbi egyeduralma (80–85%) kezd megbomlani. Hazánkban ez a fázis a kiegyezés után a 19. század 70-es 80-as éveiben vette kezdetét.

A foglakozási átrétegződés **második fázisában** a munkaerő a mezőgazdaságból már nem csak az iparba, hanem a szolgáltató szektorba is átvándorol. Ez Magyarországon az 1930-as évektől vette kezdetét.

A foglalkozási átrétegződés **harmadik fázisában** már az iparból is munkaerő szabadul fel, s áramlik a szolgáltató szektorba. Magyarországon ez a folyamat az 1970-es évtized második felében indult be, de a súlypontja a 90-es évek elejére esett.

Végül a **negyedik fázisban** már csak az iparból történik átáramlás a szolgáltatásokba (poszt-indusztriális fejlődés), a mezőgazdaság 2–4%-kal eléri minimumát (ha-

zánk ennek a fázisnak a küszöbén áll 2000-ben). Végül a foglalkozási szerkezet egy látszólagos nyugalmi állapotba jut, az átrendeződések egyre inkább a tercier szektoron belül mennek végbe, s kialakul a kvaterner szektor. Ez a legfejlettebb országok jellemzője, ahol a foglalkozási szerkezeten belül a mezőgazdaság 2–3%-kal, az ipar 23–25%-kal, a szolgáltatás 72–75%-kal részesedik, emellett megjelenik és egyre nagyobb súlyra tesz szert a kvaterner szektor.

Magyarország jelenleg a foglalkozási átrétegződés harmadik fázisának végén található, amikor az aktív keresők mind a mezőgazdaságból, mind az iparból egyaránt a szolgáltató szektorba áramlanak, de a mezőgazdaság kibocsátó képessége már erősen leszűkült, az áramlás iránya egyre inkább az iparból → a tercierbe mutat. Az elmúlt tíz év során, részben a piacgazdasági átmenet, ill. a nyomában járó radikális gazdasági szerkezetváltás nyomán a foglalkozási átrétegződés hazánkban is jelentősen felgyorsult (6. táblázat).

6. TÁBLÁZAT. *Foglalkozási átrétegződés menete Magyarországon a II. világháború után*

A gazdasági szektorok részesedése az aktív keresőkből (%)			
	I.	II.	III.
1949	53,8	21,6	24,6
1960	38,5	34,0	27,5
1970	24,4	43,7	31,9
1980	18,6	42,1	39,3
1990	15,3	37,9	46,8
1999	7,1	34,0	58,9

6.3 A GAZDASÁGI FEJLETTSÉG ÉS A NÉPESSÉG ÉLETSZÍNVONALA

A gazdasági fejlettség és a népesség életszínvonala általában szinonimaként használt fogalmak, jóllehet tartalmuk némileg eltér egymástól. Egy ország **gazdasági fejlettségi** szintje függ az adott országban rendelkezésre álló nemzeti vagyon (tőke) mennyiségétől, a munkaerő fejlettségétől, a természeti erőforrások gazdagságától, valamint a politikai-társadalmi viszonyok fejlettségétől. A gazdasági fejlettség mérésére általában a **bruttó hazai termék (GDP)**, vagy a **bruttó nemzeti termék (GNP)** USA dollárban kifejezett egy főre jutó mutatóját használják. Ez azonban sok esetben pontatlanul adja vissza az egyes államok között fellelhető tényleges fejlettségbeli különbségeket (lásd olajországok és Magyarország mutatóit).

Az **életszínvonal** nem más, mint a népesség számára elérhető javak és szolgáltatások összessége egy adott országban. Az életszínvonal fogalmát igen gyakran keverik az életkörülményekkel, amelynek bár meghatározó eleme, de semmiképp sem

azonos vele. Az **életkörülmények** ugyanis az életszínvonalon túl magukba foglalják az adott társadalom jog- és szokásrendjét, a politikai és gazdasági stabilitás mutatóit éppúgy, mint az infrastruktúra (pl. lakásviszonyok, közlekedés stb.) fejlettségéből fakadó komfortérzetet, a környezet állapotát, valamint egy sereg más tényezőt.

Bár az életszínvonal közel sem azonosítható az egyének gazdasági jólétével, a fogyasztás pénzzel vagy árutömeggel meghatározható szintjével (hiszen egy sor olyan juttatást és szolgáltatást is magába foglal, amit az állam, ill. a munkaadók biztosítanak pl. oktatás, egészségügy, közbiztonság), ennek ellenére az életszínvonal mérésére a leggyakrabban használt mutató az **1 főre jutó GDP** vagy **GNP** amerikai dollárban (USD) kifejezett értéke. Ez a mutató egyebek között azért is viszonylagos, mert a dollár valutaátváltási kulcs gyakori és jelentős ingadozása statisztikailag számottevő torzításhoz vezethet. Ennek kiküszöbölésére szokták alkalmazni a **vásárlóerő paritáson** (PPP) mért 1 főre jutó GDP-t (egységnyi pénzmennyiségből mennyi áru, ill. szolgáltatás vásárolható az adott országban), ami viszont nehézkesen begyűjthető adatokat és számításokat igényel. Magyarország vásárlóerő paritáson mért 1 főre jutó GDP-je – a fajlagosan alacsony árszínvonal jóvoltából – a tényleges GDP értékének kb. kétszerese.

A Föld országait az 1 főre jutó GDP értéke alapján – egymástól földrajzilag is jól elkülönülő – országcsoportokra oszthatjuk. A közelmúltban számos ilyen csoportosítás látott napvilágot, e helyütt egy 5 fokozatú beosztást közlünk.

A **szuper gazdag államok** körét alkotják azok az országok, ahol 20 ezer $/fő-nél magasabb az 1 főre vetített GDP értéke. Ebbe a körbe tartoznak Európából az EU-n kívül maradt „hipergazdagok" (Svájc, Norvégia, Izland) mellett az Európai Unió leggazdagabb országai (sorrendben Luxemburg, Dánia, Ausztria, Németország, Svédország, Belgium, Hollandia, Finnország, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország). Európán kívülről az USA, Kanada, Ausztrália, Japán és Szingapúr sorolható ide. Ez a 19 állam jelenti kétség kívül a világ legfejlettebb államainak csoportját, mind társadalmi, mind gazdasági értelemben egyaránt.

Az első csoporttól némileg leszakadva következnek a **gazdag országok** (10–20 ezer $/fő). Ebbe a körbe az EU „szegényebb" tagjai (Írország, Spanyolország, Görögország, Portugália) és az európai miniállamok (pl. Lichtenstein, Andorra, Monaco) mellett néhány kisebb, de idegenforgalma vagy olajbevételei révén jómódúnak számító ország tartozik, pl. Arab Emírségek, Izrael, Új-Zéland, Nauru, Ciprus, Málta.

A **tehetős országok** (5–10 ezer $/fő) közé sorolhatjuk a kisebb turistaparadicsomokat (pl. Bahama-szigetek, Barbados, St. Kitts és Nevis), a tehetős latin-amerikai államokat (Argentína, Uruguay, Chile), a legfejlettebb olajállamokat (Brunei, Katar, Kuvait, Líbia, Omán, Szaúd-Arábia). De a kelet-közép-európai térség legfejlettebb országai is ide tartoznak sorrendben Szlovénia, Csehország és Magyarország.

A **közepesen fejlett országok** (2000–5000 $/fő) csoportjába tartozik a kelet-európai volt szocialista országok többsége (Szlovákia, Lengyelország, Észtország, Litvánia, Lettország, Oroszország, Fehéroroszország), a latin-amerikai államok derékhada (Mexikó, Venezuela, Panama, Costa Rica, Kolumbia, Peru, Dominikai Közösség), a leggazdagabb fekete-afrikai országok (Gabon, Dél-afrikai Köztársaság, Botswana, Namíbia), valamint a gazdaságukat az elmúlt tíz évben gyorsan modernizáló ázsiai országok (Malajzia, Törökország, Thaiföld).

A **szegény országok** csoportjába általában a 2000 $/fő értéknél kevesebb GDP-vel rendelkező államok tartoznak, azonban ez a kategória is meglehetősen tág, hiszen 1500–1700 $/fő évi jövedelem csak a legfejlettebb országok szemszögéből tekinthető a „szegénység" szintjének. Az országcsoport heterogenitását jól tükrözi, hogy olyan viszonylag jól szituált országok is ebbe a csoportba kerültek, mint a szénhidrogénekben gazdag Irán és Kazahsztán, vagy a szocialista ipar összeomlását nyögő Románia és Bulgária. Igazán szegénynek valójában azok az országok tekinthetők, ahol az 1 főre jutó GDP értéke nem éri el az 500 dollárt évente. 1998-ban 47 ilyen országa volt Földünknek, azaz a világ államainak egynegyede, közülük kettő Latin-Amerikában (Haiti és Nicaragua), a többi kizárólag Afrika és Ázsia területén helyezkedett el.

Pontosabb képet nyerhetünk a gazdasági fejlettségről és az életszínvonalról, ha mérésénél a GDP (vagy GNP) mellett más mutatókat is figyelembe vesszünk. Az egyik ilyen társadalmi fejlettséget tükröző, nemzetközileg is elfogadott mutató az ENSZ által 1990 óta használt **Human Development Index (HDI)**. A HDI számításánál a születéskor várható élettartam (a két szélsőséges eset Japán 80 évvel és Sierra Leone 37 évvel), az írástudók aránya, mellett az infrastruktúra fejlettségére (pl. kórházi ágyak száma), vagy a fogyasztás színvonalára (pl. táplálkozás, energiafogyasztás) és a munkanélküliségre vonatkozó statisztikai mutatókat is figyelembe vesznek.

A társadalmi-gazdasági fejlettség szintje alapján a Föld országai nagyobb, általános kategóriákba sorolhatók. Erre több fogalompár is használatban van. Az egyik legelterjedtebb csoportosítás a világ országainak „fejlettek" és „fejlődők" szerinti megkülönböztetése. A **fejlett országok** csoportjába tartozik valamennyi európai ország mellett, Oroszország, az USA, Kanada, Japán, Ausztrália és Új-Zéland. Az összes többi ország a **fejlődő országok** közé kerül besorolásra. Nagy hibája ennek a felosztásnak, hogy nem számol az elmúlt két évtizedben bekövetkezett változásokkal és a fejlődők csoportjába sorol számos olyan Európán kívüli államot, amelyek fejlettsége, jövedelemszintje sok európai – fejlettnek tekintett – ország becsületére válna, pl. Szingapúr, Izrael, Dél-Korea, Tajvan. Szokás emellett „fejlett ipari államokról" is beszélni, ami viszont azért sántít, mert éppen a legfejlettebb országok gazdaságában az iparnak mára meglehetősen alárendelt szerep jut.

A fejlett és fejlődő országok közötti határvonal csak nehezen húzható meg, némileg objektív kritériumnak tekinthető az OECD tagság. A **Gazdasági Együttműkö-**

dési és Fejlesztési Szervezet (OECD) 1961-ben jött létre az 1948-ban alapított Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC) kibővítésével Európán kívüli országokkal. A szervezet fő célja a világkereskedelem fejlesztése, a tagországok gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi politikájának összehangolása. Az OECD kimondatlanul is **a fejlett országok klubja**ként szolgál, s csak megadott kritériumok megléte esetén döntenek új tag felvételéről. Jelenleg 30 tagállammal rendelkezik, Magyarország 1996 óta a szervezet tagja. Tagországok (zárójelben a felvétel évét közöljük): Ausztrália (1971), Ausztria (1948), Belgium (1948), Csehország (1995), Dánia (1948), Dél-Korea (1996), Finnország (1969), Franciaország (1948), Görögország (1948), Hollandia (1948), Írország (1948), Izland (1948), Japán (1964), Kanada (1960), Lengyelország (1996), Luxemburg (1948), Magyarország (1996), Mexikó (1994), Nagy-Britannia (1948), Német Szövetségi Köztársaság (1949), Norvégia (1948), Olaszország (1948), Portugália (1948), Spanyolország (1959), Svájc (1948), Svédország (1948), Szlovákia (2001), Törökország (1948), USA (1960), Új-Zéland (1973).

A II. világháború után kialakult geopolitikai szembenállást, a világ országainak tömbökre szakadását tükrözte a közelmúltig gyakorta használt „első", „második" és „harmadik" világ megnevezés. Ez a felosztás a fejlett országokat két csoportra osztotta a szabad piacgazdasággal és fejlett demokráciával rendelkező államokat sorolta az **„első világba"**, a tervgazdasággal és egypárti (kommunista) diktatúrával rendelkező szocialista országokat a **„második világba"**, a kevésbé fejlett, ill. politikailag egyik tömbhöz sem tartozó, többségében újonnan függetlenné vált államokat a **„harmadik világ"** csoportjába. Ez a csoportosítás 1989 után, az államszocialista modell összeomlását és a hidegháború befejezését követően érvényét vesztette, bár ennek ellenére ma is gyakran használják a fejlődő országok szinonimájaként a „harmadik világ" elnevezést.

Sokkal újabb keletű az **Észak-Dél** fogalompár használata. Ebben a felosztásban a világ fejlett országai alkotják a „gazdag Északot", míg a politikai-gazdasági szempontból kevésbé fejlett országok a „szegény Délt". Az elnevezés arra utal, hogy a fejlett országok – Ausztrália és Új-Zéland kivételével – az északi félteke mérsékelt övében helyezkednek el, a fejlődők pedig az Egyenlítő két oldalán, döntően a trópusi övben. A két csoport között húzódik az ún. **Brandt-vonal**. Az elnevezés onnan ered, hogy a Világbank által 1977-ben életre hívott Nemzetközi Fejlesztési Ügyek Független Bizottságának 1980-tól Willy Brandt korábbi német kancellár volt az elnöke. E nagy tekintélyű, független szakértőkből álló bizottság a világ meghatározó gazdasági és politikai folyamatait tanulmányozva rámutatott a kiéleződött Észak-Dél ellentétre, a két nagy régió közötti társadalmi, gazdasági és szociális különbségek fokozódására.

6.4 A NÉPESSÉG TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

A népesség társadalmi hovatartozás szempontjából közel sem homogén, az egyes társadalmak az uralkodó gazdasági-politikai viszonyoknak megfelelően többé-kevésbé rétegzettek. A népesség társadalmi összetételét, a különböző társadalmi jelenségek (pl. bűnözés, művelődés, etnikumok viszonya, szabadidős tevékenységek) és mozgásfolyamatok hátterét, továbbá az egyén és közösség viszonyát, az egyén különböző viselkedési formáit elsősorban a „társadalom" tudománya a **szociológia** vizsgálja. Minthogy azonban a szociológia lehetséges vizsgálati területei között számos olyan akad, amelynek kifejezetten erős térbeli, földrajzi vonzata is van (pl. lakóhelyválasztás, munkábajárás) ezért kapcsolata a geográfiával a kezdetektől (1930-as évek) fogva szoros volt.

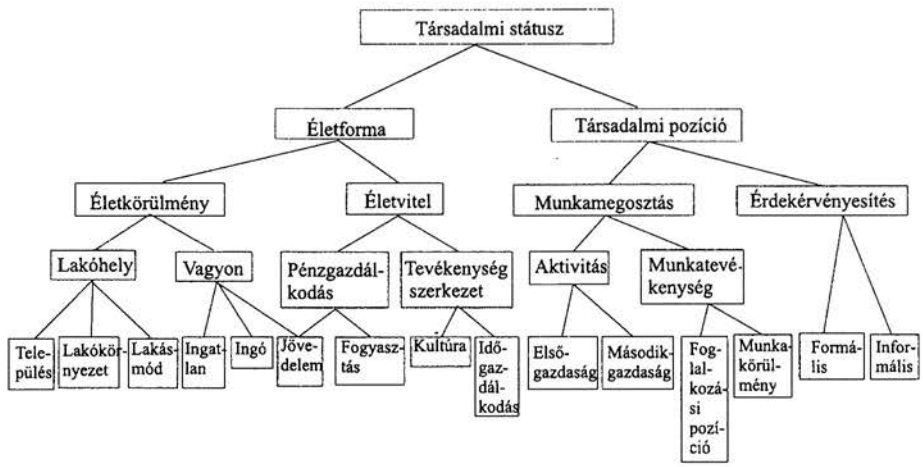
Másrészt a 20. század második felében a társadalomföldrajz figyelme is egyre inkább a különféle társadalmi jelenségek térbeli jellemzői felé irányult, amelynek köszönhetően kialakult egy új irányzat a **szociálgeográfia**. A szociálgeográfia tágabb értelemben az emberi társadalom szerkezetének és működésének térbeli jellemzőivel foglalkozik, s egyebek mellett vizsgálja a különböző társadalmi (pl. etnikai) csoportok térbeli elrendeződését, az egyes földrajzi téregységek (pl. városrészek) társadalmi összetételét, a különböző társadalmi csoportok térbeli magatartását (pl. vásárlási szokások), ill. elkülönülését (szegregálódás) más csoportoktól.

A jegyzet korábbi fejezeteiben egyebek mellett foglalkoztunk a népesség demográfiai összetételével (nem, kor stb.), kultúrföldrajzi jegyeivel (rassz, vallás stb.), vagy a gazdasági aktivitás főbb jellemzőivel. Láttuk, hogy a népesség egészén belül az egyének eltérő csoportokba rendezhetők, úgymint férfiak-nők, öregek-fiatalok, városiak-falusiak, egyetemi végzettségűek-analfabéták, ipari keresők-mezőgazdasági keresők stb. Ha ezeket a mutatókat mind egymás mellé sorakoztatjuk és megvizsgáljuk a tér egy adott szegmensére, akkor meghatározhatjuk az ott élő népesség **társadalmi szerkezetét**. Nem mindegy azonban a vizsgált földrajzi egység mérete. Minél kisebb a választott téregység, ill. minél nagyobb számú mutatót veszünk figyelembe, annál pontosabb képet kapunk az ott élő társadalom rétegzettségéről. Egy ország egészére vonatkozó mutatók csak keveset árulnak el az ott élő népesség társadalmi helyzetéről, az egyes társadalmi csoportok nagyságáról, súlyáról, mert a rendelkezésre álló átlagmutatók mögött nagyon nagy eltérések bújhatnak meg téregységenként és korcsoportonként egyaránt. Minél kisebb földrajzi egységet választunk vizsgálatunk színhelyéül (pl. egy település, városrész vagy egy utca), annál pontosabb kép rajzolható fel a helyi társadalom szerkezetéről.

A társadalom tagjai koruknál, ismereteiknél, képességeiknél fogva eltérő anyagi megbecsültséggel és lehetőségekkel rendelkeznek. Az egyénnek a társadalomban, azon belül a társadalom egyenlőtlenségi rendszerében elfoglalt relatív helyét nevez-

zük **társadalmi státusz**nak. A társadalmi státusz közvetlenül, abszolút pontossággal nem mérhető, mert egyrészt nem egyetlen, hanem nagyon sok paraméter függvénye, amelyek ráadásul időben változó súllyal esnek latba, másrészt egy személy többféle státuszt is elfoglalhat egyszerre, például apa, tanár, nyugdíjas, politikai aktivista, vagy egy társadalmi szervezet vezetőségi tagja.

A társadalmi státusz modern meghatározásával elsőként **Max Weber** (1864–1920) német szociológus foglalkozott behatóbban századunk első felében, az ő modelljének egy továbbfejlesztett sokdimenziós változatát láthatjuk a 14. ábrán.

14. ÁBRA: *A társadalmi státusz felbontása. Forrás: Kolosi T. (1984)*

Az ábrából kitűnik, hogy a társadalmi státusz alapvetően két nagy dimenzióra bontható fel, a privát-szféra és a köz-szféra egyenlőtlenségi rendszerén belül elfoglalt pozícióra. Az előbbit **életformának**, az utóbbit **társadalmi pozíciónak** nevezhetjük. Az egyén életformája egyrészt jelenti a konkrét feltételeket (életkörülmények), másrészt e feltételek felhasználását (életvitel). Az életkörülmények szempontjából annak van jelentősége, hogy hol, ill. miből élünk, ugyanakkor az életvitel elsősorban az anyagi lehetőségek és az idővel való gazdálkodás függvénye. A társadalmi pozíció ugyancsak két nagy tényezőcsoportra bontható, a munkamegosztáshoz és az érdekérvényesítéshez (hatalmi súly, köztekintély stb.) köthető tényezők körére.

Ha a bonyolult sokténye zős modell alján található változókat vesszük figyelembe, akkor leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy lényegében három – egymással szoros összefüggésben álló – tényező játszik vezető szerepet az egyén társadalmi státuszának formálásában: 1. a **vagyoni-jövedelmi helyzet**; 2. az **iskolai végzettség**; és 3. a **társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely** (foglalkozás).

Mivel a népesség státuszát befolyásoló tényezőkről megbízható statisztikai adatok kellő területi felbontásban nem, vagy csak korlátozott mértékben állnak rendelkezésünkre, ezért meghatározásánál szinte minden esetben kérdőíves adatfelvételezésre kell támaszkodnunk.

Az egyén, ill. családja **vagyoni-jövedelmi helyzetének** mérése meglehetősen nehézkes, és a bevallott adatok pontossága is gyakran kétségbe vonható (lásd adóbevallások). Ennek ellenére különféle kérdőíves technikákkal mégis hozzávetőleges képhez juthatunk. Egyik ilyen lehetőség, amikor a jövedelem nagyságára konkrétan nem kérdezünk rá, csak pl. 5 tág kategóriát állítunk fel, s az egyén ebben helyezi el saját magát. Ezt tovább finomíthatjuk a család „gépesítettségére" (műszaki cikkek, személygépkocsi stb.), lakás- és ingatlanhelyzetére, fogyasztási szokásaira (pl. hova járnak nyaralni, mennyit költenek kultúrára) vonatkozó információkkal. Mindezek eredőjeként végső soron közelítőleg meghatározhatjuk az egyén, ill. családja jövedelmi helyzetét.

A jövedelmek egyenlőtlenségi rendszere a tér egy adott egységében (pl. ország, település) grafikusan is ábrázolható, ez az ún. **Lorenz-görbe**. Ha a görbe teljesen egyenesen fut, akkor statisztikailag teljes egyenlőség uralkodik a társadalomban, minél horpadtabb azonban a görbe annál nagyobb a különbség a tehetősebb és szegényebb rétegek között. Magyarország most átmeneti stádiumban van, a Lorenz-görbe egyre horpad.

Az **iskolai végzettség**, az előzővel szemben viszonylag pontosan definiálható. A statisztikák ezt pontosan meghatározzák, kezdve az iskolai végzettséggel nem rendelkezőktől az egyetemi végzettségig. A fejlődő országokban sokszor már az írni-olvasni tudás is komoly státuszt jelent, nem beszélve a közép- vagy felsőfokú végzettségről. Ugyanakkor a fejlett országokban a népesség viszonylag magas iskolázottsága miatt ezek a statisztikai mutatók nem sokat jeleznek, ezért olyan másodlagos tényezőket is érdemes figyelembe venni, mint pl. a másoddiploma, a tudományos fokozat, a nyelvtudás megléte.

A **foglalkozási helyzet** ugyancsak viszonylag egyszerűen meghatározható, emellett szoros összefüggésbe hozható az iskolai végzettséggel. A foglalkozási státusz meghatározására a kutatók gyakran bonyolult osztályozási rendszereket használnak, ahol minden egyes foglalkozási csoport társadalmi helyzetét (presztízsét) egy-egy pontszám jelöli. Például az amerikai **D. Treiman** (1977) különböző országok mintája alapján, a presztízspontszámok átlagolása útján egy nemzetközi presztízsskálát szerkesztett. Néhány kiragadott példa a presztízsrangok közül: államfő 90, miniszter 79, orvos 78, ügyvéd 71, középiskolai tanár 64, általános iskolai tanár 57, nyomdász 51, lakatos 40, adminisztrátor 31, pincér 23, takarító 16 stb. Az ilyen rendszerek hibája a szubjektivitás, az időbeli változások követésének hiánya és a korlátozott földrajzi felhasználhatóság. Ennél sokkal egyszerűbb és elterjedtebb mérési lehetőség, ha

a foglalkozásokat két nagy csoportra osztjuk fizikai („blue-collar", azaz kékgalléros) és szellemi („white collar", azaz fehérgalléros) keresőkre, s azon belül vizsgáljuk a munkahelyi pozíciót (pl. vezető, beosztott).

A hasonló foglalkozással, iskolai végzettséggel, lakáshelyzettel, jövedelemmel stb. rendelkező, egy földrajzi egységen belül élő egyéneket nevezzük **társadalmi rétegnek** (vagy társadalmi csoportnak). Ilyen értelemben beszélhetünk **társadalmi rétegződés**ről is, vagyis amikor a társadalmi rétegek helyzete (életkörülményeik, életmódjuk stb.), a közöttük fennálló különbségek és a hierarchikus sorrend megváltozik. Magyarországon a rendszerváltozást követő tíz évben a társadalmi rétegződés folyamata jelentős változáson ment át, új rétegek jelentek meg (pl. magántőkések, szellemi szabadfoglalkozásúak, tartósan munkanélküliek, hajléktalanok), mások eltűntek (pl. szövetkezeti parasztság, a pártapparátus tagjai). A politikai és gazdasági változások eredményeként a magyar társadalom a korábbinál jóval differenciáltabb lett.

Az egyén pozíciója nem tekinthető öröknek a társadalom egyenlőtlenségi rendszerében, lehetősége nyílik (pl. tanulással, munkahely változtatással) arra, hogy megváltoztassa azt, illetve külső objektív tényezők (pl. elbocsátás, nyugdíjba vonulás) hatására önmagától is megváltozhat pozíciója a társadalom egészén belül. Ezt a jelenséget társadalmi mobilitásnak hívjuk. A **társadalmi mobilitás** az egyén vagy a család társadalmi helyzetének változása, átlépése az egyik társadalmi rétegből, vagy osztályból a másikba. A társadalmi mobilitásnak két fajtája lehetséges, a **vertikális mobilitás**, amikor az egyén a társadalmi hierarchiában fölfelé vagy lefelé mozog (pl. segédmunkásból gyárigazgató lesz, és fordítva). Ezzel szemben **horizontális mobilitás**ról beszélünk akkor, amikor az egyén társadalmi pozíciójának változása (új foglalkozás, iskolai végzettség stb.) nem jár státuszának megváltozásával. Horizontális mobilitás pl. ha a gépkocsi szerelőből gépkocsivezető lesz, a két foglalkozás nagyjából azonos szinten van a társadalmi hierarchiában, s az elérhető jövedelem is közel azonos.

A mobilitás másik nagy válfaja az, ha az egyén lakóhelyet változtat, s a térben vándorol. Ezt nevezzük **földrajzi mobilitás**nak, másnéven vándorlásnak (a vándorlásokkal részletesebben a 8. fejezetben foglalkozunk). A valóságban azonban a két nagy mobilitási forma gyakran összekapcsolódik, az egyén társadalmi mobilitása egyben a lakásigényeinek (ill. lehetőségeinek) a változását is jelenti, így előbb-utóbb egy térbeli mozgásfolyamat is bekövetkezik.

Az egyén társadalmi mobilitása (vertikális és horizontális egyaránt) sok tényezőtől függ, ezek közül talán az egyik legfontosabb az életkor. Ennek alapján állították fel a társadalomkutatók a **családi életciklus modell**t, ami egy idealizált modell, s mint ilyen, nem minden egyén illeszthető bele (pl. agglegények), de a családok nagy átlagára tekintve mindenképpen érvényes. Az egyén életpályája a mobilitás szempontjából több szakaszra osztható:

1. gyermekkor (az egyén passzív szemlélő);
2. egyedülálló fiatal (tanulmányok, kereső munkavállalás, családalapítás);
3. fiatal házas (gyerek nélkül);
4. „növekvő család" (gyerekek születnek);
5. „konszolidált család" (gyerekek tanulnak);
6. „zsugorodó család" (gyerekek kirepülnek);
7. idős pár (nyugdíjas korúak);
8. idős-magányos (egyedülállók).

Az egyes életszakasz határok nem adhatók meg pontosan, mert országonként és egyénenként roppant változó. Mindegyik életszakaszban más és más az egyén státusza, más-más szerepek betöltését várja el tőlük a társadalom. Általában az egyén státusza az aktív kor befejezéséig (6. zsugorodó család) nő, majd utána meredeken ismét csökken.

A családi életciklus modellben a **fejlett országokban** az utóbbi két-három évtizedben jelentős módosulások következtek be. Megnőtt az 1.-2.-3.szakaszok hossza, és a születéskor várható élettartam kitolódásával a 7.-8. szakaszok hossza. Szembetűnő módon megemelkedett az egyedülálló fiatalok és a gyermektelen házaspárok aránya. Sokan ezt azzal magyarázzák, hogy az emberek a karrierjük (értsd alatta a magasabb státusz!) érdekében a házasságról, ill. a gyermekvállalásról lemondanak. Tipikus példa erre a jóléti Svédország, ahol ez a folyamat már régóta elkezdődött, az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma 1965-ben még 7,8 volt, ami 1980-ra 4,5-re csökkent. Persze ugyanígy az átlagos gyerekszám is gyors ütemben csökkent. Magyarországon ez a tendencia az 1980-as években vált érzékelhetővé, és a rendszerváltozás óta erősödőben van.

A mobilitás intenzitása és az egyén mobilitási esélyei szempontjából szokás a **nyitott és zárt társadalom** fogalompárt használni. Valamely társadalom annál nyitottabb, minél kisebb az eltérés a különböző rétegekből származó egyének mobilitási esélyei között, s minél nagyobb tömegeket érint a mobilitás. Például nyitottabb az a társadalom, ahol a vezető értelmiségiek gyermekeinek 25%-a és a kékgalléros keresők gyermekeinek 5%-a válik ugyancsak értelmiséggé, zártabb viszont az a társadalom, ahol a vezető értelmiségi gyermekek 80%-a lesz értelmiséggé, míg a kékgalléros munkások gyermekeinek csak 2%-a jut erre a pályára. Általában a fejlett politikai és gazdasági berendezkedésű országok nyitottabbak (klasszikus példa a „nagy lehetőségek hazája" az Egyesült Államok), míg a vallási (pl. iszlám) és egyéb társadalmi kötöttségekkel (pl. kasztrendszer) terhelt fejlődő országok társadalma sokkal zártabb.

Magyarország társadalma a II. világháború végéig – részben a megkésett polgárosodás és a tartós félfeudális vonások miatt – a mainál jóval zártabb volt. A kommunista rendszer kezdetén a társadalom (részben a politika által vezérelve) a korábbiakhoz

képest jóval nyitottabbá vált. Majd ez a folyamat az 1970-es és 80-as évtizedre, részben az értelmiség hatalmi pozíciójának megmerevedése folytán a visszájára fordult. Újabb fordulatot jelentett a rendszerváltozás, amely a piacgazdaság és a demokratikus politikai intézményrendszer helyreállítása révén ismét a társadalom nagyobb nyitottságát eredményezte.

7. TERMÉSZETES NÉPMOZGALOM

A földrajzi tér egy adott pontján élő népesség száma és összetétele állandó változásban van: gyerekek születnek, felnőttek halnak meg, családok vagy egyének költöznek ki, ill. be az adott területre. Ebből a szempontból a népesség száma és összetétele egy földrajzi egységen belül igazából két tényezőtől függ: 1. a népesség saját megújulási folyamatától, vagyis a születések és halálozások különbözetétől, és 2. a ki- és bevándorlás egyenlegétől. Az előbbit, mivel nem jár a népesség térbeli mozgásával **„természetes" népmozgalom**nak, utóbbit **vándormozgalom**nak nevezzük (lásd 8. fejezet). A népesség száma egy adott területen képlettel kifejezve:

$$P_{t+n} = P_t + B_{t,t+n} - D_{t,t+n} + I_{t,t+n} - E_{t,t+n}$$

ahol:

P_t = a népesség száma **t** időpontban
P_{t+n} = a népesség száma **t+n** időpontban
$B_{t,t+n}$ = születések száma **t** és **t+n** időpont között
$D_{t,t+n}$ = halálozások száma **t** és **t+n** időpont között
$I_{t,t+n}$ = Bevándorlók száma **t** és **t+n** időpont között
$E_{t,t+n}$ = Kivándorlók száma **t** és **t+n** időpont között

Amelyet úgy értelmezhetünk, hogy egy adott területegység népességszáma (P) tetszés szerinti **t** időpont és **t+n** időpont között az időszak során születettek és bevándoroltak, valamint a meghaltak és kivándoroltak különbözetével adható meg.

Bár a természetes népmozgalom döntően biológiai folyamatok (születés és halál) eredője, mégis szoros összefüggésbe hozható a külső társadalmi-gazdasági viszonyokkal. A termékenységre (**fertilitás**) és halandóságra (**mortalitás**) vonatkozó adatokat már régóta nyilvántartják az egyes társadalmak. A két mutató bonyolultsága között azonban lényeges eltérést jelent, hogy amíg a halál minden ember életében egyszer biztosan bekövetkezik, addig nem minden szülőképes korú nő ad gyermeknek életet, emellett minden egyén statisztikailag csak egyszer halhat meg, míg egy anya élete során több gyermeket is szülhet. Tehát a halandóságra vonatkozó adatok és sza-

bályszerűségek a termékenységhez képest viszonylag egyszerűbbnek tűnnek, ezért felrúgva a tényleges biológiai sorrendet, előbb a halandósággal foglalkozunk.

7.1 A HALANDÓSÁG MÉRÉSE

A halandóság szintjét egy adott populáción belül a **nyers halálozási arányszám**mal adhatjuk meg, ami nem más mint az 1000 lakosra jutó meghaltak száma egy év alatt. Ez a mutató valóban „nyers" mert az egész népességre vonatkozik, s figyelmen kívül hagyja a népesség korösszetételét. Márpedig az köztudott, hogy az időskorúak körében a halálozások aránya jóval magasabb, ebből következően egy olyan társadalomban, ahol magas az idős emberek aránya a nyers halálozási arányszám is magasabb (pl. Magyarország). Ez persze semmiképp sem írható a rossz életkörülmények rovására, mint például egyes fejlődő országok esetében.

A korösszetételből fakadó aránytalanságokat jól kiszűrik a **korspecifikus halálozási arányszám**ok. Ezek általában egy ötéves korcsoporton belül a meghaltak számát viszonyítják a kérdéses korcsoport létszámához. Mivel a férfiak halandósága az életkor előrehaladtával egyre kedvezőtlenebb a nőkénél, ezért a korspecifikus halálozási arányszámokat a két nemre külön számítják. Ugyancsak külön vizsgálatot érdemel a legfiatalabb, egyben legsérülékenyebb korosztály, a csecsemők mortalitása is. Erre a célra használt mutató a **csecsemőhalandóság**, vagyis az 1 éven aluli meghalt gyermekek száma az összes újszülötthöz képest. Esetenként a korhatárt 5 évre terjesztik ki, ekkor beszélünk **gyermekhalandóság**i rátáról.

Ugyancsak a halandósági viszonyok jellemzésére szolgál a **születéskor várható átlagos élettartam**, amelynek számítása módszertanilag a **halandósági táblán** alapul. Ennek első gyökerei bizonyíthatóan a 17. századra nyúlnak vissza (John Graunt „Bills of Mortality" 1662.). A halandósági tábla számítása során az adott évben meghaltak korából indulunk ki, ezeket azonban nem a teljes népességhez viszonyítjuk, hanem azt határozzuk meg, hogy az adott életkort megélők milyen valószínűséggel halnak meg következő születésnapjuk előtt. Ez a q_x **halálozási valószínűség.** Ezek alapján meghatározzuk, hogy egy hipotetikus 100 ezer személyből álló nemzedék hogyan hal ki, ahogy életkora emelkedik, vagy megfordítva, a 100 ezer újszülöttből hányan lesznek még életben 1,2,3,4...80 stb. év múlva. Ezt nevezzük **továbbélési rend**nek (l_x). Végül minden életkorban az azt követő továbbélési rend alapján ki lehet számítani, hogy az ilyen életkort megért személy átlagosan hány évig fog még élni. Ez az e_x, vagyis a **várható élettartam,** amely közül leggyakrabban a születés pillanatában várható élettartamot vesszük, mert ez a halandósági viszonyok összességét jellemzi, mégpedig a korösszetétel hatásától megtisztítva.

A halálozási viszonyok változásának jobb megértése szempontjából ugyancsak fontos a **halálokok** (betegségek, baleset, öngyilkosság stb.) nyilvántartása és elemzése. A haláloki halandósági statisztikák nemzetközi összehasonlíthatósága érdekében nemzetközileg egyeztetett haláloki névjegyzéket határoztak meg. Az egyes halálokok gyakorisága sokat elárul az adott ország társadalmi viszonyairól, a népesség életkörülményeiről és életmódjáról.

7.2 HALANDÓSÁG (MORTALITÁS)

A halandóság mértéke és jellege szerint a világnépesség eddigi történelme három nagy szakaszra bontható. Mindez a legfejlettebb országok (Európa, Észak-Amerika, Ausztrália, Új-Zéland, Japán) meglehetősen pontos halálozási statisztikáiból vezethető le. Történelmi léptékkel szemlélve az **első szakasz** az **ipari forradalom megjelenéséig** (18. század második fele) tartott, amikor igen magas halandósági viszonyok jellemezték a Földet, a halálozások szintje elérte, sőt gyakran meghaladta a születések szintjét (40–50 ezrelék). A magas halandóság oka azonban korszakról korszakra változott. A neolit forradalma előtt az élelem hiánya okozta a magas halálozást, majd a földművelésre való áttérés és letelepedés lehetővé tette a népesség korábbinál jobb élelmezését, következésképp gyorsabb növekedését. Ekkor azonban egy másik tényező lépett fel, amely a halandóságot növelte: a népesség koncentrációjából és a nagyobb népsűrűségből fakadó járványok, a területekért (és természeti erőforrásokért) folytatott háborúk. Mindezek következtében a halálozási arányszám magas szinten fluktuált, a születéskor várható élettartam a maival összehasonlítva roppant alacsony volt: pl. az ókori Görögországban 18 év, a Római Birodalomban 22 év, a középkori Angliában 17–35 év, sőt Franciaországban 1800-ban mindössze 30 év.

A halandóság radikális csökkenésének időszaka (a *második szakasz*) először Európa nyugati felén, az ipari forradalom megjelenése után vette kezdetét. A folyamat további **két markáns szakasz**ra osztható: a 18. század második felében és a 19. század első felében jórészt az **orvostudomány** fejlődésének köszönhetően olyan járványos megbetegedések, mint a himlő, skarlát, kanyaró, szamárköhögés egymás után szorultak vissza, s népbetegségből gyermekbetegségekké „szelídültek". (Az utolsó pestisjárványt Angliában 1660-ban, a Balkánon 1770-ben regisztrálták). Ez önmagában ugyan még nem jelentette a halandóság radikális csökkenését, de megszűntek a nagy fluktuációk, s a halandóság átlagértéke 20–25 ezreléken stabilizálódott. Majd a 19. század derekától a lassan csökkenő/stabilizálódó halandóság gyors csökkenésbe váltott át. Ez a **javuló életkörülmények**kel (pl. lakásviszonyok, táplálkozás, egészséges ivóvízellátás, csatornázás stb.) és a **közegészségügy** (védőoltások, kórházi ellátás stb.) látványos fejlődésével, valamint az általuk rohamosan növekvő születéskor várható élettar-

tanmal hozható összefüggésbe. A halálozási ráta a legtöbb nyugat-európai országban a 19. század közepétől a 20. század közepéig 20 ezrelékről 10 ezrelék alá csökkent.

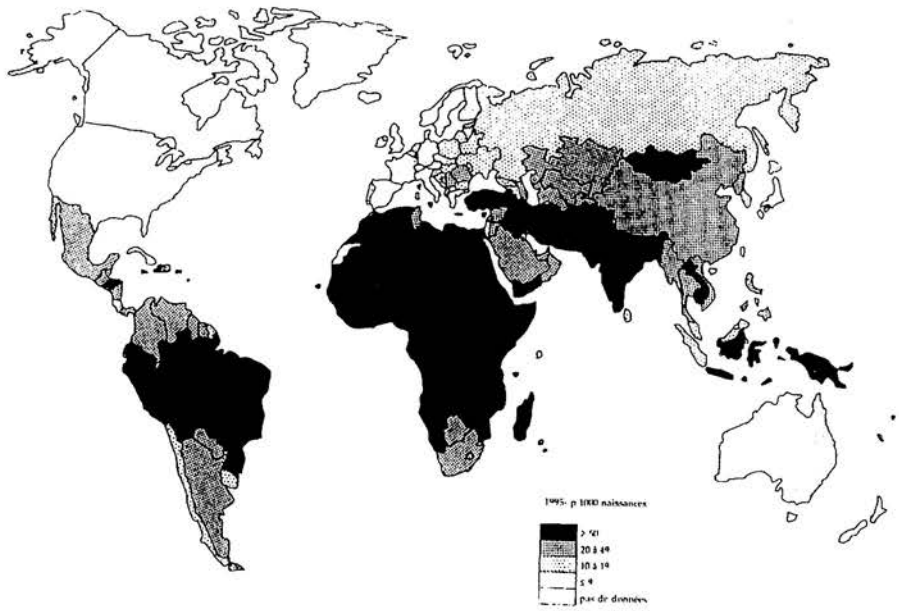
Végül a 20. század második felében a fejlett európai országokban a halandóság egy *újabb szakasza* köszöntött be, a nyers halálozási mutató már nem, vagy alig csökkent, megváltozott viszont **korspecifikus szerkezete**. Lecsökkent a csecsemőhalandóság, látványosan kitolódott a születéskor várható élettartam felső határa, ezzel a legfiatalabb és legöregebb generációk halálozási mutatói javultak, romlottak viszont a középkorú generációk hasonló arányszámai, döntően a **civilizációs halálokok** (szív- és érrendszeri megbetegedések, rák, AIDS stb.) fölerősödése következtében.

Ugyancsak az elmúlt ötven év eseménye, hogy mind több és több **fejlődő ország** jutott az alacsony halandóság stádiumába, csakhogy itt a csökkenés jóval radikálisabb volt mint korábban Európában. Ez főként „külső tényezőknek", a fejlett országok és az ENSZ által támogatott egészségügyi (védőoltások elterjedése stb.) és élelmezési programoknak volt köszönhető. Ha vizsgálat alá vesszük napjaink **nyers halálozási mutatóit** a Föld egyes nagytérségeiben, meglepően kevés eltérést tapasztalunk az ún. fejlett és fejlődő országok között. Ma már csak néhány szegény fekete-afrikai és ázsiai ország nyers halálozási arányszáma haladja meg a 20 ezreléket (pl. Guinea, Mali, Sierra Leone, Afganisztán), a harmadik világ országainak többségében napjainkra 15 ezrelék alá szorult a halálozás mutatója s ezzel megközelítette a fejlett államokban regisztrált 8–12 ezrelékes átlagértéket.

Ez a látszólag kiegyenlített kép csak akkor árnyalható, ha figyelembe vesszük a **halálokokat** és olyan korspecifikus halálozási mutatókat is, mint a **csecsemőhalandóság**, illetve a **születéskor várható élettartam** értékét. A halálokokat vizsgálva kitűnik, hogy amíg Európában az összes haláleset 2%-a köthető fertőző betegséghez, addig Afrikában ez az arány 49%. A fejlődő országok a csecsemőhalandóság, ill. a születéskor várható élettartam tekintetében is jóval kedvezőtlenebb helyzetben vannak mint a fejlettek (15. ábra).

A **korspecifikus halálozási mutatók** alapján a közel azonos nyers halálozási mutatók mögött számottevő különbségek fedezhetők fel. Ennek alapján a Föld országait négy nagy csoportba sorolhatjuk:

1. Nagyon alacsony születéskor várható élettartamhoz (50 év alatt) rendkívül magas csecsemőhalandóság (150 ezrelék felett) társul. Ezek az országok elsősorban trópusi Afrika területére koncentrálódnak, de ide sorolható néhány elmaradott ázsiai ország is (pl. Afganisztán, Bhután, Kambodzsa).
2. Viszonylag alacsony születéskor várható élettartam (50–60 év között) mellett, magas csecsemőhalandóság (100 ezrelék körül) figyelhető meg. Néhány gazdagabb afrikai állam mellett ide tartozik Dél- és Délkelet-Ázsia nagy része, valamint a szegényebb latin-amerikai államok (pl. Bolívia, Paraguay, Haiti).

15. ÁBRA: *Csecsemőhalandóság a Föld országaiban (1995)*

3. Közepes születéskor várható élettartam (60–70 év között) mellé, viszonylag magas (50 ezrelék feletti) csecsemőhalandóság társul. Ebbe a csoportba sorolható a latin-amerikai államok jelentős része, rajtuk kívül néhány kőolajtermelő arab ország (Szaúd-Arábia, Omán, Kuvait) és délkelet-ázsiai állam (pl. Malajzia, Thaiföld)
4. A magas születéskor várható élettartammal (70 év felett) és alacsony csecsemőhalandósággal rendelkező országok körébe tartoznak Európa és Észak-Amerika államai mellett, Japán, Ausztrália, Új-Zéland valamint a „fehér" latin-amerikai országok (Uruguay, Argentína, Chile) csoportja. Rajtuk kívül kisebb szigetszerű foltjai ennek a típusnak Hongkong, Szingapúr, Dél-Korea, Izrael, Kuba, Costa Rica, ahol a jólét, ill. az állami intervenció az utóbbi évtizedekben meghozta „demográfiai eredményeit".

A jövőre nézve nem állítható, hogy a halandóság valamennyi fejlődő országban tovább fog csökkenni. Az **AIDS** rohamos terjedése, s ennek nyomán egyes fekete-afrikai országok évek óta romló halálozási statisztikái, figyelmeztető jelként szolgálnak arra, hogy a halandóság terén nem zárhatjuk ki váratlan tendenciák megjelenését sem a jövőben. Az előzetes számítások szerint 2010-re az AIDS következtében Botswana és Zimbabwe népességének születéskor várható élettartama 33 év lesz. A betegség

nélkül ez az érték legalább kétszer akkora lenne. Az AIDS a fejlett országok népesedését is érinteni fogja majd, bár ezekben az országokban kevésbé rohamosan terjed a betegség.

7.3 A TERMÉKENYSÉG MÉRÉSE

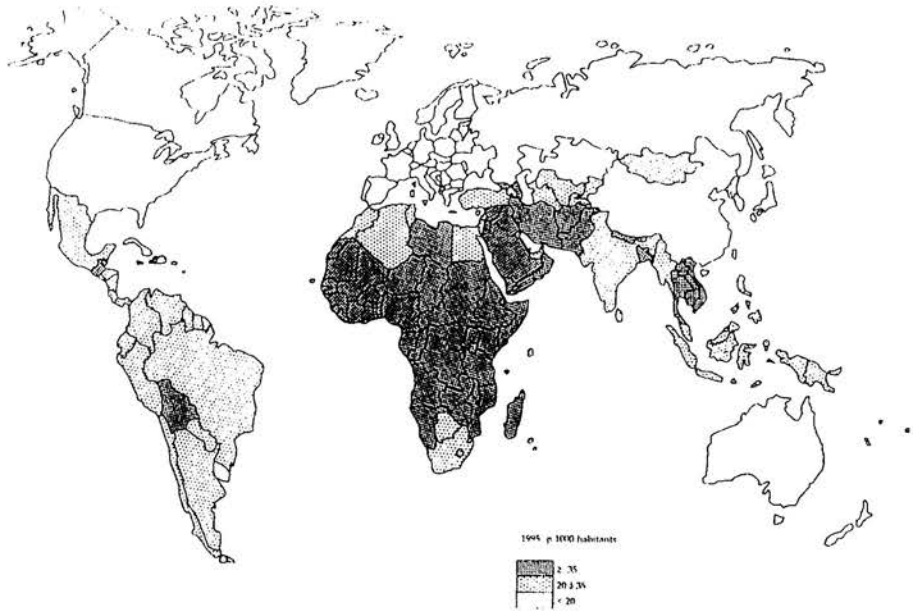
A termékenység mérésére ugyancsak többféle mutató szolgálhat. Legáltalánosabb a **nyers élveszületési arányszám**, amely az 1000 lakosra jutó élveszületések száma egy év alatt. Ez a mutató azonban – lévén, hogy az egész népességhez viszonyítjuk – csak keveset árul el a tényleges termékenységről. Sokkal árnyaltabb képet ad az **általános termékenységi arányszám**, amelyet úgy kapunk, ha az adott év élveszületéseinek számát elosztjuk a szülőképes korú 15–49 éves nők számával (szintén 1000 főre számítjuk).

Még pontosabb képet adnak a **korspecifikus termékenységi arányszámok**, amikor egy adott korcsoportba tartozó (pl. egy évjáratba, vagy 25–30 év közötti) nők által szült gyermekek számát osztjuk a korcsoportba tartozó nők számával. Ha a 15–49 év közötti, szülőképes korban levő nőkre számított korspecifikus termékenységi arányszámokat összegezzük, akkor kapjuk a **teljes termékenységi arányszámot**, ami az a hipotetikus gyermekszám, amelyet egy nő szülne élete folyamán, ha az adott évi gyakoriság szerint szülne élete során. Fontos határértéket jelent a 2,1 gyermek/nő, amely alatt nem teljesül a népesség egyszerű reprodukciója.

Ehhez kapcsolódik a **bruttó** vagy **nyers reprodukciós együttható** értéke, ami a teljes termékenységi arányszám, de csak a leányszületések figyelembevételével, egy nőre számítva. Ez a mutató a népesség reprodukciós erejének mérésére alkalmas. Ha például 1,00 az értéke, az azt jelenti, hogy egy nő élete folyamán átlagosan egy leánygyermeket szül. Gondot jelenthet azonban az – egyre finomabb képet kirajzoló – termékenységi arányszámok számításánál a megfelelő (korcsoportos, nemek szerinti stb.) adatok hiánya. Gyakran alkalmazott mutató például a **nettó** vagy **tiszta reprodukciós együttható**, amelynek számításánál figyelembe veszik a halálozási kockázatot is, s ennek megfelelően a bruttó reprodukciós együtthatót csökkentik a 0–14 éves csecsemő- és gyermekhalandósággal, ill. a 15–49 éves korú női halandósággal. Ha a nettó reprodukciós mutató értéke egynél nagyobb, akkor növekvő, ha kisebb, zsugorodó népességről beszélünk.

7.4 TERMÉKENYSÉG (FERTILITÁS)

A nyers halandósági mutatókkal szemben a **nyers élveszületési arányszám** földrajzilag jóval markánsabb különbségeket mutat (16. ábra). A Földön tapasztalt legalacsonyabb (10 ezrelék) és legmagasabb (52 ezrelék) értékek között több mint ötszörös a különbség.

16. ÁBRA: *Születési arányszám a Föld országaiban (1995)*

A legmagasabb születési arányszámokat (50 ezrelék felett), Fekete-Afrika területén regisztrálták az 1990-es évek közepén (Malawi, Uganda, Zambia, Ruanda, Mali, Niger), de a kontinens országainak többségében, miként Délkelet- és Délnyugat-Ázsia egyes országában is nagyon magas, 35 ezrelék fölött volt a mutató értéke.

Közepes, 20–35 ezrelék közötti születési arányszám jellemezte Dél- és Délkelet-Ázsia, valamint Latin-Amerika országait, míg Európa, Észak-Amerika, Oroszország, Kína, Japán, Ausztrália és Új-Zéland fertilitási mutatói 20 ezrelék alatt maradtak.

A fejlett és fejlődő országok közötti különbségek még markánsabbá válnak, ha a fertilitás korspecifikus hátterét vizsgálva a **teljes termékenységi arányszámot** vesszük figyelembe. A világ országait a születési és termékenységi mutatók értéke alapján az alábbi négy nagy csoportba sorolhatjuk:

1. Szélsőségesen magas születési és termékenységi arányszámmal (átlag 6, sőt esetenként 7 gyermek/szülőképes korú nő) jellemezhetjük Fekete-Afrika országainak többségét és egy sereg arab/iszlám államot (pl. Szaúd-Arábia, Jemen, Szíria, Irak, Irán, Afganisztán, Pakisztán). Ezek az országok most vannak a népességrobbanás szakaszában, népességszámuk gyors ütemben növekszik.
2. Átlagosnál magasabb születési és termékenységi arányszám (4–6 gyermek/szülőképes korú nő) jellemző Észak-Afrika, Dél- és Délkelet-Ázsia (pl. India, Bangladesh, Indonézia), valamint Latin-Amerika szegényebb álalmaira (Bolívia, Peru, Pa-

raguay, Guatemala, Nicaragua stb.). Ezek az államok kezdenek kilábalni a népességrobbanás jelentette sokkból, de gyarapodási ütemük így is jóval magasabb a világátlagnál. A nagy területű kulturálisan heterogén országokban markáns regionális eltéréseket is felfedezhetünk, pl. Indiában Uttar Pradesh államban 5,2, Kerala államban 1,7 gyermek/nő.

3. Átlagos születési és termékenységi értékeket (2–4 gyermek/szülőképes korú nő) találunk a népességrobbanás stádiumán sikeresen túljutott fejlődő országokban, ahol a születésszabályozás eredményei már egy-két évtizede jelen vannak (pl. Kína, Sri Lanka, Thaiföld, Tajvan, Dél-Korea, Brazília, Mexikó, Chile stb.). Népességszámuk ugyan még növekszik, de már „kézben tartható" ütemben.
4. Alacsony születési és termékenységi arányszám (max. 2 gyermek/szülőképes korú nő) jellemzi Európa és Észak-Amerika fejlett országain kívül Japánt, Ausztráliát és Új-Zélandot. Ezekben az országokban a népesség egyszeri reprodukciója nincs biztosítva, következésképpen, ha nem rendelkeznek jelentős pozitív vándorlási egyenleggel (pl. Magyarország és a többi volt szocialista ország) népességszámuk stagnál, ill. fogy. Hazánkban a termékenységi arányszám kirívóan alacsony (1,1 gyermek/szülőképes korú nő), messze elmarad a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges értéktől.

A születési arány csökkenése a Föld egyes részein eltérő időpontban és eltérő körülmények között következett be. A korai spontán születésszabályozásra számos példát találunk világszerte (pl. hazánkban az ormánsági és sárközi „egykézés" a 19. század elejétől fogva), mégis azt mondhatjuk, hogy főként az iparosodás és az azt követő (társadalmi) modernizáció a felelős a gyermekszám világméretű csökkenéséért.

Országos méretekben először Franciaországban kezdett a termékenység csökkenni, a nagy francia forradalmat megelőző évtizedben. A többi európai országban valamivel később, eltérő időpontban indult meg a termékenység csökkenése. Például Angliában és a skandináv államokban az 1880-as években, hazánkban 1890 körül, Kelet-Európa többi országában az első világháború után mutatkozott először a születési arányszám csökkenése. Ugyanez a jelenség a harmadik világ legfejlettebb országai körében csak az 1960-as 70-es évekre nyúlik vissza. A termékenységi arányszám átlagértéke jelenleg 2,7 gyermek/nő a Föld egészére számolva (1995–2000). Ez 2050-re várhatóan 2,0 gyermek/nő szintre süllyed.

A születések számának csökkenésében számos **társadalmi-gazdasági** tényező játszott szerepet. A **gazdasági oldalon** kiemelendő a nők emancipációja és tömeges megjelenésük a munkaerőpiacon, amely nem is annyira az ipar, mint a tercier foglalkozási ágak (oktatás, egészségügy, közigazgatás stb.) megerősödéséhez köthető. Ugyancsak fontos tényező, hogy az életszínvonal emelkedésével a fogyasztási igények, ill. az anyagi gyarapodás fokozatosan előtérbe került, amelynek eredménye-

ként a családok mind nagyobb számban mondanak le a több gyermek vállalásáról. Ez a faktor különösen az ázsiai országok (pl. Kína) születésszabályozási programjainál bizonyult sikeresnek.

Társadalmi oldalról fontos szempont a hagyományos nagycsaládos modell felbomlása, a konzervatív értékek (pl. vallás) befolyásának lazulása (abortusz, fogamzásgátlás), a gyermekek életben maradási esélyeinek rohamos javulása (alacsony csecsemőhalandóság), a házasságkötések átlagéletkorának kitolódása, ill. egyre gyakoribb elmaradása, és még egy sereg más tényező.

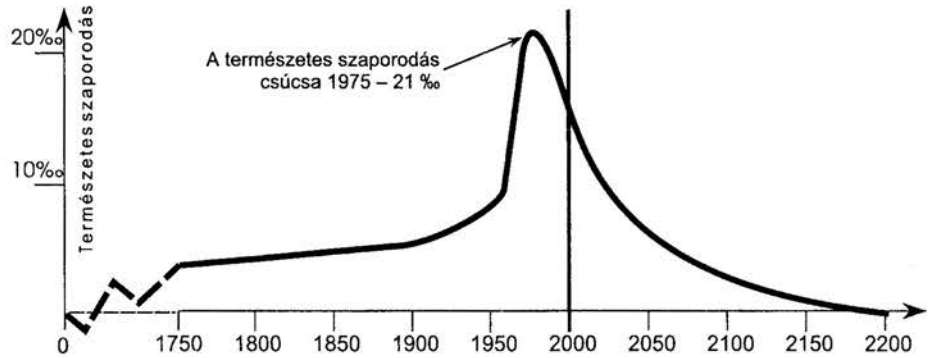
7.5 A TERMÉSZETES SZAPORODÁS

A nyers élveszületési és halálozási arányszám különbségét nevezzük **természetes szaporodási arányszám**nak. A természetes szaporodás értékét többnyire 1000 lakosra számoljuk, de természetesen megadhatjuk abszolút számmal is (x fő/év). A természetes jelző utal arra, hogy a születések és halálozások különbségéből adódó „természetes" népesedési folyamatról van szó. Ha egy földrajzi területegységen belül a halálozások száma meghaladja a születések számát, **természetes fogyás**ról beszélhetünk (pl. Magyarország, Bulgária, Németország).

A természetes szaporodással szemben megkülönböztethetjük a **tényleges szaporodási arányszámot**, amely figyelembe veszi a ki- és bevándorlások különbözetét, a vándorlási egyenleget is. Ezt ugyancsak megadhatjuk abszolút értékben, vagy 1000 lakosra számolva. Abszolút értékben kifejezve 1999-ben a legmagasabb tényleges szaporodást a következő országokban regisztrálták: India (15,5 millió fő), Kína (11,2 millió), Pakisztán (3,9 millió) Nigéria (3,4 millió) és Indonézia (3 millió). Ugyanakkor 1000 lakosra számítva a legnagyobb tényleges szaporodást Ruanda (79 ezrelék), Afganisztán (53 ezrelék) Omán (42 ezrelék) valamint Bosznia-Hercegovina és Szomália (mindkettő 39 ezrelék) mutatta.

A természetes szaporodás földi átlaga 1975-ben érte el csúcspontját 21 ezrelékkel, azóta jelentős csökkenést tapasztalhatunk, 1995–2000 átlaga 13 ezrelék volt a Föld egészére (17. ábra). Az ábrán láthatóval szemben a természetes szaporodás menete a Földön nem írható le egy folytonosan fölfelé ívelő egyenessel, bizonyos fluktuációk kimutathatók. A történelem során földi léptékkel mérve két alkalommal volt megfigyelhető magas természetes szaporodás (népességrobbanás), ezeket hívjuk első és második **demográfiai robbanás**nak.

Az **első demográfiai robbanás**, a 19. század első felében zajlott le Nyugat-Európában (Anglia, Franciaország, Németalföld), majd innen terjedt át Kelet-Európa országaira. Magyarországra a 19. század 80-as éveiben érkezett. Okai közül az ipari forradalom és a nyomában rohamosan javuló életkörülmények (pl. élelmezés, lakás-,

17. ÁBRA: *A természetes szaporodás értéke a Földön*

és munkakörülmények), valamint a közegészségügy fejlődése (fertőzőbetegségek leküzdése, védőoltások) említhetők.

A 20. század második felében következett be a **második demográfiai robbanás**, amely a fejlődő országokra koncentrálódott, s volt egy sajátos menete: előbb Latin-Amerika országai (1950-es 60-as évek), majd Ázsia (1960-as 70-es évek), végül Afrika országai (1980-as 90-es évek) léptek bele. A második demográfiai robbanás az elsővel szemben sokkal nagyobb erejű („robbanásszerű") volt és jóval nagyobb területet érintett.

A **természetes szaporodás** intenzitásának **tér és időbeli változása** roppant markáns képet mutat (7. táblázat). Az egyes kontinensekre, ill. nagy földrajzi egysé-

7. TÁBLÁZAT: *A természetes szaporodás értéke kontinensenként*

Az ezer lakosra jutó természetes szaporodás					
	Európa	**Ázsia**	**Afrika**	**Észak-Amerika**	**Latin-Amerika**
1950–1955	8,9	18,7	21,1	16,5	26,2
1955–1960	8,8	19,4	23,2	15,7	28,7
1960–1965	8,5	21,8	26,0	14,8	28,6
1965–1970	7,4	24,3	26,2	9,8	27,8
1970–1975	5,7	22,5	27,0	8,7	27,2
1975–1980	3,9	18,8	28,3	6,8	26,8
1980–1985	3,0	17,4	29,3	6,2	26,2
1985–1990	2,9	16,3	30,3	5,8	21,1
1990–1995	2,0	15,0	27,0	5,4	17,5
1995–2000	-1,0	14,0	24,0	5,0	17,0

gekre vizsgálva a természetes szaporodási arányszámot kitűnik, hogy Latin-Amerika már 1955–60 között elérte a csúcsot, míg Ázsia kb. tíz évvel később érte el természetes szaporodásának csúcspontját. Ebben szerepet játszik az is, hogy Ázsia országai fejlettség tekintetében roppant heterogének (pl. Japán és Nepál), így az átlagértékek mögött szélsőséges arányszámok bújnak meg. Legkésőbb Afrika lépett a demográfiai robbanás szakaszába (1985–1990) és itt tapasztaljuk az emberiség eddigi történelmének legmagasabb természetes szaporodási értékeit is.

A természetes szaporodás értékének országonkénti vizsgálata némileg árnyaltabb képet mutat. 2000-ben a legmagasabb természetes szaporodási értékeket Ománban (39 ezrelék) és a palesztin területeken (37 ezrelék) regisztrálták a Földön. Gondot jelent, hogy néhány ország esetében nehezen elválasztható a természetes szaporodás és a bevándorlás okozta növekmény, így a fenti időpontban Libéria 82 ezrelékes, Ruanda 77 ezrelékes népességgyarapodást produkált, amelynek egy részét az igen magas természetes szaporodás, másik részét a bevándorlás (menekültek) okozta. Lehetséges vizsgálati szempont, ha megnézzük, hogy az egyes országok mely időszakban érték el népesedési csúcsukat, mikor volt a legmagasabb a természetes szaporodás értéke.

A természetes szaporodás roppant eltérései rövid idő alatt megváltoztatják a világnépesség térbeli eloszlását, a korábban kialakult arányokat és viszonylagos egyensúlyt (8. táblázat).

A számítások szerint a következő 50 évben Afrika népessége nő a leggyorsabban (185%), s megháromszorozódik. Mindez egyben azt is jelenti, hogy Afrika részesedése a világnépességből 2050-re eléri a 21,8%-ot. A második leggyorsabban növekvő kontinens Latin-Amerika 50 évre számított növekedési rátája 69,8% és Ázsia (58,3%) értéke is alig marad el ettől. Ázsián belül a várakozások szerint 2030 és 2035 között a magasabb természetes szaporodási értékek jóvoltából India népessége 1,5 milliárd fővel utoléri és lehagyja Kína népességszámát. Várhatóan növekszik 2050-ig, bár jórészt a bevándorlásnak köszönhetően Észak-Amerika népességszáma is (29,3%), miközben Európa népessége kb. 90 millióval (-12,4%) csökken.

8. TÁBLÁZAT: *A Föld népességének megoszlása kontinensenként*

	1000	%	1950	%	1990	%	2030	%
Európa	284	17,0	392	15,6	498	9,4	515	6,0
Szovjetunió (FÁK)	127	7,6	180	7,1	289	5,5	352	4,1
Ázsia	985	59,1	1381	54,9	3113	58,8	4913	57,8
Afrika	122	7,3	222	8,8	642	12,1	1593	18,8
Észak-Amerika	81	4,8	166	6,6	276	5,2	332	3,9
Latin-Amerika	63	3,8	163	6,5	448	8,5	757	8,9
Ausztrália, Óceánia	6	0,4	13	0,5	27	0,5	38	0,9
Összesen	**1668**	**100**	**2517**	**100**	**5292**	**100**	**8504**	**100**

A természetes szaporodás különbségeinek köszönhetően megváltozik a népesség eloszlása **fejlődő** és **fejlett régiók** szerint. A II. világháború befejezésekor a világ népességének kb. kétharmada élt a fejlődő országokban, egyharmada a fejlett világban. Ez az arány napjainkra 80% – 20%-ra módosult, s várhatóan a 21. század közepére a Föld népességének már csak 12%-a él majd a fejlett országokban. Mindez azt a problémát vetíti előre, hogy megnő a támogatásra, segélyezésre szoruló népesség súlya a világnépesség egészén belül. A Földön megtermelt javak mind nagyobb hányada összpontosul egy egyre zsugorodó kisebbség kezében.

A természetes szaporodás több szempontból is érzékenyen hat a társadalom és a gazdaság fejlődésére:

- A gyors népességnövekedés és a magas természetes szaporodás nem kedvez a gazdaság és a társadalom harmonikus fejlődésének. Elsőként is gondot okoz a népesség élelmezése. A népesség gyarapodásával csak nehezen vagy alig tart lépést az élelmiszertermelés, évről évre újabb területeket kell az élelmiszertermelés szolgálatába állítani, ami komoly nyomást jelent a természetre. Nehézséget okoz, hogy sok a gyermek, megnő az eltartottak aránya, s a nemzeti jövedelem jelentős részét rájuk kell költeni. Kiutat jelenthet a népességrobbanásból a családtervezés, születésszabályozás (pl. Kína sikerei), vagy pusztán az iskolázottsági szint emelése.
- Stagnáló, sőt csökkenő népesség sem kedvez a társadalom és a gazdaság kiegyensúlyozott fejlődésének, mert nincs biztosítva a munkaerő egyszeri újratermelése. A társadalom elöregszik, megnő az eltartottak száma (pl. Németország, Magyarország), ami ugyancsak súlyos terheket ró a szociális ellátó rendszerre.
- Gondot okoz ugyanakkor az is, ha a természetes szaporodás hullámzik, pl. a háborúk miatt kieső generációk miatt (tipikus példa Lengyelország, Németország), itt ugyanis egyszer iskolahiány, majd szociális otthon hiány lép fel, a munkaerőpiac, az oktatási és egészségügyi rendszer nehezen tervezhető.

8. A NÉPESSÉG VÁNDORMOZGALMA

Az ember mint biológiai lény egyik legfőbb sajátossága, hogy igényei és akarata szerint a térben helyváltoztatásra képes. A népesség vándormozgalma alatt az emberek együttes térbeli mozgását (mobilitását), más néven **migráció**ját értjük. A vándorlások népességföldrajzi jelentősége abban áll, hogy a természetes szaporodás mellett a vándorlás határozza meg a népesség abszolút számát egy adott földrajzi téregységen belül. A tapasztalatok szerint minél kisebb egy területegység, annál nagyobb hatással van a vándorlás a népességszám alakulására, s ezzel párhuzamosan csökken a természetes szaporodás szerepe.

A térbeli (földrajzi) mobilitás és a társadalmi mobilitás között ha nem is közvetlen, de szoros a kapcsolat. A lakóhely változtatás igen gyakran visszatükrözi az egyén társadalmi és anyagi helyzetében bekövetkezett változásokat, másrészt egy régió társadalmi-gazdasági fel-, ill. leértékelődése is jelentősebb vándorlásokhoz vezethet.

8.1 A VÁNDORLÁS (MIGRÁCIÓ) ÉRTELMEZÉSE ÉS SZABÁLYSZERŰSÉGEI

Az ember nagyon sokféleképpen vándorolhat, változtathatja helyét a térben, ezért a vándorlások meghatározása és mérése kezdettől fogva nehéz helyzet elé állította a szakembereket. Általánosan elfogadott és alkalmazott **statisztikai értelmezés**, hogy vándorlásról akkor beszélünk, ha az egyén úgy változtatja meg lakóhelyét ideiglenes vagy állandó jelleggel, hogy eközben átlépi települése (község, város, kerület) **közigazgatási határ**át. E megközelítési mód legnagyobb hiányossága, hogy nem veszi számításba a kisebb földrajzi távolságot áthidaló, egy-egy településen, vagy városrészen belül végbemenő költözéseket, jóllehet a vándorlások túlnyomó többsége éppen ebbe a kategóriába tartozik. Mivel a mikro-léptékű vándorlásokra csak elvétve találunk adatokat a statisztikában, ezért a továbbiakban csak a statisztikailag elfogadott és mért vándorlások tér- és időbeli szabályszerűségeivel foglalkozunk.

A vándorlások statisztikai definiálása során a közigazgatási határok mellett megkülönböztetett figyelem hárul a politikai államhatárokra is. Ilyen értelemben a vándor-

mozgalmaknak két nagy csoportja lehetséges a **belső**- (vagy hazai), és **külső** (vagy nemzetközi) **vándorlás**ok.

Statisztikai szempontból tovább vizsgálva a dolgot a vándorlásoknak két fajtája lehetséges, egyfelől amikor a népesség **bevándorol** egy területre (imigráció), ill. amikor a népesség **kivándorol** egy területről (emigráció). A vándorlások sajátos formája a **visszavándorlás**, amikor az egyén eredeti lakhelyére tér vissza. Ez leginkább egy kényszervándorlást követően a kényszerítő tényező, pl. természeti katasztrófa elmúltával jellemző. A rabszolgatartás kötelékeinek lazulása után például sok fekete vándorolt vissza Afrikába, ahol 1847-ben önálló államot is alapítottak, Libéria néven. Részben ennek eredményeként a feketék aránya az USA déli államaiban 120 év leforgása alatt 97%-ról (1850) 53%-ra (1970) csökkent. Ugyanígy az életkor előrehaladtával is megfigyelhető egy „vissza a szülőföldre" történő vándorlás, pl. az 56-os magyarok közül sokan tértek vissza az elmúlt évtizedekben, a nyugdíjkorhatár elérése után, de a városról falura történő belföldi vándorlásoknál is megfigyelhető ez a tényező.

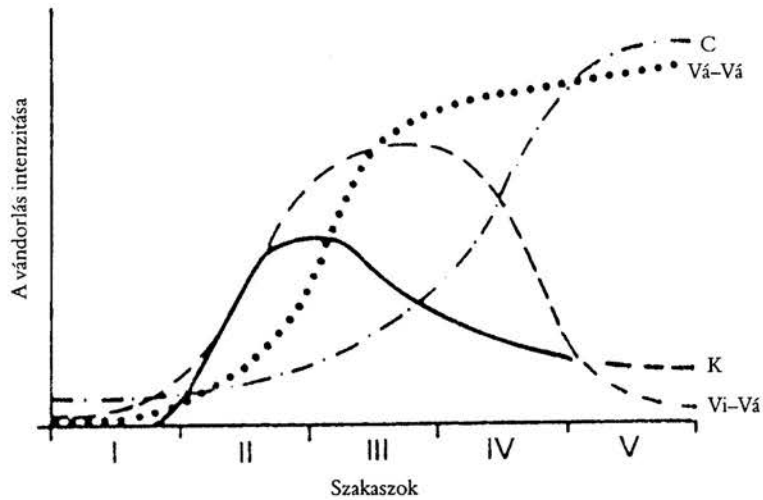
Egy adott földrajzi egységben, egy adott időszak (rendszerint egy év) alatt be- és kivándorlók különbözete a **vándorlási egyenleg**, ami egyaránt lehet pozitív vagy negatív előjelű. A vándorlási egyenleg értékét sok esetben 1000 főre vetítve adják meg. A be- és kivándorlók együttes száma, ill. ennek fajlagos (1000 főre vetített) értéke a **vándorlási volumen**, amely önmagában csak azt jelzi, hogy a terület mennyire érintett a migráció által. Ezer fős vándorlási nyereség előállhat tízezer, százezer, vagy egymilliós vándorlási volumen esetén is. A periférikusnak számító térségek vándorlási volumene általában elmarad a centrum térségek mögött.

Az egyes társadalmak mobilitása, migrációra való hajlama eltérő szintű. Általános szabályszerűségként elmondható, hogy a **fejlettebb társadalmak** térbeli mozgása intenzívebb, mivel egyrészt a fejlettebb műszaki (pl. közlekedési) infrastruktúra nagyobb távolságok gyors leküzdését teszi lehetővé, másrészt a szakképzett munkaerő térben is sokkal rugalmasabb, mint az elmaradott társadalmak alacsonyan kvalifikált munkaereje. Ugyanez a megállapítás a népesség kisebb csoportjaira nézve is igaz, azok a társadalmi rétegek mobilisabbak elsősorban, akik a társadalmi ranglétra magasabb fokán helyezkednek el, s akik anyagi helyzetüknél, ill. életkoruknál fogva megengedhetik maguknak, hogy helyüket a térben gyakrabban változtassák, egyúttal erre igényük is mutatkozik.

A vándorlás iránya és intenzitása, ill. a társadalmi-gazdasági fejlődés főbb újkori szakaszai közötti összefüggést foglalja össze a **mobilitási átmenet modellje**, amelyet **Zelinsky** fogalmazott meg a demográfiai átmenet analógiájára 1971-ben (18. ábra.)

1. A **pre-modern** (ipar-előtti) **társadalmak**ban a vándorlás valamennyi fajtája alárendelt szerepet játszott, a földműves agrártársadalmak tagjai körében a mobilitás

K	Kivándorlás
Vi–Vá	Vidékről a városba vándorlás
Vá–Vá	Városok közötti, ill. városon belüli vándorlás
C	Egyéb térbeli mozgás (cirkuláció)

I.	Pre-modern társadalom
II.	Korai átmeneti társadalom
III.	Késői átmeneti társadalom
IV.	Fejlett társadalom
V.	Ipar utáni társadalom

18. ÁBRA: *A vándorlási átmenet Zelinsky-féle modellje. Forrás: Zelinsky, W. (1971)*

roppant alacsony mértékű volt, a föld művelése szó szerint „röghözkötöttséget" (helyben maradást) jelentett.

2. A **korai átmeneti társadalmak**ban, az ipari forradalom megjelenésével és a nyomában járó túlnépesedéssel együtt hirtelen megnövekszik a vándorlás intenzitása, egyfelől megindul a kivándorlás a túlnépesedett körzetekből (Európa) a még gyéren lakott területek felé (Újvilág), másrészt viharos faluból-városba történő vándorlás veszi kezdetét.
3. A **késői átmeneti társadalmak**ban a nagy távolságú migráció üteme nem növekszik tovább, sőt intenzitásuk együttvéve csökkenni kezd, ezzel együtt a vándorlás új formái, pl. ingázás, városok közötti vagy azon belüli vándorlás stb. jelennek meg.
4. A **fejlett társadalmakban**, ahol a demográfiai átmenet már végbement a migráció szintje minden korábbinál magasabb szintre jut, ugyanakkor a vándorlás összetétele a korábbiakhoz képest teljesen megváltozik. A kivándorlás és a faluról-városba történő vándorlás szintje lecsökken, ezzel szemben megnő a külföldről történő bevándor-

lás, s erősödik a városok közötti, és a városon belüli kis távolságú mozgások szerepe is. A növekvő jólét fölerősíti a pihenéshez és turizmushoz kapcsolódó vándorlásokat.

5. A modell megkülönbözteti a társadalmi fejlődés **ipar utáni** (posztindusztriális) szakaszát, amelyet az elmúlt évtized során értek el a legfejlettebb államok. Erre a szintre jellemző a vándorlások átlagos intenzitásának csökkenése, a telekommunikáció tökéletesedése, az otthon végzett távmunka általánossá válása, valamint a területi fejlődés és a város-falu közötti különbségek fokozatos kiegyenlítődése, ami együttvéve a migráció csökkenéséhez vezet.

Természetesen a vándorlásért felelős valamennyi politikai, gazdasági stb. tényezőt képtelenség egyetlen modellbe belesűríteni, ezért a Zelinsky-modell is csak globális szinten, nagytérségekre vonatkoztatva állja meg a helyét. Arra azonban kiválóan alkalmas, hogy a Föld országait egy egységes fejlődési modellbe helyezzük bele. A modell másik fontos tanulsága, hogy rámutat, míg az ipari modernizáció kezdetén a nagy távolságra irányuló (interregionális, országok-, ill. kontinensek közötti) mozgások uralkodtak, addig a fejlődés előrehaladtával egyre inkább a kis távolságot áthidaló vándorlások válnak tipikussá a migráció egészén belül.

8.2 A VÁNDORLÁSOK KIVÁLTÓ TÉNYEZŐI

A vándorlásokat kiváltó tényezők rendkívül sokfélék lehetnek, első megközelítésben az alábbi csoportosításuk adható:

- **Természeti okok**: természeti katasztrófák, árvizek, vagy éppen a természetben felfedezett ásványkincsek (pl. arany, kőolaj) kiaknázása, esetleg kimerülése éppúgy kiválthatnak vándorlást, mint a talaj kimerülése, a terjedő sivatagosodás (pl. Száhel-övezet).
- **Gazdasági okok**: közismert, hogy a gazdaságilag elmaradott térségekből, ahol nincs elegendő munkaalkalom, megnövekszik a kivándorlás, ezzel szemben a gazdaságilag prosperáló térségek a bevándorlás fő célpontjainak számítanak. E mögött az a jelenség áll, hogy a népesség területi elhelyezkedése és a termelés (munkahelyek) között az egyensúly gyakorta felbomlik. Példaként hozhatjuk fel a gyors iparosítást (pl. Magyarországon az 1950-es években), amikor az ipar felszívja a mezőgazdaságból a foglalkozási átrétegződés révén felszabaduló munkaerőt.
- **Politikai, vallási okok**: a hátrányos megkülönböztetés, az elnyomás ugyancsak vándorlást indukáló tényező, de ide sorolhatjuk a politikai indíttatású kitelepítéseket (pl. a németek kitelepítése 1945 után Kelet-Európa országaiból), vagy a la-

kosságcseréket is (pl. Magyarország és Csehszlovákia között a II. világháború után).

- **Társadalmi okok**: az egyén életciklusa, társadalmi hierarchiában elfoglalt helye megváltozik, pl. családot alapít, tanulmányokat folytat vagy nyugdíjba megy, ami szintén fokozott térbeli mobilitással járhat. A társadalmi okok közé tartoznak a pihenéssel, rekreációval járó vándorlások is (pl. turizmus).

8.3 A VÁNDORLÁSOK TÍPUSAI

Mint ahogy a vándorlás okai, úgy annak formái is rendkívül sokfélék lehetnek. A vándorlások első szisztematikus osztályozását **Ravenstein** (1885/89) „The Laws of Migration" (A vándorlás törvényei) c. munkája végezte el. Ravenstein migrációs elméletében a vándorlás során leküzdött távolság a fő rendező elv. Ilyen szempontból megkülönböztet **helyi** (településen belüli), **kis távolságú** (adott országon, közigazgatási egységen, pl. tartományon belüli) és **nagy távolságú** vándorlást. Ravenstein megkülönböztetett további két vándorlási típust is, a **többlépcsős** (egy nagyobb távolságot több kisebb lépcsőben áthidaló) és az **ideiglenes** vándorlást, amelyek jellegüknél fogva csak kevésbé illeszkedtek az előző három kategóriához.

A vándorlásokat **jellegük szerint** két nagy csoportra oszthatjuk, önkéntes- és kényszervándorlások. A kettő között a határok igen gyakran elmosódnak. A gazdasági okokból bekövetkező vándorlások többsége **önkéntes vándorlás**, amely az egyén szabad akaratából megy végbe, pl. az ingázók, vendégmunkások. A társadalmi okokra visszavezethető vándorlások túlnyomó része is önkéntes, ezeket **Brown** (1983) három csoportba sorolta: a lakásváltoztatással, a munkahely változtatással és a családi életciklusban bekövetkező változásokkal (pl. gyermek születése) összefüggő vándorlást. E három típus azonban igen gyakran szoros kapcsolatban áll egymással.

Ezzel szemben a **kényszervándorlások** többségét elsősorban politikai és természeti tényezők váltják ki. Ekkor az egyén szándéka ellenére kényszerül vándorolni, nem egy esetben menekülni, pl. vulkánkitörés, árvíz, vagy háború, politikai-etnikai-vallási üldöztetések (pl. holocaust) esetén. Kényszervándolásnak minősült Európában a hugenották, a baptisták, vagy Észak-Amerikában a mormonok vándorlása vallási üldöztetésük miatt. Ugyancsak kényszervándorlás volt a németek kitelepítése Kelet-Európa országaiból 1945 után, a velük szemben megfogalmazott „kollektív bűnösség" elve alapján.

Többször vezettek azonban a történelem során gazdasági tényezők is kényszervándorláshoz. Ilyen volt például a burgonyavész és a nyomában járó éhínség következtében az Írországból meginduló kivándorlás a 19. század derekán, vagy az amerikai ültetvényekre behurcolt sok millió fekete rabszolga.

A **földrajzi távolság szerint** megkülönböztetünk kontinensek közötti (interkontinentális) vándorlást, országok közötti és országon belüli vándorlást.

A legnagyobb távolsággal a **kontinensek közötti vándorlás** jár. Súlya a vándorlások egész tömegét tekintve napjainkban nem igazán számottevő, jelentősége azonban a történelem egyes periódusaiban kimagasló volt:

- **Prehisztorikus vándormozgalmak**, amikor a pleisztocén, ó-holocén idején földhidakon keresztül bejutott az ember Észak-Ázsiából Észak-Amerikába (a Berring-szoroson át), hasonló vándorlás volt Délkelet-Ázsia és Ausztrália között.
- **Népvándorlások**, amelyek az 5. századtól kezdődnek és Ázsia belső részei felől irányulnak Európába. Mi magyarok is ennek egyik utolsó hullámában érkeztünk a Kárpát-medencébe. A vándorlást kiváltó okok között a nomád népek megnövekedett legelőigényét, ill. a fajlagos túlnépesedést említhetjük.
- A **nagy földrajzi felfedezéseket** követő vándorlások. Ekkor a fő népesség kibocsátó kontinens már Európa volt. Az 1820–1970 közötti 150 év alatt kb. 70 millió ember vándorolt ki Európából, főként Amerikába, kisebb részben Ausztráliába és Afrikába. A kivándorlásnak nagy szerepe volt a túlnépesedett kontinens népességfölöslegének lecsapolásában, részben ennek köszönhető, hogy pl. Írország népessége a nagy gyermekáldás ellenére 1841 és 1951 között 8,1 millió főről 4,3 millió főre csökkent. A tengerentúli kivándorlásnak volt bizonyos időbeli és földrajzi menete. Ahogy az ipari forradalom, ill. a demográfiai robbanás a kontinensen nyugatról kelet felé haladt, úgy léptek be újabb és újabb nemzetek a kivándorlásba. A 19. század elején az angolok, a skótok és az írek kezdték, a század második felében a németek, a skandináv népek, majd az olaszok folytatták, s végül a század végén a kelet-európaiak (köztük a magyarok) játszottak vezető szerepet a tengerentúli kivándorlásban.

Kontinensek közötti kényszervándorlásnak számított a rabszolgakereskedelem, amelynek keretében kb. 15 millió főt hurcoltak át Afrikából az amerikai kontinensre 1520 után. Ugyancsak kontinensek közötti vándorlás volt az indiaiak bevándorlása a kelet-afrikai brit gyarmatokra, vagy a kínaiak és más kelet-ázsiai népek újabb keletű bevándolása Ausztráliába és Észak-Amerikába.

A kontinensek közötti vándorlásnál kisebb távolságot jelent az **országok közötti vándorlás**. A történelem korábbi időszakaiban sokszor kényszerből történt, pl. az országhatárok megváltozása nyomán sok magyar települt át az I. világháború után a jelenlegi országterületre, vagy Brit-India 1945-ös függetlenné válását követően a mohamedán többségű Pakisztán (ma Pakisztán és Banglades) és a hindu többségű India között kb. 15 millió fő cserélt hazát. Ugyanígy országok közötti kényszervándorlásnak számított a németek kitelepítése a II. világháború után Magyarországról,

és a többi kelet-európai országból. Napjainkban elsősorban a gazdasági fejlettségbeli különbség az, ami az országok közötti vándorlás legfőbb hajtóerejét képezi.

A kontinensek és országok közötti vándorlást együttesen **nemzetközi vándorlás**nak nevezzük. A nemzetközi vándorlás iránya, intenzitása és mozgatórugója az 1950-es évektől kezdve kardinális átalakuláson ment keresztül. Éves szinten jelenleg kb. 1 millió fő kel útra, s hagyja el hazáját. A nemzetközi vándorlások fő mozgatórugójává napjainkra a gazdasági fejlettségbeli különbség vált, amelynek eredményeként korábban soha nem látott tömegek kelnek útra az elmaradott térségekből a **fejlett országok** felé.

Az elmúlt öt évtizedben a Földön számszerűleg a **legtöbb bevándorlót** három ország, az **Egyesült Államok**, **Ausztrália** és **Kanada** fogadta be, s ma is ezen országok állnak a nemzetközi vándorlási statisztikák élén. Messze a legnagyobb befogadó közülük az Egyesült Államok, amely az 1950-es 60-as években még 250 ezer fő bevándolót fogadott évi átlagban, ez az érték az 1980-as évek elejétől kezdve félmillió fő felett van. Csakhogy amíg az időszak elején a bevándorlók több mint fele Európából érkezett, addig az öreg kontinens részesedése az amerikai bevándorlásban napjainkra 10 százalék alá csökkent. Ezzel egyidejűleg jelentősen megnőtt Latin-Amerika (különösen Mexikó, Kuba, Puerto Rico) és Ázsia (Kína, India, Thaiföld) szerepe.

Újabb keletű, de az 1970-es 80-as évektől egyre növekvő népszerűségre tett szert mint bevándorlási célpont **Nyugat-Európa**. A bevándorlás különösen az Európai Unió gazdagabb tagjait érinti (Németország, Franciaország, Hollandia és a skandináv országok), de a vasfüggöny leomlása óta a kontinens keleti perifériája (köztük hazánk) is egyre nagyobb számban részesedik a bevándorlók újabb és újabb hullámából. Az 1960-as és 70-es években még az arabok (Észak-Afrika) és a törökök voltak többségben a Nyugat-Európába bevándorlók között, mára megnőtt Fekete-Afrika (Nigéria, Ghána, Etiópia) és Ázsia (India, Pakisztán, Sri Lanka) szerepe. Továbbra is kivehető a kontinensen belül a népesség keletről (Ukrajna, Románia, Oroszország) nyugatra történő áramlása.

Kisebb bevándorlási gócnak számítanak az említett területek mellett a **fejlődő világ** azon térségei, ahol a viszonylagos **gazdasági prosperitás** mellé **politikai stabilitás** is társul. Ilyen fogadó országnak számít régóta Latin-Amerikában Venezuela, Argentína és kisebb mértékben Chile, ahova főként a szegényebb Kolumbiából, illetve Bolíviából és Paraguayból érkeznek bevándorlók. Ázsiában bevándorlási célpontnak számítanak egyfelől az olajállamok (Kuvait, Irak, Szaúd-Arábia stb.), ahova elsősorban a szegényebb arab államokból, valamint Pakisztán, Banglades és India területéről érkeznek, túlnyomórészt iszlám vallású bevándorlók, másfelől a gazdag ázsiai „kistigrisek" (Hongkong, Makaó, Szingapúr, Tajvan), ahova a népi Kína területéről érkeznek a legtöbben.

Sajátos etnikai-vallási bevándorlási célpontnak számít Ázsiában 1947 óta a zsidó állam Izrael, ahova a világban szétszóródott zsidóság települ vissza. A 80-as évek vége óta a betelepülés egyre inkább gazdasági színezetet öltött, sok magát zsidónak valló polgár érkezett a gazdag Izraelbe a volt Szovjetunió területéről és a szegényebb afrikai országokból (pl. Etiópia).

Fekete-Afrika területén csak kisebb bevándorlási célpontok alakultak ki, közülük a Dél-afrikai Köztársaság, Elefántcsontpart és Kenya említhető, ahova a környező szegényebb és/vagy polgárháború sújtotta területekről érkeznek bevándorlók.

A **kibocsátó országok** között már az 1980-as évek eleje óta Mexikó áll az élen, évente több mint 150 ezer fővel. A kivándorlók többsége az Egyesült Államok déli államaiba (Új-Mexikó, Kalifornia, Texas) vándorol, sok közülük illegálisan lépi át a határt. Az elmúlt évtizedek vándorlási tendenciái következtében a spanyol ajkú amerikaiak száma napjainkra elérte a 27 millió főt (1970-ben még csak 9,1 millió fő), az Egyesült Államok össznépességéhez viszonyított arányuk a 10%-ot. De a spanyol ajkúak aránya a déli államokban is meghaladja a 20–25 %-ot. A korábban befogadónak számító Latin-Amerika egészét tekintve a 60-as 70-es évek óta kibocsátóvá vált. A Föld legnagyobb kibocsátó térségének ma Ázsia, azonbelül Kína, India, Pakisztán és a Fülöp-szigetek számítanak, de Afrika szerepe is erősödőben van. Ahhoz azonban, hogy a népesség a nemzetközi vándormozgalomba be tudjon kapcsolódni bizonyos szaktudásra, közlekedési hálózatra és némi induló tőkére van szükség. Ez a legtöbb afrikai ország esetében még hiányzik, de a jelen évszázad nagy kibocsátó térsége vélhetően Afrika lesz, tekintettel a növekvő gazdasági különbségekre és a túlnépesedésre.

A nemzetközi vándorlások sajátos formája a **brain-drain** (agyelszívás), vagyis amikor a fejlett országok a fejletlen térségek legmagasabban képzett, legtehetségesebb szakembereit, tudósait vonzzák, csábítják magukhoz. Igen gyakran ideiglenes vándorlásként indul, s csak néhány év elteltével válik állandó vándorlássá, amikor a szakember biztos egzisztenciához és letelepedési engedélyhez jut új hazájában. Igen erős volt a brain-drain a II. világháború után Nyugat-Európa (főként Anglia) és az USA között, a volt szocialista országok és a fejlett tőkés országok között, vagy az elmúlt évtizedben Erdély és Magyarország között.

A nemzetközi migráción túl megkülönböztetünk országon belüli, ún. **belföldi vándorlások**at, melyek hátterében többnyire a gazdaság egyenlőtlen területi fejlődése áll. Korábban igen erős volt az iparosodott területek szívóhatása az agrárterületekre, pl. Olaszországban délről-északra, Magyarország keletről-északnyugatra. Ma már az ipar szerepe átértékelődött, nagyobb vonzerőt jelentenek azok a gazdaságilag prosperáló területek, pl. Dél-Anglia, Bajorország, ahol a szolgáltató szektor igen fejlett, alacsony a munkanélküliség és magasak a bérek.

Távolságukat tekintve a belföldi mozgások lehetnek **interregionális** és **intraregionális** vándorlások. Az interregionális vándorlások nagyobb térségek, régiók kö-

zött mennek végbe, az intraregionális vándorlások kisebb térségek belső migrációs folyamatait jelölik. Az intraregionális mozgásokat tovább osztályozhatjuk:

- Falvak közötti ún. rurális vándorlások;
- Falu-város közötti vándorlások, ami különösen az urbanizáció első, városrobbanásos szakaszában ölt jelentős méreteket;
- Város-falu közötti vándorlások, amely többnyire a szuburbanizáció eredménye;
- Városok közötti vándorlások, amelyek általában a településhierarchia alacsonyabb fokán álló, kisebb városokból a nagyobb városokba történő vándorlást jelentik.

Időtartam szerint a vándorlásoknak három fő típusát különböztetjük meg, az állandó vándorlást, az ideiglenes vándorlást és a periodikus vándorlást.

Állandó vándorlás alatt azt értjük, amikor az egyén végleg elhagyja korábbi lakóhelyét és új helyre költözik. A legtöbb nagytávolságú vándorlás ilyen, s ahogy szűkül a földrajzi tér úgy tesznek a vándorlás ideiglenes és periodikus formái egyre nagyobb szerepre szert.

Ideiglenes vándorlásról akkor beszélünk, amikor az egyén nem mond le állandó lakóhelyéről, s csak ideiglenesen lakik másutt, pl. egyetemisták, katonák. Az ideiglenes vándorlás sokféle tevékenységhez kötődhet, pl. munkavégzéshez, továbbképzéshez, gyógykezeléshez. A legtöbb ideiglenes vándorlás a nagyvárosok felé irányul, s ha rendszeres ritmust vesz fel, periodikus vándorlásnak hívjuk.

Az ideiglenes vándorlás napjainkban legtöbb embert megmozgató, leginkább terjedő formája a szabadidő eltöltéséhez kötődik. Sok százmillió ember tölti szabadságát állandó lakóhelyétől rendszeresen távol nyaralójában (pl. Balaton környéki nyaralótelepek).

A **periodikus vándorlás** időről időre végbemenő vándorlás, amely egy idő után átmehet állandó vándorlásba is. Ha a vándorlás rendszeres időközönként, pl. havi, heti vagy napi gyakorisággal megy végbe, akkor beszélünk **ingázásról**. Az ingázás a társadalmi-gazdasági fejlettség bizonyos szintjén szükségszerűen megnövekszik. Így hazánkban az 1960-as és 70-es években, amikor a gazdaság és a népesség fejlődése közötti területi egyensúly felborult, rohamosan megnőtt az ingázók, elsősorban a nagytávolságra (pl. Kelet-Magyarországról a fővárosba) ingázók aránya.

Az 1980-as években az ipari fejlődés kifulladása révén az ingázás szintje már hazánkban is csökkent némileg, majd az 1989/90-et követő néhány évben a gazdasági szerkezet átalakulása nyomán hirtelen visszaszorult. Az 1990-es évek közepétől egyre inkább egy újfajta, kistávolságú ingázás terjedésének lehettünk tanúi, a nagyvárosok környékén gombamód szaporodó elővárosok népessége ingázik naponta a nagyvárosi munkahelyekre, oktatási intézményekbe. Ez a fajta ingázás azonban minőségileg jelentősen eltér az 1960-as és 70-es években ingázó munkások tömegeitől.

Lényeges különbség az is, hogy ma az ingázás költségeit maguk az ingázók állják, lebonyolítására egyre inkább személygépkocsit használnak.

Az ingázás társadalmi-gazdasági hatásai inkább negatívnak, semmint pozitívnak ítélhetők. Az ingázás ugyanis nagyszámú közlekedési eszközt köt le, az ingázó centrumokba vezető főutak mentén mindennaposak a forgalmi dugók stb. Társadalmi szempontból sem tekinthető az ingázás kedvezőnek, az ingázó sokat van úton, kevesebb ideje jut pihenésre, kikapcsolódásra, családi kapcsolatai lazulnak, ami konfliktusokhoz (pl. válás) vezethet. A vidéki lakóhely nyújtotta előnyökért az ingázás nagyfokú lemondást igényel.

Ugyancsak periodikus, de nem rendszeres időközönkénti vándorlást végeznek a **vendégmunkások**. Többségüket a fejlett országok munkaerőpiacán, alacsony kvalifikációt igénylő ipari és szolgáltató (pl. köztisztaság) munkára foglalkoztatják, de sok vendégmunkás dolgozik az ásványkincsekben gazdag, ugyanakkor munkaerőben szegény fejlődő országokban (pl. kőolajországok) is. Esetenként a mezőgazdaság is periodikus vándorlást válthat ki, például amikor szezonálisan „idénymunkásokat" alkalmaznak a termény betakarítására az ország más részeiből, vagy külföldről. Így pl. Elefántcsontpart kávéültetvényeire sok szezonmunkás érkezik a szomszédos Ghána és Burkina Faso területéről. Ugyanígy az USA déli államaiban a szomszédos Mexikóból érkező munkások ezrei végzik a gyapotbetakarítást idényjelleggel.

8.4 VÁNDORLÁSI MODELLEK

A földrajzi szabályszerűségek mellett a vándorlások mechanizmusában, lefolyásában is bizonyos törvényszerűségek figyelhetők meg. Csakhogy amíg a térbeli szabályszerűségek vizsgálatánál a népességföldrajz a „nagy tömegek" statisztikai adatokkal kimutatható mozgására koncentrál, addig a vándorlások ok-okozati összefüggéseinek leírásához az egyén viselkedését, a mozgást kiváltó okokat kell feltárni és megérteni.

A 19. század végén már **Ravenstein** (1885/89) is rámutatott **vándorlási elméletében** a migráció néhány általános szabályszerűségére, amely később a vándorlási modellek kiindulópontjává vált. Az ipari forradalom és az általa kiváltott viharos vándorlási hullámok, a munkaerő gyors térbeli relokációjára irányították Ravenstein figyelmét, aki Anglia belső vándorlás-statisztikáit elemezve jutott a következő megállapításokra:

1. A vándorlók többsége csak kis távolságot küzd le.
2. A vándorlás igen gyakran több lépcsőben megy végbe.
3. A nagy távolságra vándorlók előnyben részesítik a nagy ipari és kereskedelmi központokat.
4. Minden vándorlási hullámhoz tartozik egy ellentétes irányú vándorlás is.

5. A falusi népesség nagyobb arányban vesz részt a vándorlási folyamatban mint a városi.
6. A nők inkább kisebb távolságra vándorolnak, ezzel szemben a férfiak között gyakoribb a nagytávolságú (gyakran tengerentúli) vándorlás.
7. A legtöbb vándorló egyedülálló felnőtt, míg a családok összehasonlítva jóval kevesebbet vándorolnak.
8. A városok gyorsabban növekednek a vándorlási nyereség, mint a természetes szaporodás révén.
9. A vándorlási volumen az iparosítás előrehaladtával és a közlekedési feltételek javulásával fokozatosan növekszik.
10. A legjelentősebb vándorlási hullámok a falusi térségekből a városokba irányulnak.
11. A vándorlást kiváltó legfontosabb okok a gazdasági tényezők között keresendők.

Ravenstein elmélete óta nagy számban láttak napvilágot migrációs-elméletek és modellek, melyek többsége négy alapfelvetésből indult ki:

- a vándorlások dinamikájához leginkább a kiindulási- és célterület közötti **távolság** szolgál magyarázatul (gravitációs modellek);
- a vándorlások jobb megértéséhez a kiindulási- és célterület **társadalmi-gazdasági helyzetét** kell behatóan tanulmányozni (push-pull, vagy másnéven determinista modellek);
- a vándorlások az egyén döntésén alapulnak, ezért megértésükhöz **az egyén viselkedését** kell tanulmányozni (viselkedésorientált modellek);
- a vándorlás végső soron számos szubjektív és objektív **kényszerítő tényező** függvénye, amelyek együttesen határozzák meg az egyén mobilitását (kényszermodellek)

Ezek alapján a vándorlási modellek négy alaptípusát különböztethetjük meg, amelyeket az alábbiakban röviden ismertetünk.

8.4.1 Gravitációs-modell

Lényegében a newtoni tömegvonzás analógiájára épül, s kimondja, hogy két földrajzi hely között a vándorlás intenzitása a két hely „tömegével" egyenes arányban, a közöttük lévő távolsággal fordított arányban növekszik. Képletszerűen:

$$M_{ij} = \frac{Pi \times Pj}{d^{x}_{ij}} \times k$$

ahol M_{ij} a migráció intenzitása i és j földrajzi hely között;
P_i és P_j a két hely tömege;
d_{ij} a két hely közötti távolság;
k pedig a vizsgálat jellegétől függő arányossági tényező.

A modellben a tömeg egyaránt lehet a két hely népességszáma vagy más egyéb mutatója, pl. a munkahelyek száma. Erejét az arányossági tényezővel befolyásolhatjuk. Ugyanígy a távolság nemcsak km-ben mért fizikai távolságot jelenthet, hanem lehet az iskolázottsági mutatókban, a nyelvi, vallási különbségekben lemérhető kulturális vagy pszichológiai „távolság", a társadalmi-gazdasági fejlettségben gyökerező társadalmi távolság is stb. A modell ereje és gyengesége is egyszerűségében rejlik. Viszonylag könnyen hozzáférhető adatokkal egyszerűen modellezhető a vándorlás két hely között, ugyanakkor nem veszi figyelembe a vándorlást elősegítő és hátráltató tényezőket, nem árul el semmit a vándorlás irányáról, időbeli változásairól stb.

8.4.2 Push-pull modell

Az **E. S. Lee** által kidolgozott modell négy tényezőt különböztet meg (19. ábra). Mind a vándorlót kibocsátó, mind a befogadó helyen vannak bizonyos számú taszító (**push**) és vonzó (**pull**) faktorok. A vándorlás bekövetkeztében ezen faktorok száma és erőssége a meghatározó. Taszító tényező lehet például a megfelelő munkahelyek hiánya, az alacsony bérek, a környezet rossz állapota stb. míg ezek ellentétei vonzó faktoroknak számítanak.

A push és pull tényezők mellett létezik még a két hely között fennálló ún. **hátráltató tényezők köre**, amelyek a vándorlás bekövetkeztét objektíve akadályozzák, pl. a földrajzi távolság, országhatár, bevándorlási törvények, eltérő nyelv stb. Végül a negyedik tényező csoport a **személyi tényezők**ből (pl. életkor, családi állapot, iskolá-

19. ÁBRA: *A push-pull vándorlási modell*

zottság, hazaszeretet) áll, amelyektől ugyancsak nagymértékben függ a vándorlás, hiszen a döntést az egyén hozza meg.

8.4.3 Viselkedésorientált-modell

Az 1970-es és 80-as években a **behaviorista földrajz** megerősödésével egy időben terjedtek el a különféle viselkedésorientált vándorlási modellek, melyek kiindulópontja az a felismerés volt, hogy a vándorlás mindig az egyén döntésének eredménye, s elsődleges kiváltó oka az egyén **elégedetlensége** a fennálló életkörülményekkel. Az elégedetlenség okait lényegében két nagy csoportba sorolhatjuk: 1. a lakással és lakáskörülményekkel (pl. szomszédok, komfortfokozat, szobák száma) kapcsolatos tényezők; 2. a munkával (pl. munkakörülmények, fizetés), képzéssel, szabadidőtöltéssel kapcsolatos tényezők.

Ha ezek közül valamelyik elégedetlenséget vált ki az emberben, akkor megpróbál jobbat találni, s vándorolni kezd. Természetesen az elégedetlenség alsó határa nagymértékben függ az egyén társadalmi helyzetétől (életkorától, jövedelmétől, iskolázottságától stb.), miként a vándorlás bekövetkeztét is a társadalmi-anyagi helyzetéből fakadó lehetőségei szabják meg. A keresést az egyén mindig az otthonához közeli térben kezdi, ami **az egyén „akciótere"**, s ha a közelben nem talál jobbat, akkor a térben fokozatosan távolodva keres új helyet. A keresés egészen addig folytatódik, amíg az egyén igényei ki nem elégülnek. A lakással kapcsolatos vándorlások inkább kisebb távolságot, míg a munkával, tanulással, szabadidőtöltéssel kapcsolatos vándorlások nagyobb távolságot hidalnak át.

A modell az egyén szintjén, mikrogeográfiai léptékben kiválóan alkalmazható a vándorlások jobb megértéséhez, ugyanakkor a nagyobb léptékű (interregionális vagy nemzetközi) vándorlások modellezésére kevésbé alkalmas.

8.4.4 Kényszer-modell

A viselkedésorientált modellel némileg rokonítható ún. kényszer-modell abból a felismerésből indul ki, hogy az egyén döntési szabadsága a különböző – részben tőle független – **kényszerítő tényezők**nek köszönhetően nagymértékben korlátozott. A kényszerítő tényezők közé egyrészt személyes korlátok (pl. a vándorláshoz szükséges pénz, ismeretek stb. hiánya), másrészt külső objektív korlátozó tényezők (pl. adminisztratív korlátozó intézkedések, a lakáspiac működési mechanizmusa stb.) sorolhatók. A vándorlás bekövetkezte ezen kényszerítő tényezők együttes eredőjeként fogható fel.

II. RÉSZ
TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ

1. A TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ TÁRGYA, ROKONTUDOMÁNYAI

A települések kialakulásával, térbeli elhelyezkedésével és a közöttük kialakuló térkapcsolatokkal, a települések belső szerkezetével, társadalmi és gazdasági mozgásjelenségeivel a társadalomföldrajz egyik önálló ága a **településföldrajz** foglalkozik. Minthogy a települések méret és funkció tekintetében a Föld minden országában rendszerint két nagy csoportra, városokra és falvakra oszthatók, s a két nagy települési forma között külső jegyeik, valamint belső mozgásfolyamataik tekintetében számottevő különbség mutatkozik, ezért a településföldrajzon belül az idők során fokozatosan két nagy ág, a **városföldrajz** és a **faluföldrajz** különült el. A településföldrajz témakörének tárgyalásánál mi is ezt a tagolást követjük.

A településföldrajz kialakulása – a népességföldrajzhoz hasonlóan – ugyancsak a 19. század második felére nyúlik vissza, amikor – nem utolsó sorban a két német geográfus **Alexander von Humboldt** (1769–1859) és **Carl Ritter** (1779–1859) munkásságának hatására – megjelenik a modern földrajzi gondolat, egyúttal megindul az addig egységes földrajztudomány (geográfia) belső differenciálódása. A társadalomföldrajz korai képviselői, kivált **Friedrich Ratzel** (1844–1904), már behatóan foglalkoztak az emberi településtér (az **oikumene**) vizsgálata kapcsán a különböző lakóhely típusokkal, a környezetnek a települések méretére és építészeti jellegére gyakorolt hatásával, a települések nagyság és funkciók szerinti megoszlásával egy-egy régión belül. Ennek ellenére modern és szisztematikus településföldrajzi kutatásokról csak a 20. század elejétől kezdve beszélhetünk.

A településföldrajz képviselői kezdetben a települések **abszolút és relatív fekvését**, a földrajzi fekvésből származó előnyök és hátrányok körét, a települések természeti tájhoz fűződő kapcsolatát vizsgálták. Ugyancsak sokakat vonzott a **településnevek** vizsgálata, amellyel a település eredetére (törzsi, nemzetségi háttér) és keletkezésének körülményeire (vár, folyóvízi átkelők, erdőirtás stb.) lehetett következtetni.

A két világháború között, főként a rokontudományok (pl. antropológia, szociológia) hatására a földrajzon belül is rendkívül megerősödött a települések alaprajzával és belső szerkezetével, az épületállomány különböző jegyeivel (magasság, forma stb.) foglalkozó ún. **településmorfológiai** irányzat. Különösen sokat merített a geográ-

fia a városszociológia, azonbelül az ún. **szociálökológia** elméleti és módszertani tapasztalataiból. A másik, ugyancsak divatos irányzat ebben az időben a települések alá- és fölérendeltségi viszonyait, az egyes településeknek a településhálózaton belül betöltött szerepét vizsgáló központi hely, ill. **településhierarchia** kutatások jelentették. Ez különösen két német kutató **Walter Christaller** (1893–1969) és **August Lösch** (1906–1945) két világháború közötti munkásságában csúcsosodott ki.

A településföldrajz fejlődése igazából a második világháborút követően gyorsult fel, amikor képviselőinek növekvő száma, a településekre vonatkozó vizsgálati szempontok sokszínűsége, s nem utolsó sorban a napvilágot látott publikációk mennyisége alapján a településföldrajz a **társadalomföldrajz** egyik vezető ágává vált. Az utóbbi fél évszázad elsősorban a városföldrajzi kutatás megerősödését hozta, ami nem véletlen, hiszen ebben az időszakban jelennek meg korábban soha nem látott milliós nagyvárosok a maguk szerteágazó problémáival, ekkor válik világméretű jelenséggé az urbanizáció. Az utóbbi évtizedekben a leggyakrabban vizsgált kérdések közé tartozott: az urbanizáció globális terjedése és szintje a Föld egyes térségeiben, a fejlett világ országaiban megfigyelt urbanizációs ciklusok mikéntje, az urbanizáció által „kitermelt" különféle településformációk és agglomerációk szerkezete, valamint a városok belső térfolyamatai (pl. városi szegénység, lakóhelyi mobilitás, lakáspiac kutatások), a városi táj, a városok belső funkcionális átalakulásának kérdései (pl. city-képződés).

A településföldrajz kapcsolata a társadalomföldrajz ágai közül különösen a népességföldrajzzal és a szociálgeográfiával szoros. Mindez nem véletlen, hiszen a települések kivétel nélkül emberi kéz termékei és az emberi társadalom működéséhez biztosítanak térbeli keretet. A települések vizsgálata során a településföldrajz számos **rokontudomány** eredményeire támaszkodhat, amelyek saját szakterületük szempontjából vizsgálják a településeket. Így a szociológián belül a **településszociológia** elsősorban a települési társadalom rétegződésével, a különböző társadalmi csoportok lakóhelyének térbeli elkülönülésével és a települések belső társadalmi jelenségeivel foglalkozik. A mérnöki tudományok közül az **építészettudomány** a települések külső építészeti arculatának leírásával, morfológiai és esztétikai jegyeinek meghatározásával, valamint az épített környezet értékeinek feltárásával visz közelebb a települések életének jobb megismeréséhez. A települések fejlődésének komplex, átfogó vizsgálatára jött létre a **településtudomány** (urbanisztika), amely interdiszciplináris jellegénél fogva ötvözi a fent említett szaktudományok ismereteit. A településsel foglalkozó tudományágak közötti határok bár átjárhatók, a vizsgálati szempontok és az alkalmazott módszerek különbözősége miatt azonban mégsem moshatók el.

2. A TELEPÜLÉS FOGALMA, A TELEPÜLÉSEK OSZTÁLYOZÁSA

2.1 A TELEPÜLÉSEKKEL KAPCSOLATOS ALAPFOGALMAK

Települések képezik az ember életének, társadalmi-gazdasági tevékenységének legfőbb színterét, fizikai kereteit. Ha egy mondatban próbáljuk megfogalmazni lényegét, azt mondhatjuk, hogy: a **település** olyan, az ember által ideiglenesen vagy állandóan lakott hely, amely lakó- és gazdasági célú épületekből, valamint a hozzájuk tartozó egyéb építményekből (pl. utak, hidak, közterek) áll. A település kiszolgálja lakóinak fizikai és szellemi igényeit, lenyomata és hordozója a közösség múltjának és jelenének, tükrözője a társadalmi-gazdasági berendezkedésnek és a helyi társadalom kultúrájának.

A települések fontos sajátossága, hogy szemben a társadalommal és a gazdasággal térbelileg rendkívül tartós képződmények, földrajzi helyük állandó, épületállományuk, külső megjelenésük és belső szerkezetük időben csak lassan változik. A települések eloszlása a térben roppant egyenlőtlen, s mindez számos tényező függvénye. Igazodva a természet nyújtotta feltételekhez a **településsűrűség** elsősorban a gazdaság (és a népesség) térbeli eloszlását követi, de a helyi társadalmi-gazdasági viszonyok (pl. birtokviszonyok), a történelmi hagyományok, valamint újabban a településfejlesztési politika ugyancsak hatással vannak rá. A települések fontos sajátossága emellett, hogy a térben sohasem egymástól függetlenül, hanem a társadalmi-gazdasági munkamegosztás eredményeként egymással szoros kölcsönhatásban fejlődnek, s hálózatot alkotnak. A **településhálózat** alatt értjük egy földrajzi területegység (ország, régió stb.) valamennyi településének összefüggő rendszerét. A településhálózattal rokon fogalmak a **településrendszer** és a **településállomány**. A településhálózaton belül az egymástól funkció, nagyság, közigazgatási szerepkör, infrastrukturális fejlettség tekintetében eltérő települések között térbeli kapcsolat, alá- és fölérendeltségi viszony, az ún. **településhierarchia** alakul ki.

2.2 A TELEPÜLÉSEK OSZTÁLYOZÁSA

Települések már több mint tízezer éve léteznek a Földön, s a történelem során – részint az egyes korszakokra jellemzően – nagyon sokféle település jött létre. A településeket ugyancsak sokféle szempont szerint lehet osztályozni:

1. A **hasznosítás módja** szerint ismerünk állandó és ideiglenes településeket (pl. nomád népek tábora). A két csoport közötti sajátos átmenetet alkotnak az állandó jelleggel épült, de az évnek csak egy részében használt szezonális települések (pl. hegyi pásztorszállások, nyaralótelepek).
2. A **földrajzi fekvés** szerint megkülönböztetünk hegy-, domb- és síkvidéki településeket. A földrajzi fekvés egyebek mellett kihat a település gazdasági jellegére, méretére, valamint belső szerkezetére és alaprajzára is.
3. A **lakóépületek száma** alapján beszélünk egy-két épületből álló magános, vagy másnéven szórványtelepülésekről (pl. tanya, farm) és több házból álló, besűrűsödött, ún. csoportos településekről (városok és falvak). A szórványtelepülések többségét a mezőgazdaság hozta létre, ilyen kizárólag agrárfunkciójú szórványtelepülés a magyar tanya, az észak-amerikai farm, vagy a magashegységek pásztortanyái (pl. Pireneusok, Alpok, Kárpátok). Esetenként tercier funkció révén is kialakulhatnak szórványtelepülések, pl. vasúti őrházak, kutatóállomások. A magános és csoportos települések között átmeneti típusok is léteznek, ilyenek a 10–100 fő közötti, üzlettel, iskolával, templommal, egyéb ellátó intézménnyel nem rendelkező, közigazgatásilag rendszerint nem önálló törpefalvak. Ebbe a csoportba tartoznak Magyarországon a nyírségi tanyabokrok, vagy Anglia sajátos aprófalvas települései, a hamlet-ek.
4. Az utcahálózat, a telkek és a rajtuk levő épületek elhelyezkedése, vagyis az **alaprajz** szerint megkülönböztetünk ősibb szabálytalan, vagy fiatalabb szabályos alaprajzú településeket, illetve a kettő kombinációjából kialakult vegyes településszerkezetet. Az alaprajz utal a települések keletkezésének körülményeire, földrajzi fekvésére, s következtethetünk a település funkcióira, méretére stb.
5. A településhálózaton belül betöltött **szerepkör** alapján vannak központi funkciókkal rendelkező városok, és azokkal nem, vagy csak részlegesen rendelkező települések, másnéven falvak. A településhálózat egyes elemei eltérő funkciókat töltenek be a lakosság ellátásában, közöttük funkcionális munkamegosztás jön létre. Míg egy falunak többnyire csak a helyi népesség ellátását szolgáló alapfunkciói vannak (pl. iskola, orvos, vegyesbolt), addig a városok a saját határukon messze túlsugárzó, a környékbeli népesség ellátását is végző központi funkciókkal (pl. középiskola, kórház, áruház) rendelkeznek. A központi funkciók teszik a várost egy meghatározott terület központjává, befolyásolják vonzáskörzetének kiterjedését, a településhierarchiában elfoglalt helyét.
5. **Gazdasági jelleg** szerint, vagyis a munkamegosztásban játszott elsődleges szerepkörüket tekintve ismerünk mezőgazdasági, ipari és szolgáltató (pl. idegenforgalom, közlekedés, oktatás) funkcióra szakosodott településeket. Sajátos csoportot alkotnak a tisztán lakófunkciójú alvótelepülések. A falvak többségére a mezőgazdaság túlsúlya a jellemző, míg a városok elsősorban ipari és szolgáltató

tevékenységnek köszönhetik létüket. Egyetlen gazdasági tevékenységre szakosodott település ma már ritka, általában a különféle tevékenységek keveredése a jellemző.

7. A településeket **méretük alapján** is osztályozhatjuk, a népességszám szerinti felosztás azonban a településfejlődés eltérő természeti-társadalmi feltételeinek és a településhálózat helyi adottságainak megfelelően a világ egyes országaiban roppant eltérő lehet, pl. Debrecen 205 ezer lakosával (1999) Magyarország második nagyvárosa, ugyanakkor Indiában csak szerényebb méretű középvárosnak számítana. A 9. táblázatban a hazánkban, ill. a közép-európai térség államaiban követhető osztályozást közöljük.

9. TÁBLÁZAT: *A települések népességszám szerinti osztályozása*

településkategória	fő
óriásváros	10 millió felett
világváros	1–10 millió
regionális nagyváros	500 ezer – 1 millió
nagyváros	100–500 ezer
középváros	20–100 ezer
kisváros	10–20 ezer
óriásfalu	5 000–10 000
nagyfalu	2 000–5 000
kisfalu	500–2 000
aprófalu	200–500
törpefalu	200 alatt

3. A TELEPÜLÉSEK FEJLŐDÉSÉNEK HATÓTÉNYEZŐI

Az emberi települések kialakulása és fejlődése ősidők óta bonyolult természeti, társadalmi és gazdasági tényezők összjátékának az eredménye. Míg azonban az emberiség történelmének korai időszakában elsősorban a természetföldrajzi adottságokon volt a hangsúly, addig a 20. századra jelentősen megnőtt a politikai-gazdasági tényezők szerepe a településfejlődésben. Ez elsősorban azzal hozható összefüggésbe, hogy amíg alacsonyabb technikai és civilizációs szint mellett az ember elsősorban a számára természetföldrajzilag optimálisan művelhető, védhető stb. területeket igyekezett „belakni", addig a 20. századra jelentősen megnőtt a politikai és gazdasági indíttatású településképző és -fejlesztő tényezők szerepe. Így Nyugat-Szibéria településeinek java részét a szénhidrogének utáni hajsza, az Izrael által megszállt arab területek településeit jórészt politikai megfontolások hozták létre. Ugyanígy hazánk és más kelet-európai országok „szocialista újvárosai" is elsősorban politikai-gazdasági okoknak köszönhetik létüket, s nem a természeti környezet nyújtotta kiváló adottságaiknak.

Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy egy település olyan szoros kapcsolatban áll az őt körülvevő tájjal, természeti környezettel, hogy nem is értelmezhető táji környezete nélkül (Tóth Z. 1997). Nem véletlen, hogy a legnagyobb mai települések kivétel nélkül kedvező természetföldrajzi adottságok között fejlődtek, mint ahogy az sem meglepő, hogy kedvező természeti körülmények között (a mérsékelt égöv alföldi területei) sűrű településhálózat jött létre, míg a kedvezőtlen adottságú területeken (sivatagok, őserdők, magas hegységek stb.) alig épültek települések.

3.1 A TELEPÜLÉSEK FEJLŐDÉSÉRE HATÓ TERMÉSZETI TÉNYEZŐK: A HELYZETI ÉS HELYI ENERGIÁK

A települések kialakulására és fejlődésre ható **természeti tényezőket** két csoportra oszthatjuk: a földrajzi fekvésből adódó előnyöket hívjuk **helyzeti energiáknak**, míg a csak „helyben" rendelkezésre álló, a települések fejlődését lokálisan serkentő adottságokat **helyi energiáknak** nevezzük. A helyi és helyzeti energia elnevezés

Cholnoky Jenőtől származik. Rajta kívül a hazai geográfiában **Teleki Pál, Fodor Ferenc** és **Mendöl Tibor** foglalkozott a helyi és helyzeti energiák kérdésével.

Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a városias települések kialakulásánál inkább a helyzeti energiáknak, a falusi településeknél pedig a helyi energiáknak (elsősorban a termőföld, kisebb mértékben a víz, fa és ásványkincsek) van nagyobb szerepük.

3.1.1 A helyzeti energiák

A települések fekvéséből fakadó előnyöket összefoglalóan **helyzeti energiáknak** hívjuk (Mendöl T. 1963). Minden település egy abszolút és egy relatív helyzettel rendelkezik. A települések **abszolút helyzetét** konkrét számadatokkal, – a földrajzi szélességgel és hosszúsággal, valamint a tengerszint feletti magassággal – jellemezhetjük, amelyek megadják az adott település elhelyezkedését a Föld felszínén. Mindez persze vajmi kevés tájékoztatást nyújt arról, hogy milyen az adott település jellege, funkcionális szerepköre, s csak a klimatikus viszonyokról (valamint a gazdálkodás mikéntjéről) árul el közvetve valamit, a településnek az Egyenlítőhöz viszonyított helyzete kapcsán.

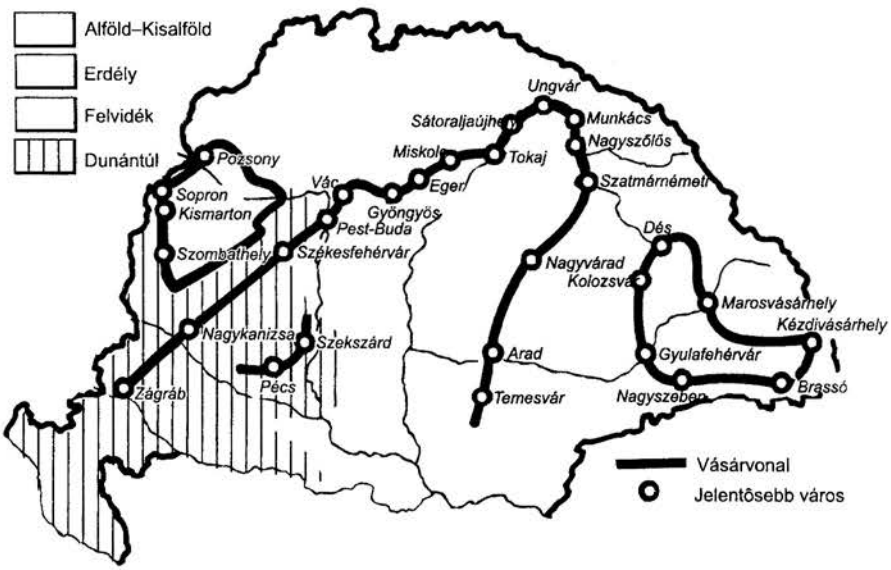
Sokkal fontosabb a települések fejlődése szempontjából a relatív, azaz **viszonylagos helyzet**. Egy adott település relatív fekvése arról árulkodik, hogy környezetéhez és más településekhez képest kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb helyzetben van-e. A kedvező vagy kedvezőtlen fekvés természetesen időben változó, viszonylagos fogalom, így pl. a középkorban sokat jelentett a stratégiai, védelmi szempont (völgykijáratok, magaslatok stb.), míg az ipari forradalmat követően a nyersanyaglelőhelyekhez viszonyított távolság, napjainkban pedig a földrajzi megközelíthetőség játszik kitüntetett szerepet a települések fejlődésében. A kedvező relatív fekvéssel rendelkező települések sajátossága, hogy társaiknál gyorsabban fejlődnek, s belőlük válnak az egyes térségek központjai, népesebb városai.

A relatív fekvésből adódó helyzeti energiákat jellegük szerint csoportosítani tudjuk. A helyzeti energiák osztályozását nehezíti, hogy tiszta típusokkal ritkábban, s inkább csak a kisebb városok esetében találkozunk. A nagyvárosok többnyire hosszabb történelmi fejlődés eredményeként, egyszerre több helyzeti energia hatására jönnek létre. Az alábbiakban a helyzeti energiák főbb típusait foglaljuk össze:

« Eltérő jellegű tájak érintkezése

A **tájhatárok** helyzeti energiáját a két táj eltérő gazdálkodási feltételeinek kihasználása, ill. a különböző jellegű vidékek eltérő termékeinek cseréje jelenti. Két eltérő adottságú táj, leggyakrabban **hegyvidék-alföld** találkozásánál cserélnek ugyanis

gazdát a két táj termékei (pl. fa és bányakincsek, gabonáért és más mezőgazdasági termékekért), ezért az ilyen tájhatárok mentén legtöbbször **vásárvonalak** alakultak ki (Frisnyák S. 1996). A vásárvonalnak azonban nem minden pontja nyújt egyformán kedvező helyzeti energiát. A vásárvonal legkedvezőbb forgalmi helyzetű pontjaiban (pl. árkok, völgyszorosok, hágók, egyéb átkelőhelyek közelében) jönnek létre a **vásárvárosok.** Ilyen feltételek között jött létre hazai városaink egy csoportja is, pl. Sátoraljaújhely, Tokaj, Miskolc, Eger, Gyöngyös, Vác (20. ábra).

20. ÁBRA: *Középkori vásárvonalak a Kárpát-medencében. Forrás: Frisnyák S. (1996)*

Vásárvonal azonban nemcsak hegység és síkság találkozásánál alakulhat ki, hanem bármilyen eltérő gazdasági jelleggel rendelkező vidékek érintkezésénél. Így síkság belsejében különböző **talajtípusok határa** is kedvező helyzeti energiát nyújt. Erre jó példa Debrecen fejlődése, amely a lösz- és homoktalajok határán (Hajdúság-Nyírség) fejlődése során jól használta ki a két eltérő táj nyújtotta gazdálkodási lehetőségeket és előnyöket.

Ugyancsak viszonylag éles tájhatárt jelent a **sivatagok pereme**, ahol rendre nagyobb városokkal találkozunk (pl. Timbuktu, Kartúm, Jarkend). Itt a sivatag peremén, bőséges vízforrások közelében, a sivatagi karavánutak metszéspontjában jöttek létre azok a városok, amelyek a sivatag „kapujaként" szolgálnak, s ahol a hosszú utat megtett áru először megáll, s gazdát cserél. Eltérő tájhatárt jelent a tenger és szárazföld találkozása, a **tengerpart** is. A tenger javainak értékesítése rengeteg halászkikötőnek nyújt megélhetési forrást a Földön.

« Homogén jellegű tájak központja

A gazdaságföldrajzi értelemben vett homogén tájak gyakran egybeesnek egy-egy nagyobb domborzati egységgel (pl. medence, sziget). A helyzeti energiát ez esetben az jelenti, hogy a nagytáj középpontjából könnyen elérhető, egyszersmind ellenőrizhető az adott táj minden pontja, kedvező fejlődési lehetőséget nyújtva az itt található településeknek.

Medence központjaként nőtt világvárossá, pl. Budapest, München, Párizs, London, de a kisebb városok sorában is jócskán találunk erre a típusra példákat (Balassagyarmat, Tapolca, Klagenfurt stb.). Homogén tájat azonban nem csupán a medencék jelenthetnek. Debrecen a Tisza-Hortobágy-Berettyó-Ér-Kraszna egykori ártereitől körülzárt terjedelmes **ármentes térszín** közepén fejlődött az Alföld jelentős központjává.

Ide sorolhatók a **tengeri szigetek**, mint homogén nagytájak, amelyek központi részei ugyancsak kedvező feltételeket kínáltak a gyorsabb fejlődésre, akár tengerparti fekvéssel, kikötőként (Kérkira/Korfu, Visby/Gotland), akár a sziget belsejében (Nicosia/Ciprus, Antananarivo/Madagaszkár).

« Kedvező forgalmi helyzet

Elsősorban a nagytömegű áruszállítás elterjedésével, főként az ipari forradalom és a modern közlekedési technikák kibontakozásával értékelődött fel ennek a tényezőnek a szerepe. A kedvező forgalmi helyzet jó elérhetőséget és térbeli összeköttetést biztosít egy település számára, így – különösen a tengerhajózás és a vasút elterjedése óta – a forgalmi fekvés is a fontos helyzeti energiák közé tartozik.

Kedvező forgalmi helyzetet jelentenek hagyományosan a folyami **átkelőhelyek**. A fejlődés egy alacsonyabb fokán erre a sekélyebb, ill. összeszűkülő folyószakaszok, vagyis a „gázlók" szolgálnak (pl. Pest és Buda között a mai Erzsébet híd vonalában húzódott az a gázló, amelyen keresztül az Alföldről Nyugat-Európa városaiba hajtották a marhacsordákat). Majd az állandó híd megépültével az adott település fokozatosan a vasutak és az országutak csomópontjává válik, s egy gyorsabb fejlődési pályára lép. Belőlük jönnek létre a **hídi városok** (pl. Komárom, Baja, Szolnok, Csongrád). Különösen kedvező helyzeti energiát jelentenek a **szárazföldi folyótorkolatok**, amikor két, vagy több folyó találkozik a szárazföld belsejében, s ahol a különböző tájakról érkező termékek gazdát cserélnek (pl. Lyon a Rhône és Saône találkozásánál), hazai példáik Győr, Tokaj és Szeged. Ugyancsak kedvező helyzeti energiát jelentenek a **tengeri folyótorkolatok**, különösen ott, ahol az egyenletes vízjárás és a torkolat jellege (tölcsértorkolat) kedvez a tengeri hajózásnak (pl. Bréma, Hamburg, Rotterdam). Szintén elsősorban a tengeri közlekedéshez kapcsolódó helyzeti energiát jelentenek a **kikötésre alkalmas tengeröblök** (pl. Dalmát tengerpart).

Általában jó forgalmi helyzetet biztosítanak a **tengerszorosok**, amelyek helyzeti energiája – a tengerszoros stratégiai ellenőrzése, ill. a szárazföldi forgalom átvezetése révén – számos fontosabb város kialakulásának alapját jelentette (pl. Dover, Gibraltár, Isztambul, Aden, Szingapúr). A tengerszorosokhoz hasonló, bár általában gyengébb helyzeti energiát nyújtanak a **földszorosok**, ahol a szárazföldi útvonalak rendszerint összefutnak. Ha a földszorost csatornával vágják át, újabb helyzeti energia jelenik meg, a vízi közlekedés kombinálható a szárazföldivel, s ez további energiát jelent az itt fekvő településeknek (pl. Szuezi-csatorna, Panama-csatorna, Korinthoszi-csatorna).

A szárazföldi közlekedés hagyományos gyújtópontjai az **árkok** (pl. Tata, Mór, Pilisvörösvár) és **völgyek** kijáratai (pl. Eger, Miskolc, Vác). A magashegységek hágóin átvezető kereskedelmi útvonalak is jelentős helyzeti energiát nyújtanak, különösen ott, ahol az útvonal keresztezi a hegység lábánál húzódó vásárvonalat. A vásárvárosoknak ezt a típusát hívjuk **hágókapuvárosoknak**. Jellemzőjük, hogy igen gyakran párokat alkotnak, pl. Innsbruck és Bolzano a Brenner-hágó, vagy Martigny és Aosta a Szt. Bernát-hágó két oldalán. Kicsit távolabb München és Milánó az Alpokon átfutó kereskedelmi utak egész seregének forgalmát gyűjti össze és osztja szét. De hágókapuváros Kolozsvár (Királyhágó), Munkács (Vereckei-hágó), Brassó (Tömösi-hágó) és Nagyszeben (Vöröstorony-szoros) is.

Újkeletű – közvetlen természetföldrajzi alapot nélkülöző – helyzeti energiával bírnak a **vasúti csomópontok**. A vasúthálózat kiépülésének idején, döntően a 19. század második felében, a vasutak vonalvezetését számos szempont határozta meg, melyek közül csak egy volt a természet (domborzat, vízrajz) nyújtotta feltételek. Emellett szerepet játszottak olyan tényezők is, mint a földbirtokviszonyok, katonai-stratégiai, vagy éppen gazdasági megfontolások, így pl. a nyersanyaglelőhelyek elérése, külgazdasági érdekek (pl. a Nagyvárad-Fiume vasúti kapcsolat fejlesztése). Ennek köszönhetően a vasútvonal nem minden esetben a legnagyobb, legjelentősebb településeket fűzte fel, s vasúti csomópontok létesülhettek kisebb falvakban is. A vasúti csomópontok helyzeti energiáját jól jelzi, hogy azok a települések, amelyek vasúti csomóponti szerephez jutottak rendszerint gyorsabban fejlődtek, s egy idő után népességszámukat és gazdasági súlyukat tekintve lehagyták vetélytársaikat. Ezzel hozható egyebek között összefüggésbe Szolnok, Nyíregyháza vagy Békéscsaba kiemelkedése környezetéből, s Budapest világvárossá fejlődésében is komoly szerepet játszott a vasúthálózat centralizált kiépítése.

Különleges helyzeti energiát jelent, s a nemzetközi áru- és személyforgalom megnövekedésével értékelődött fel az országhatárok szerepe, különösen azon pontjai, ahol a forgalom keresztezi a határt, vagyis a **határátkelőhelyek**. Az elmúlt évtizedben a szabadabbá váló mozgás eredményeként nem egy határ menti településünk sokat profitált határforgalmi helyzetéből (pl. Záhony, Röszke, Hegyeshalom).

3.1.2 A helyi energiák

Helyi energiák alatt a térnek csak bizonyos pontjain rendelkezésre álló kedvező természeti tényezőket értjük, amelyek előnyösek a települések kialakulása és fejlődése szempontjából. A helyi energiák köre rendkívül széles, az alábbiakban csak főbb csoportjaikat ismertetjük:

- *A domborzat*

A domborzat nyújtotta előnyök roppant fontos helyi energiát jelentenek a települések fejlődésére nézve. Ide tartoznak a síksági területek kisebb árvízmentes térszínei, pl. **folyóteraszok, homok- és löszhátak**. Hazánkban ez a tényező különösen az Alföld településfejlődésére gyakorolt komoly hatást, de részben ennek köszönhette létrejöttét Buda is. Egykor eljegesedett területeken kiemelten kedvező helynek számítanak a magasabb és termékenyebb **morénasáncok** (pl. Finnország, Svédország). Hegyvidéki területeken a **kárfülkék** széltől védett fenekei és a **törmelékkúpok** ugyancsak gyakori helyei a települések létrejöttének. Különböző térszíntípusok határvonalának jelentékeny helyi energiája a **réteglépcsők** lábai. Az ide települt falvak határa többnyire kiterjed a réteglépcső lejtőjére, amelyen jövedelmező szőlőtermelés vagy intenzív kertgazdálkodás folyik.

- *A víz*

Különösen a száraz, sivatagi-félsivatagi klímán fontos településképző tényező a megfelelő mennyiségű és minőségű **ivóvíz** megléte. Ezeken a területeken településekkel csak a sivatagi kutak mellett, az oázisokban találkozunk. De nem csak kizárólag a száraz klímán jelent helyi energiát a víz, hanem karsztvidékeken is, ahol a talajvíz szintje mélyen van és erősen ingadozó, ilyen területeken a legtöbb település karsztforrások mellé települt. A víz azonban nem csak ivóvízként játszik szerepet a települések kialakulásában. A történelem korábbi periódusaiban a víz mint **energiaforrás** (malmok) ugyancsak fontos településképző tényezőnek bizonyult. Az idegenforgalom és a gyógyturizmus föllendülése a 20 század során jelentős mértékben felértékelte a **termálvíz** források településfejlődésben betöltött szerepét, számos hazai település is (pl. Cserkeszőlő, Zalakaros, Bük) ennek köszönheti létét, gyors fejlődését. Emellett a víz, mint **nyersanyagforrás** bizonyos iparágak (pl. energiatermelés, alumíniumipar, élelmiszeripar) megtelepedésében, ezáltal települések létrejöttében közvetve is szerepet játszhat.

- *Ásványkincs előfordulások*

Az ásványkincsek – különösen az **ércek** és a **só** – előfordulása már a középkorban fontos településképző tényezőnek számított (pl. felvidéki bányavárosaink esetében).

Ugyanígy a **fa** – mint energiaforrás – és az **építőanyagok** előfordulása kiemelt szerepet játszott a települések korai fejlődésében. (A középkori német falvak jelentős része erdei irtásokba települt, erre utalnak a különféle fafajták, pl. Buche, Tanne, Linde, valamint az erdőt jelző „wald" gyakori előfordulása a német településnevekben). Az ipari forradalomnak köszönhetően a 19. században jelentősen felértékelődtek a **szénmedencék és érclelőhelyek**, majd a 20. század derekától a **szénhidrogénmezők**. Ezeken rengeteg új település jött létre az ásványkincs kitermelése, a bányászatnak köszönhetően.

A fenti tényezők mellett az idegenforgalom növekvő településfejlesztő erejének köszönhetően a 20. század második felében felértékelődtek a **táj szépségéből fakadó helyi energiák** is (pl. vízesések, különös természeti jelenségek), amelyek jelentős számú látogatót vonzanak, ezáltal új települések kialakulását, a meglévők gyorsabb fejlődését eredményezhetik. Ugyancsak az idegenforgalom növekvő településfejlesztő erejével hozható összefüggésbe, hogy a helyi energiák köre az utóbbi évtizedekben kitágult, s már nem csak különböző természeti adottságokat sorolunk közéjük, hanem olyan **történelmi események** (pl. csaták), vagy **vallási jelenségek** (pl. csodatevések) helyszíneit is, amelyeken jelentős turizmus, s ennek nyomán település fejlődhetett ki, kiszolgáló létesítményekkel, épületekkel és állandó lakossággal.

3.1.3 A helyzeti és helyi energiák együttes hatása

A helyzeti és helyi energiák hatása egymástól nem független, a települések fejlődését befolyásoló természeti tényezők szerepe **összetetten** érvényesül. Nagyobb települések, központi helyek kialakulására és fejlődésére a térnek azon pontjain kínálkozik jó lehetőség, ahol a különböző **helyi és helyzeti energiák összeadódnak**, s egymást erősítik. Nem véletlen, hogy ezeken a területeken jöttek létre a Föld legjelentősebb települései, legnagyobb városai (pl. London, Párizs). Kedvező helyzeti és helyi energiák együttes hatására alakult ki a **magyar főváros** Budapest is, amely medenceközponti fekvéssel az Alföld és a Budai-hegység találkozásánál futó vásárvonal mentén jött létre, mégpedig azon pontján, ahol a vásárvonal átmetszi a komoly földrajzi akadályt jelentő Dunát, s amelyet transzverzális irányban a Pilisvörösvári-árkon keresztül egy másik (Bécs és Ny-Európa felé vezető) fontos kereskedelmi útvonal keresztezett. Az itt található magaslatra épült a tatár pusztítást követően IV. Béla parancsára a vásárvonalakat és a folyót ellenőrző erődítés (a Budai Vár), amely körül az első komolyabb település kialakulhatott. A település lakóinak megélhetésére a természet jó feltételeket biztosított, minthogy a környék erdeiben bőven volt fa, vad, a folyó ivóvizet és halat, a hegység építőkövet kínált nagy mennyiségben. A későbbi korok-

ban itt létesült az első állandó kőhíd a Dunán, ide futottak össze az ország fontosabb köz- és vasútvonalai, a feltörő termálvizekre az idők folyamán virágzó gyógyturizmus települt, s ma a város egyik legfőbb bevételi forrását az az idegenforgalom jelenti, amelynek fő vonzerejét éppen a táj szépsége, a város továbbá a hegyvidék-folyósíkság együttese (a világörökség része) jelenti.

3.2 A TELEPÜLÉSEK FEJLŐDÉSÉNEK EGYÉB TÉNYEZŐI

Az ipari forradalom és főként a nyomában járó technikai haladás révén a természeti tényezők településfejlődésben játszott szerepe fokozatosan halványulni kezdett, s előtérbe kerültek a különböző nem-természeti jellegű -- elsősorban gazdasági, társadalmi és politikai -- szempontok.

Bár a **gazdasági tényezők** hatása a települések fejlődésében már kezdettől fogva kimutatható volt, szerepe igazából az ipari forradalomtól és az ipar előtérbe kerülésétől nőtt meg. Az ipari forradalom során az ásványkincs lelőhelyek helyi energiáin alapulva számos település fejlődése indult meg, városok egész sora jött létre szinte a semmiből. Ennek nyomán az ipari térségekben nagy településcsoportok, agglomerációk, magasan urbanizált városi régiók alakultak ki (pl. Közép-Anglia, Ruhr-vidék). A gyors ipari fejlődés magasan fejlett infrastruktúra rendszerek (pl. közlekedési vonalak, energiahálózatok) kiépülését eredményezte, ami biztosította az ipar és általában a gazdaság további fejlődését. Az agglomerációs és kooperációs előnyök számos egyéb ipari és nem-ipari tevékenységet is ezekbe a térségekbe vonzottak, amelynek eredményeként az ipari térségek települései még gyorsabban fejlődtek.

A világgazdasági korszakváltás az 1970-es évek elejétől a hagyományos fordi gazdaság válságát hozta, az ipar dinamizáló szerepét fokozatosan a tercier szektor vette át. Mindez a fordizmus által erőteljesen érintett ipari térségek és településeik gyors gazdasági-társadalmi hanyatlását hozta, megnőtt ezzel szemben a vonzó klimatikus és táji adottságokkal rendelkező, a fordi iparosításból kimaradt, rurálisnak számító térségek településeinek fejlődési potenciálja. A korábbi hátrány tehát a gazdasági paradigmaváltás révén hirtelen előnnyé formálódott.

Napjainkra a **társadalmi tényezők** szerepe is erősen felértékelődött a településfejlődésben. A dinamikusan fejlődő régiók települései igen gyakran szembesülnek a munkaerőhiánnyal, amin külföldről csábított vendégmunkásokkal próbálnak úrrá lenni. A nyugat-európai városok erősödő multikulturalizmusa a településképre is egyre inkább rányomja bélyegét. A kivándorlás sújtotta hanyatló válságtérségek, vagy az elöregedő falusi térségek egyre zsugorodó társadalma ugyanakkor gátat szab az itt található települések harmonikus fejlődése elé. A társadalmi hatótényezők szerepe különösen markáns a települések belső fejlődésében.

A települések fejlődésének hatótényezői között a **politikai tényezőket** is ott találjuk. Ezt a tényezőt – bizonyos településeknek a politika által preferált és támogatott fejlesztése – már a történelem korábbi szakaszában is felfedezhetjük (pl. uralkodói székhelyek, stratégiai-védelmi központok létrehozása, fejlesztése), szerepe azonban igazából a 20. század derekától erősödött fel.

A teljesség igénye nélkül megemlíthetők a volt szocialista országok újvárosai, melyek jelentős részét politikai (ideológiai, területfejlesztési), ill. gazdasági megfontolásokból (új nyersanyaglelőhelyek feltárása) hozták létre, fejlesztették. Újvárosokat azonban nem csak a szocialista rendszerek építettek, az angliai újvárosok, vagy más európai metropoliszok körül kialakított bolygóvárosok ugyancsak jórészt politikai döntésnek köszönhetik létüket.

Nem ritkák a településhálózat átfogó fejlesztését célzó dokumentumok, koncepciók sem, amelyek az egész településhálózat fejlődésének irányát igyekeznek megszabni. Ilyen volt hazánkban az 1971 márciusában elfogadott **Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK)** is, amely mintegy másfél évtizedig szolgált a településpolitikai döntések alapjául. A különféle területfejlesztési politikáknak ugyancsak tetten érhető a konkrét települések fejlődésére gyakorolt hatása, pl. elmaradott vagy perifériikusnak számító térségek közvetlen támogatása (EU területfejlesztési politikája).

Extrém esetekben bizonyos államok pusztán politikai megfontolásokból is előírhatják új települések létrehozását (pl. az Izrael által megszállt arab területek zsidó települései), vagy mások lerombolását (pl. Romániában a 80-as évek közepén született falurombolási terv, vagy hazánkban az 50-es évek tanyafelszámolási mozgalma).

4. A TELEPÜLÉSHIERARCHIA

A települések egymással szoros kapcsolatban fejlődnek, egyesek közülük kiemelkednek a településhálózatból, mert rendelkeznek olyan funkciókkal, ill. az őket megjelenítő intézményekkel (pl. a kereskedelem, az oktatás, az egészségügy, vagy a közigazgatás terén) amelyekkel mások nem. A települések rangját, a településhálózaton belül elfoglalt helyzetüket meghatározó funkciókat együttesen központi funkcióknak hívjuk.

4.1 A KÖZPONTI FUNKCIÓK

A falvaknak többnyire csak a helyi lakosság ellátását szolgáló **alapfunkciói** vannak (pl. általános iskola, háziorvos, élelmiszerbolt), a városok viszont a saját határukon messze túlsugárzó, a környék lakosságát is ellátó **központi funkciókkal**, ill. az ezeket hordozó intézményekkel (pl. középiskola, kórház, áruházak) rendelkeznek. A központi funkciókat jellegük szerint az alábbi főbb csoportokba sorolhatjuk: munkahelyek, kereskedelem, egyéb gazdasági szolgáltatások (pénzügy, biztosítás stb.), közigazgatás, egészségügy, oktatás és kultúra, szervezés és irányítás.

Amennyiben a regisztrált **munkahelyek** száma egy településen meghaladja a helyben rendelkezésre álló munkaerő számát az itt tevékenykedő vállalatok munkaerőt vonzanak a környező településekről, a település körül egy **munkaerő vonzáskörzet** alakul ki. A napi/heti munkábajárás szoros kapcsolatot teremt a települések között. A környékről beingázó dolgozók ugyanis a munkaidő végeztével az adott központban elérhető más szolgáltatásokat is igénybe vesznek, s ezzel közvetve is hozzájárulnak a város központi funkcióinak működtetéséhez, fejlődéséhez. A kapitalizmus az ipari munkahelyek számának gyors bővülése révén az **ipari ingázók** tömeges megjelenését hozta. (Az iparba irányuló ingázás a volt szocialista országokban, így hazánkban is, lényegében a rendszerváltozásig fennmaradt). A fejlett nemzetgazdaságokban az 1970-es évtizedtől kezdve az ipar gazdasági dinamizáló szerepét fokozatosan a tercier szektor vette át, s ma már a fejlett világ városaiba ingázó munkaerő túlnyomó hányada az irodai szektorban, vagyis a szolgáltatások valamelyik ágában dolgozik.

A központi funkciók körében hagyományosan kitüntetett szerepe van a **kereskedelem**nek. Már az antik és a feudális városok létrejöttében is meghatározó volt a vásártartó, piaci funkció. Az alapvető árucikkeket (napi élelmiszer, háztartási cikkek stb.) rendszerint lakóhelyünk közelében szerezzük be. Minél nagyobb értékű és minél bonyolultabb egy adott árucikk, a térben annál messzebbre kell elzarándokolni érte. Vannak bizonyos áruk amelyek csak a nagyobb városok szaküzleteiben szerezhetők be (pl. gépkocsi, személyi számítógép), sőt olyan termékek is adódhatnak, amelyekhez csak a fővárosban juthatunk hozzá (pl. speciális gyógyszerek, műszerek). A kereskedelem, az áruellátás hierarchiája ily módon kivetül a térre, s hozzájárul a települések közötti alá- és fölérendeltségi viszony kialakulásához.

Lényegében ehhez hasonló, piaci alapon szerveződő hálózati felépítés jellemzi a **gazdasági szolgáltatások** többségét. A települések méretének növekedésével a helyi bankfiókok, biztosítási irodák száma, vagy az igénybe vehető lakossági szolgáltatások (pl. patyolat, fotó, autószervíz) köre egyre bővül.

Ugyanakkor nem csak a piaci alapokon működő szolgáltatások hierarchizálódnak a térben, de az állam által fenntartott ún. társadalmi szolgáltatásokra is ilyesfajta struktúra a jellemző. Tipikusan ezek körébe tartozik a **közigazgatás**, amely különböző szintekre tagolódik az önálló igazgatási funkciók nélküli kis településektől a fővárosig bezárólag. Lényegében ezt a hierarchiát követik az államhatalom más szervezetei is (pl. igazságszolgáltatás, rendőrség), bizonyos településeket mások fölé rendelve.

A társadalmi szolgáltatások köréből kiemelkedik erős központi funkció szerepe révén az **egészségügy**, valamint az **oktatás és kultúra**. Az orvosi alapellátást rendszerint lakóhelyünkön vesszük igénybe, szakrendelésre már a legközelebbi városba kell utaznunk, ha kórházi kezelésre szorulunk a nagyobb városok, rendszerint a megyeszékhelyek kórházai állnak rendelkezésünkre, míg speciális gyógyellátást a főváros és a vidéki egyetemi központok klinikáin vehetünk igénybe. Az iskolarendszerre (az általános iskola alsó tagozatától az egyetemig bezárólag) és a kulturális intézmények (pl. könyvtárak, múzeumok) térbeli eloszlására lényegében hasonló hierarchia a jellemző. A települések méretüktől, tradícióiktól, a településhálózatban betöltött szerepüktől függően eltérő lehetőségeket nyújtanak saját és környékük lakossága számára.

Sajátos központi funkciót jelent a **szervezés és irányítás**, amikor nagyobb vállalatok (pl. MÁV, vagy a vízellátás, áramellátás intézményei) egy-egy régiót, vagy az ország egészét lefedő tevékenységüket oly módon szervezik, hogy a fontosabb régióközpontokba helyezik a fő központjukat, s a településhierarchián lefelé haladva osztják el a kisebb hatáskörű telephelyeiket.

4.2 A VONZÁSKÖRZETEK

A városok központi funkciójú intézményei által rendszeresen városi szolgáltatásokkal ellátott, kiszolgált területet hívjuk **vonzáskörzetnek**. Mivel a központi funkciók intézményei (pl. kórház, középiskola, munkahelyek) a környék településein többnyire hiányoznak, esetleg számuk és minőségük (pl. bolthálózat) nem kielégítő, ezért a vonzáskörzet települései rá vannak szorulva a központi településre, „vonzódnak" hozzá. Egy központi funkciójú intézményekkel rendelkező település vonzáskörzetének térbeli kiterjedése többféle módon is meghatározható.

A vonzáskörzetek **matematikai-statisztikai lehatárolására** egyszerű lehetőséget kínálnak a gravitációs modellek. A gravitációs modellek kidolgozására és alkalmazására először az Egyesült Államokban történtek kísérletek az 1920-as években. Közülük **W. J. Reilly** 1929-ben publikált „kereskedelmi vonzástörvénye" vált a legismertebbé, ezért sokan a Reilly-modellként ismerik. A gravitációs modellek közös jellemzője, hogy két tényezővel: a térbeli távolsággal és a központok tömegével számolnak. Ez a newtoni gravitáción alapuló módszer azon a felismerésen alapul, hogy a központok vonzereje a távolsággal egyenes arányban csökken, ill. egy központ vonzereje (és a hozzá tartozó vonzáskörzet) annál nagyobb lesz, minél nagyobb a központi funkciók tömege az adott településen. A távolság és a tömeg ismeretében kiszámítható két központ között a vonzáskörzet határa. Mindez képlettel kifejezve:

$$B_b = \frac{D_{ab}}{1 + \sqrt{\frac{P_a}{P_b}}}$$

ahol

Bb a két központ közötti gravitációs határvonal b-től mérve.
Pa és Pb „a" és „b" központ „tömege".
Dab a két központ egymástól való távolsága.

A távolság mérése történhet légvonalban is, bár célszerűbb közúton mért távolságot alkalmazni, esetleg költség-távolságot, vagy idő-távolságot. A központok tömege kifejezhető a lakosságszámmal, vagy más az adott hely fontosságát érzékenyen kifejező mutatóval, pl. kiskereskedelmi forgalom nagysága, kórházi ágyak száma stb. A különféle mutatók össze is vonhatók egy komplex jelzőszámmá, ami sokkal árnyaltabban jellemzi a központok „tömegét".

A módszerrel azután kiszámítható egy tetszőlegesen kiválasztott térség szomszédos központjai között a gravitációs határvonal, s az topográfiai térképre berajzolható. Maga Reilly mintegy 150 város kereskedelmi vonzáskörzetét jelölte ki a fenti módszerrel.

A vonzáskörzet kiterjedése **empirikus úton** is meghatározható (Beluszky P. 1981). Ennek során valamennyi központi funkcióra felmérést készítünk a napi, heti vagy havi kapcsolatteremtések gyakoriságát tekintve (pl. vevőszámlálással, munkahelyi ingázók, bejáró tanulók, ellátott betegek számának meghatározásával stb.), s ennek alapján meghatározhatjuk a vonzódó települések körét, ill. a vonzódás erősségét. Az így kapott vonzási intenzitási értékek (pl. 100 helyi lakosra jutó vásárlók száma hetente a központban) egyszerű matematikai összegzésével meghatározható az adott központ **komplex vonzáskörzete**.

Ez a gyakorlatban úgy történik, hogy 1. meghatározzuk valamely központ vonzáskörzetébe tartozó $A_1, A_2, A_3 \ldots A_n$ települések vonzódásának mértékét az $a_1, a_2, a_3 \ldots a_n$ központi funkció vonatkozásában. A vonzáskörzet települései a vonzódás intenzitása alapján sorba rendezhetők.

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \ldots\ldots\ldots & a_{1m} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \ldots\ldots\ldots & a_{2m} \\ \text{M} & \text{M} & \text{M} & \text{M} & \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \ldots\ldots\ldots & a_{nm} \end{bmatrix}$$

A mátrix elemeit az $A_1, A_2, A_3 \ldots A_n$ települések népességszáma alapján számolt standardizált vonzódás-intenzitási értékei képezik. Következő lépésként 2. Az $A_1, A_2, A_3 \ldots A_n$ települések ezen értékei alapján minden központi funkcióra ($a_1, a_2, a_3 \ldots a_n$) kiszámolható az átlagos vonzási intenzitás. Képlettel kifejezve:

$$\bar{a} = \frac{\sum_{i=1}^{n} a_{i1}}{n}$$

Ezt követően 3. minden egyes vizsgált település ($A_1, A_2, A_3 \ldots A_n$) vonzódása egybevethető a vonzódási átlaggal:

$$A' = \begin{bmatrix} \frac{a_{11}}{\bar{a}_1} & \frac{a_{12}}{\bar{a}_2} & \frac{a_{13}}{\bar{a}_3} & \ldots\ldots\ldots & \frac{a_{1m}}{\bar{a}_{2m}} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \\ \frac{a_{n1}}{\bar{a}_1} & \frac{a_{n2}}{\bar{a}_2} & \frac{a_{n3}}{\bar{a}_3} & \ldots\ldots\ldots & \frac{a_{nm}}{\bar{a}_{2m}} \end{bmatrix}$$

A mátrix elemei tartalmazzák az egyes települések eltérését az „átlagos intenzitás"-hoz képest. Végezetül 4. az egyes települések vonzás-intenzitásának komplex mutatóját a mátrix megfelelő sorának négyzetösszegéből vont négyzetgyök értéke adja. Képlettel:

$$A_{1M} \text{ településre: } A_{1M} = \sqrt{\begin{pmatrix} a_{11} \\ a_1 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} a_{12} \\ a_2 \end{pmatrix} \wedge \begin{pmatrix} a_{1m} \\ a_m \end{pmatrix}}$$

A komplex érték térképre vihető, és meghatározható a vonzásközpont körül elhelyezkedő vonzáskörzet kiterjedése, az itt található települések vonzódása. Általános érvényű törvény, hogy a vonzáskörzet települései nem egyforma intenzitással vonzódnak a központhoz, s rendszerint a centrumtól távolodva fokozatosan csökken a vonzás intenzitása. Ezek alapján egy központ komplex vonzáskörzete az alábbi övezetekre osztható:

- **Agglomerációs övezet**: ahol az adott központ vonzása abszolút, más központok „átvonzása" nem mutatható ki;
- **Hegemón vonzásöv**: ahol egy adott központ vonzása az uralkodó, de esetenként (pl. kiskereskedelem) már más központok vonzóhatása is kimutatható;
- **Domináns vonzásöv**: ahol egy adott központ mellett más központ(ok) erőteljes vonzóhatása is érvényesül, az egyes központi funkciók esetében más-más mértékben, de a kapcsolatteremtések relatív többsége még az adott központra esik;
- **Átmeneti vonzásöv**: ahol egyszerre több egyenrangú központ vonzása érvényesül, a terület „szétvonzódik".

Egy-egy központ vonzáskörzetének kiterjedése sok tényezőtől függ, egyebek mellett a központ nagyságától, a közlekedéshálózat fejlettségétől, a környék településhálózatától. Általában elmondható, hogy a népesebb városok kiterjedtebb vonzáskörzettel rendelkeznek. Ugyanígy, a fejlett közlekedési hálózattal rendelkező (utak, vasutak, elővárosi vasutak stb.), ezáltal jól megközelíthető központok vonzástere is tágabb, szemben a forgalmilag elzárt (pl. határ menti), nehezen megközelíthető központokkal. Az apró- és kisfalvas településkörnyezetbe ékelődő központok vonzáskörzete is földrajzilag jóval kiterjedtebb, mint a ritka településhálózatú, óriásfalvas térségeké (pl. Alföld), hiszen az aprófalvakban sokszor még az alapellátás sem biztosított, mindenért a központba kell menni, ezért jobban rá vannak utalva a központra, mint a közép- és nagyfalvak.

A nagyobb városok vonzáskörzete el is nyelheti a kisebbekét, ami nem jelenti azt, hogy megszűnik a kisebb város vonzáskörzete, csak alárendelődik a nagyobbnak.

Két, nagyjából hasonló méretű, egymás szomszédságában fekvő város vonzáskörzete össze is adódhat. Ez a ritka jelenség figyelhető meg az **ikervárosok**, vagy kettősvárosok esetében. Ezek egymás közelében fekvő, de önálló közigazgatással rendelkező városok, amelyek funkcionálisan ki is egészítik egymást (pl. Pest és Buda 1872 előtt). Az ikervárosok gyakran folyók és öblök két oldalán keletkeznek (pl. Mannheim-Ludwigshafen, St. Paul-Minneapolis, San Francisco-Oakland). Az esetek túlnyomó többségében azonban azt tapasztaljuk, hogy egy nagyobb város nem teszi lehetővé más, népesebb centrum felnövését saját vonzásterületén belül. A legnagyobb városok vonzáskörzete, különösen kis területű, egypólusú országok esetében lényegében az ország egész területét lefedheti, magába foglalva a többi kisebb város vonzáskörzetét. A vonzáskörzetek nagysága alapján a központokat rangsorolhatjuk, s meghatározhatjuk a településhierarchián belül elfoglalt helyüket.

4.3 A CHRISTALLER-MODELL

A különböző központi funkcióknak a települések bizonyos csoportjaiban történő koncentrációja képezi a **településhierarchia** alapját. A központi funkciók száma és ereje alapján a településhálózaton belül egy sajátos alá- és fölérendeltségi viszony, ún. hierarchia jön létre. A településhierarchiát sok esetben a népességszám is hűen tükrözi, a legnagyobb települések lesznek a legmagasabb rangú központok, s a népességszámmal együtt csökken a központok jelentősége. Megfigyelhető továbbá az is, hogy az azonos nagyságú központok egymástól való távolsága a méretükkel arányosan csökken. Egy nagyváros nem teszi lehetővé egy másik felnövését a közvetlen szomszédságában, míg a kisvárosok elhelyezkedése jóval sűrűbb.

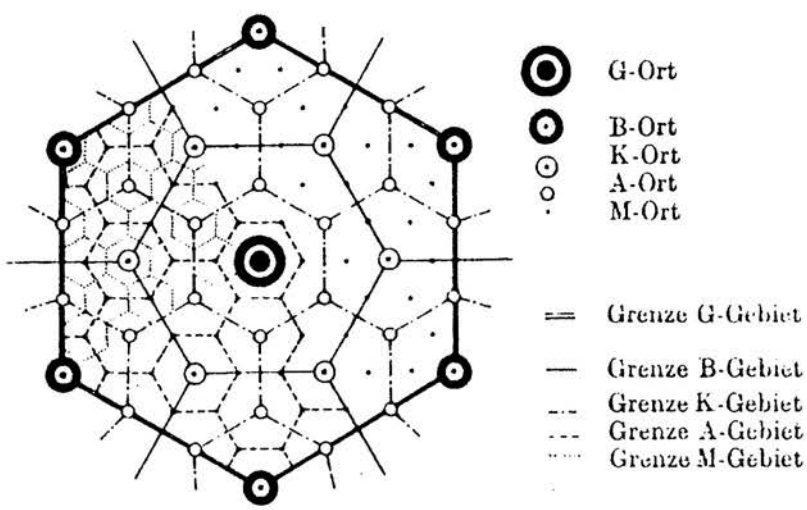
Idővel arrra is fény derült, hogy a központok térbeli elrendeződése közel sem véletlenszerű. Ezt a kérdést először **Walter Christaller** (1893–1969) német geográfus vizsgálta behatóan 1933-ban megjelent „Die zentralen Orte in Süddeutschland" (A központi helyek Dél-Németországban) című, több mint 300 oldalas terjedelmes munkájában, amely egyben doktori disszertációját is képezte (Christaller 1933.). Jelzés értékű, hogy Christaller nem egyszerűen városokat, hanem központi funkciókat betöltő, a környéküket ellátó **„központi helyek"**-et vizsgált. Vizsgálatának alapját az egyes települések fajlagos telefonellátottsága képezte Dél-Németországban (lényegében a mai Bajorország és Baden-Württemberg területén). A vizsgálat módszerével kapcsolatban lényeges hangsúlyozni, hogy a telefon akkoriban még újdonságnak számító, innovációt megjelenítő eszköz volt, amelynek gyakorisága közvetett módon visszatükrözte az adott hely fontosságát, központosultságának fokát. Christaller azt vizsgálta, hogy egy adott település mennyivel van jobban ellátva telefonnal ahhoz képest, ha úgy lenne ellátva, mint a környéke. Mindezt az alábbi képlettel számította ki:

$$Z_z = T_z - E_z \frac{T_g}{E_g}$$

Ahol „z" index a központra, „g" index az adott környékre vonatkozik (a **Z**entrum és **G**ebiet német szavak kezdőbetűiből), „T" a telefonok számát, „E" a népességszámot jelenti, míg „Z" jelzi a vizsgált település centralitásának (ti. központosultságának) fokát.

A képlet értelmezését célszerű a végéről kezdeni. A vizsgált térség (ellátott terület) telefonvonalainak számát (T_g) elosztva a környék népességszámával, megkapjuk az egy lakosra jutó átlagos telefonellátottságot a központot övező falusi térben. (Jól jelzi a kor telekommunikációs viszonyait, hogy Christaller számításai során a központi funkcióval nem rendelkező települések esetében ez az érték 1/40 volt, tehát átlagosan minden 40 lakosra jutott egy telefon). Ezt az átlagot beszorozva a központ népességszámával megkapjuk, hogy mennyi telefonnak kellene lennie a központban, ha úgy lenne ellátva mint környéke, s végül ha ezt az értéket kivonjuk a központban ténylegesen meglevő telefonok számából, a különbözet jelzi a vizsgált település központosultságának mértékét.

Christaller a fenti képlet alapján a centralitás szintjét a vizsgálati terület valamennyi központjára kiszámolta. Számításait térképre vitte, majd az azonos értékkel rendelkező központokat térben összekötötte, s azt tapasztalta, hogy az azonos rangú központi helyek ideális esetben egymáshoz kapcsolódó **hatszögek** csúcsain helyezkednek el, a náluk eggyel magasabb rangú központ pedig a hatszögek középpontjában (21. ábra). A magasabb rangú központi helyek maguk is hatszöget formáznak, amelynek közepén egy még magasabb rangú központ helyezkedik el.

21. ÁBRA: *A Christaller-modell*

Christaller modelljében összesen 7 hierarchiaszintet különböztetett meg a vizsgálati helyszínül szolgáló Dél-Németországban(10. táblázat). A települések hierarchia szintje egyben az adott település népességszámát és vonzáskörzetének nagyságát is meghatározza. Minél magasabb egy vonzásközpont hierarchiaszintje, annál kiterjedtebb a vonzáskörzete. A hierarchia legalacsonyabb fokán álló települések átlagos népességszáma 3,5 ezer fő volt, egymástól való távolságuk 7 km.

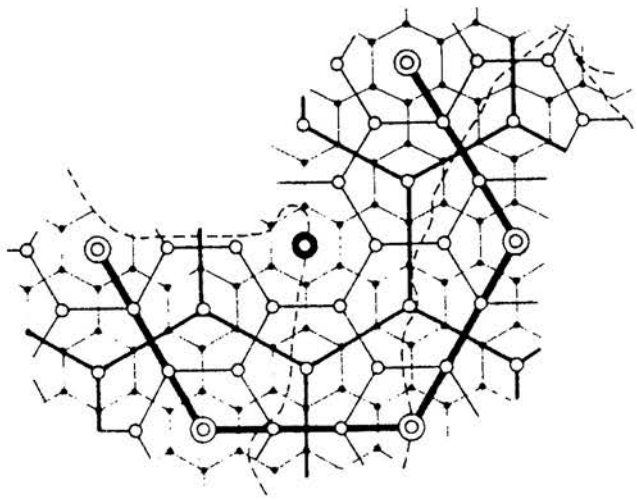
10. TÁBLÁZAT: *A központi helyek jellemzői Dél-Németországban (1933)*

	Központok száma	Központok átlagos távolsága	Vonzáskörzetek kiterjedése (km^2)	Központok átlagos népessége
Markstort	486	7	44	3 500
Amtsort	160	12	133	11 000
Kreisstadt	54	21	400	35 000
Bezirkstadt	18	36	1200	100 000
Gaustadt	6	62	3600	350 000
Provinzhauptstadt	2	108	10800	1 000 000
Landeshaupstadt	1	186	32400	3 500 000

A hatszöges rendszer vizsgálatakor Christaller felfigyelt arra is, hogy a valóságban nem mindig esnek pontosan a hatszögek csúcsaiba az egy-egy központ alá tartozó alacsonyabb rangú települések. Az egy központ által ellátott települések számának jelölésére ezért bevezette a **K faktort**. Azt az esetet, amikor egy központ vonzáskörzetébe tartozó települések a hatszög csúcsán helyezkedtek el nevezte Christaller az **ellátás szempontjából ideális** állapotnak. Azért tekinthető ez ideálisnak, mert valamennyi alárendelt település elvben egyszerre három központ felé vonzódhatott, lakossága három magasabb rangú központ szolgáltatásait vehette igénybe. Mivel ebben a rendszerben egy-egy központ saját lakóin kívül 6 másik települést is ellát szolgáltatásokkal egyharmad részben ($6 \times 1/3 + 1 = 3$) ezért Christaller elnevezte **K3-as rendszernek**.

Előfordult olyan eset is, amikor az alárendelt települések nem a hatszögek csúcsaiban, hanem annak oldalain helyezkedtek el. Ez a **közlekedés szempontjából ideális** állapot, s többnyire a közlekedési hálózat fejlődésével állt összefüggésben. A magasabb rangú központokat összekötő országút, ugyanis mindig a legrövidebb úton a hatszögek oldalait átmetszve teremtett összeköttetést. Mivel ebben a sémában egy alsóbbrendű település egyszerre 2 központ felé vonzódhat, így egy központ saját lakóin kívül 6 kisebb települést lát el fele részben, ezért Christaller ezt az állapotot **K4-es rendszernek** nevezte el.

Végül létezik egy **igazgatás szempontjából ideális** állapot is, amikor az alárendelt települések se nem a hatszög oldalain, se nem a csúcsain, hanem azon belül he-

22. ÁBRA: *A magyar városhálózat a Christaller-modell alapján. Forrás: Major J. (1964)*

lyezkednek el. Ez az állapot azért ideális, mert az igazgatás nem adja meg a választás lehetőségét, egy adott település igazgatásilag egyszerre csak egy központhoz tartozhat. Mivel a központ saját magán kívül hat másik település irányítását is ellátja, ezt az állapotot **K7-es rendszernek** nevezte el.

Christaller-módszerét a későbbiekben többen is alkalmazták vizsgálataikban, rámutatva a modell erényeire, ill. hiányosságaira. Egyebek mellett hazánk településhierarchia-rendszerére is végeztek ilyen vizsgálatokat, meglehetősen jó eredménnyel (22. ábra). Minthogy Christaller hatszöges rendszerét egy tökéletesen homogénnak feltételezett térszínre dolgozta ki – ami a valóságban nem létezik – ezért könnyen támadható. Számtalan támadás érte az elméletet azért is, mert Christaller feltételezte, hogy a vásárlóerő és a szolgáltatások iránti kereslet a térben egyenletesen oszlik meg, s a fogyasztók minden esetben a legközelebbi központot keresik fel. A modell igazi jelentősége azonban abban rejlik, hogy rávilágított, **a települések** nem izoláltan, a térben egymástól függetlenül, hanem **szoros kölcsönhatásban fejlődnek**, térbeli elhelyezkedésük nem a véletlen műve, azt bizonyos, akár geometriailag is leírható szabályszerűségek jellemzik.

4.4 A LÖSCH-MODELL

Christaller-rel csaknem egyidőben végezte vizsgálatait honfitársa **August Lösch** (1906–1945), aki bár más megközelítésben de ugyancsak eljutott a hatszögek rendszeréig (Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. 1944. Jena.). Lösch vizsgálataiban

a különböző gazdasági tevékenységek térbeli elrendeződésének szabályszerűségét, valamint a **gazdasági ellátókörzetek** kialakulásának mikéntjét elemezte egy idealizált, tökéletesen sík térségben, ahol a mezőgazdasági termelést folytató, alárendelt települések elhelyezkedése egy iparcikkeket termelő központ körül egyenletes és a maximálisan elérhető legnagyobb sűrűséget veszi fel. Vizsgálataihoz az észak-amerikai Indianapolis és Toledo térsége szolgáltatta a kísérleti terepet.

Az egyenletes településsűrűség és sík terepviszonyok közepette az adott központ körül minden egyes iparcikk felvevőpiacának (ahonnan a környék lakossága az adott termékeket beszerzi) egyedül a szállítási költség szab térbeli határt. Minél értékesebb egy termék, annál nagyobb lesz a felvevő körzete, hiszen annál kisebb jelentőséggel bír a szállítási költség. Ebből következően minden egyes iparcikknek eltérő nagyságú felvevőpiaca lesz, az egyszerű fogyasztási cikkeké kisebb, a bonyolultabbaké egyre nagyobb. Egyben azonban valamennyi piackörzet megegyezik, nevezetesen abban, hogy mindegyik kiterjedése **hatszög alakú**, hiszen, ahogy Lösch állítja, ez a legtökéletesebb térkitöltő forma, s így a tér minden pontja részesül ellátásban.

Vizsgálatai során Lösch egyetlen központ körül **10 különböző nagyságú piackörzetet** különböztetett meg, s vizsgálta az egyes szintek között fennálló összefüggéseket. A tíz eltérő nagyságú piackörzetet egyetlen középpontra helyezte, ami a képzeletbeli nagyvárost szimbolizálta, majd az egyes hatszögeket e középpont körül elforgatta. Megfigyelte, hogy egy nagyváros körül egymást váltogatva **6 központgazdag** és **6 központszegény folyosó**, vagy másnéven szektor alakult ki. A városszegény és városgazdag szektorok kialakulása egyértelműen a központból sugarasan kiinduló főbb közlekedési útvonalak, „folyosók" meglétével magyarázható. Lösch ezenkívül arra a jelenségre is rámutatott, hogy a nagyvárostól távolodva az alárendelt központok mérete, ill. a településhierarchiában elfoglalt helye egyre emelkedik. A Löschmodell Magyarország jelenlegi térszerkezetére és központhálózatára is jól értelmezhető, Budapest körül a fő közlekedési folyosókhoz rendelten központszegény és központgazdag szektorokat találunk, s a távolsággal a központok mérete egyre növekszik.

4.5. A VANCE-MODELL

Christaller vizsgálatait Németország uralkodóan agrár jellegű, falusias térségeiben végezte, ahol hosszú történelmi fejlődés eredményeként egy viszonylag sűrű és szabályos elrendeződést mutató településhálózat jött létre. **J. E. Vance** (1970) amerikai geográfus az USA településtörténetét vizsgálva megkísérelte a Christaller modellt a kontinens korai (pre-indusztriális) településhálózatára adaptálni. Ennek során túllépve a christalleri téziseken sikerült egy olyan új teóriát felállítania, amely magyará-

zatul szolgált nem csak Észak-Amerika de általában véve az Európán kívüli gyarmatok településfejlődésére, s a korai településhierarchia kialakulására.

A Vance-modell szerint az észak-amerikai térség településhierarchiája az anyaország és a gyarmatok között zajló **kereskedelmi kapcsolatok** révén jött létre, ezért elméletét szokás a településfejlődés merkantil modelljének is nevezni. Vance szerint Észak-Amerika településhálózata a keleti part kikötőiből kiindulva, fokozatos diffúzió révén fejlődött hierarchikus rendszerré, mégpedig oly módon, hogy előbb a településhierarchia felsőbb szintjei jöttek létre, majd fokozatosan alakultak ki az alsóbb szintek települései. Ez tehát pont fordítottja volt az európai településfejlődésnek. Vance a fejlődés 5 lépcsőfokát különböztette meg.

1. szakasz: a gyarmatosítók bejárják a meghódítandó földrészt, információt gyűjtenek az ott rendelkezésre álló természeti kincsekről, a helyi lakosságról.
2. szakasz: létrehozzák az első állandó településeket, amelyek kivétel nélkül kereskedőtelepek, egyben jó kikötőhelyek. Megindul a könnyen elérhető nyersanyagok (fa, hal, prém stb.) kiaknázása, amit az anyaországba szállítanak, s cserébe ipari késztermékek érkeznek.
3. szakasz: megindul a népesség kirajzása, apróbb falvakat és farmokat hoznak létre, ahol rendszeres mezőgazdasági termelést folytatnak. A kikötőkből dinamikusan fejlődő kereskedelmi központok (nagyvárosok) válnak. Az anyaország és gyarmata közötti kereskedelmi kapcsolatok megszilárdulnak, a gyarmatok mezőgazdasági termelése egyre sokszínűbbé válik.
4. szakasz: kialakulnak az első jelentősebb centrumok a partoktól távolabb eső területeken is. Megindul a helyi ipar kialakulása, az importált áruk szerepe egyre csökken, s létrejön az anyaországtól független belső kereskedelmi hálózat.
5. szakasz: megerősödnek a kontinens belsejében fekvő regionális centrumok, s közöttük sűrű kisvárosi rendszer alakul ki, a helyi szükségletek kielégítésére. A városok ipari és kereskedelmi funkciója a szolgáltatások széles skálájával bővül, fokozatosan létrejön a napjainkat is jellemző településhierarchia.

A Vance-modell lényegében a külső tényezők (atlanti kereskedelem) hatására kifejlődő, s nem valamiféle belső, szervesen alulról építkező településhálózatra szolgáltat példát.

4.6 A RANG-NAGYSÁG SZABÁLY

A központi funkciók eloszlása a településhálózatban, az egyes központok alá- és fölérendeltségi viszonya csak nehezen, hosszas vizsgálódás és adatgyűjtés nyomán határozható meg. Ennél sokkal egyszerűbb vizsgálati lehetőséget kínál egy adott településnek a népességszáma alapján az ország/térség településhálózatában elfoglalt helye. E felfogás szerint minél népesebb egy település, annál előkelőbb helyen van a településhierarchiában. A **rang-nagyság szabály** első alkalmazója **E. Auerbach** (1913) német geográfus volt, aki kimondta, hogy egy kiegyensúlyozott fejlődésen átment városhálózatban, egy tetszőlegesen kiválasztott, a városok rangsorában *r*-dik helyen álló központ népességszáma (P_r) megegyezik a legnagyobb város (P_1) népességszámának *r*-dik részével. Mindez képlettel leírva:

$$P_r = P_1 \div r$$

vagy

$$P_r \times r = P_1$$

vagy

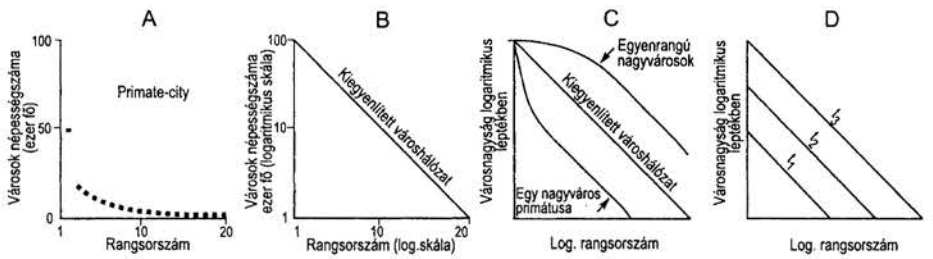
$$\log P_r = \log P_1 - \log r$$

Ez egyben azt is jelenti, hogy amennyiben egy tetszőleges város rangsorban elfoglalt helyét (r) beszorozzuk a népességszámával, akkor közelítőleg a legnagyobb város népességszámát kell megkapjuk. Mindez persze csak kiegyenlített településhálózat esetén érvényes, ahol a településhierarchia piramis alakot vesz föl, pl. az ország fővárosa 1 millió fővel rendelkezik, őt a sorban egy félmilliós nagyváros követi, majd a sorban következő városnak 330 ezer lakosa van, és így tovább (pl. Cseh Köztársaság). Minél nagyobb az eltérés a rang-nagyság szabály által leírt ideális állapottól egy ország városhálózatában, annál erőteljesebben érvényesülhettek az illető ország településfejlődésében a külső politikai tényezők a történelem folyamán, pl. erőteljes központosítás, határváltozások.

Egy adott ország, ill. régió városhálózatát a városok népességszáma, illetve az így létrejött városrangsor alapján grafikusan is ábrázolhatjuk (23. ábra). Az elkészítendő rang-nagyság grafikon koordináta rendszerének *x* tengelyén a városok rangsorszáma, *y* tengelyén pedig a népesség abszolút értéke kap helyet. Minden egyes várost a koordináta rendszerben egyetlen pont szimbolizál, amelyeket folytonos vonallal összeköthetünk (23. ábra/A). A népességszám eltérésből adódó torzítást kiküszöbölendő a függőleges tengely értékeit logaritmikus léptékre alakíthatjuk, ekkor együtt ábrázolható, pl. Budapest és a többi magyar város adata.

Az így kapott görbe segítségével azután az egyes országok városhálózata jól jellemezhető, egymással összehasonlítható. Kiegyenlített városhálózat esetén a görbe fu-

tása lineárisan csökkenő egyenes (23. ábra/B). Ez esetben ideális rang-nagyság megoszlásról beszélünk (pl. USA, Németország). Egyetlen nagyváros dominanciája esetén a görbe meredeken zuhan, alakja hiperbola, ami rögtön jelzi a primate-city jelenlétét (pl. Argentína, Magyarország). Ez jellemző ma a legtöbb fejlődő ország városhálózatára. Abban az esetben, ha a városhálózatban nincs egyetlen kiugró metropolis, s jellemző a regionális nagyvárosok egyidejű jelenléte (pl. Hollandia, Lengyelország) a görbe alakja konvex formát mutat (23. ábra/C). A módszer alkalmas uganazon ország városhálózatának több időpontban történő rang-nagyság szerinti vizsgálatára is (23. ábra/D).

Szerkeszlette: H. Heineberg in Anlehnung an P. Haggett 1983. Abb. 15-5

23. ÁBRA: *Példák a rang-nagyság szabályra*

VÁROSFÖLDRAJZ

Földünkön sok millió, rendkívül eltérő méretű és jellegű település található. Közülük mind népességszámuk, mind a területi munkamegosztásban (a településhierarchiában) betöltött szerepük alapján kiemelkednek a városok. A városi települések kialakulásával és fejlődésével, a városi élet jellemzőivel a településföldrajz külön ága a **városföldrajz** foglalkozik. A továbbiakban a városok társadalmi-gazdasági folyamatainak földrajzi jellemvonásaival foglalkozunk.

5. A VÁROS FOGALMA, VÁROSTÍPUSOK

5.1 A VÁROS FOGALMA

Az, hogy mit tekintenek városnak, illetve falunak a Föld adott pontján roppant önkényes, amelyre nincs egyetemlegesen elfogadott definíció. A város fogalmának meghatározásakor mind a közigazgatási gyakorlat, mind a településföldrajzi elmélet oldaláról alapvetően két koncepcionális megközelítési mód kristályosodott ki az idők folyamán. Az egyik, lényegében mennyiségi megközelítési mód, a városokat a településhálózat népesebb tagjaival azonosítja, s a városi jogállást valamilyen népességszámhoz köti. Ezt hívjuk **statisztikai városfogalom**nak. A másik megközelítési mód a városok funkcionális szerepkörére helyezi a hangsúlyt, s városnak tekinti a településhálózat azon tagjait, amelyek központi funkciókkal rendelkeznek, s saját népességük mellett a környező települések (falvak) lakóit is ellátják áruval és szolgáltatásokkal. Ezt a megközelítési módot hívjuk **funkcionális városfogalom**nak. A kettő között igazából nincs éles határ, amit az is mutat, hogy a világ számos országában a két városfogalmat gyakorlatilag együttesen alkalmazzák.

A városok **statisztikai**, azaz népességszámhoz kötött definíciója a Föld egyes országaiban roppant eltérő. Az államok ugyanis önállóan döntenek arról, hogy mely településeiket tekintik városnak, s melyeket nem, hol húzzák meg a városok statisztikai határát (11. táblázat). A Föld országait e tekintetben két nagy csoportba oszthatjuk: egyfelől ahol a népességszám – mint a „fontosság" közvetett mérőszáma – kizárólagos szerepet játszik a városi jogállás definiálásában (egykomponensű városfogalom), másrészt ahol valamiféle egyéb mutatókat (pl. népsűrűség) is alkalmaznak (többkomponensű városfogalom).

11. TÁBLÁZAT: *A városi jogállás népességszámhoz kötött határa*

Ország	Fő	Ország	Fő
Izland	200	Luxemburg	2 000
Grönland	200	Németország	2 000
Norvégia	200	Vietnam	2 000
Svédország	200	Mexikó	2 500
Ausztrália	1 000	USA	2 500
Kanada[1]	1 000	Közép-Afrika	3 000
Új-Zéland	1 000	Ausztria	5 000
Venezuela	1 000	Botswana[2]	5 000
Írország	1 500	Ghána	5 000
Kolumbia	1 500	India[3]	5 000
Angola	2 000	Szlovákia	5 000
Argentína	2 000	Szudán	5 000
Bolívia	2 000	Görögország	10 000
Csehország	2 000	Jordánia	10 000
Etiópia	2 000	Malajzia	10 000
Franciaország	2 000	Portugália	10 000
Hollandia	2 000	Svájc	10 000
Izrael	2 000	Szenegál	10 000
Kuba	2 000	Szíria	20 000
Libéria	2 000	Japán	50 000

[1] ahol a népsűrűség min. 400 fő/km^2
[2] ahol az aktív keresők min. 75%-a nem-mezőgazdasági foglalkoztatott
[3] ahol a népsűrűség min. 400 fő/km^2 és az aktív keresők min. 75%-a nem-mezőgazdasági foglalkoztatott

Mint a táblázatból kitűnik még csak közelítőleg sincs a városok meghatározására szolgáló egyetemes érvényű népességszám. Általánosságban azonban elmondható, minél fejlettebb egy ország (pl. skandináv országok, Ausztrália, Kanada, Új-Zéland stb.), annál alacsonyabb a városi jogálláshoz szükséges népességszám, s ugyanez megfordítva

is igaz, az alacsony urbanizációs szinten álló fejlődő országokban viszonylag magas népességszám szükséges ahhoz, hogy egy települést városnak tekintsenek. Ezalól – történelmi okoknál fogva – csak Japán és Svájc jelent kivételt. Sok helyen a népességszámot mint statisztikai kritériumot nem tekintik a városi jogállás kizárólagos kritériumának, s más egyéb mutatókkal pl. népsűrűség, lakásszám, laksűrűség stb. kombinálják.

Az országok egy másik csoportja **funkcionális** értelemben különíti el a várost a falutól. A funkcionális szerepkör meghatározásához rendszerint valamiféle komplex mutatót használnak, amelyben a központi funkciók megléte, a helyi foglalkozási szerkezet, a népsűrűség, vagy az infrastruktúra fejlettsége (pl. a szilárd burkolatú utak, vagy a közcsatorna hálózatba bekötött lakások aránya stb.) mellett olyan szempontokat is figyelembe vesznek mint a történelmi hagyományok. Ebbe a csoportba tartozik Magyarország és a poszt-szocialista országok többsége, de mellettük Belgium, Chile, Brazília és Uruguay is. A közigazgatás sok évszázados fejlődése során a központi szerepkörrel rendelkező települések, vagyis a városok előbb-utóbb igazgatási szerepkörük révén is elkülönülnek a falvaktól. Ezt veszik alapul a latin-amerikai országok egy része, ahol a városok definíciójánál a közigazgatásban betöltött szerepkör a legfőbb rendező elv (pl. Dominikai Köztársaság, Salvador, Guatemala, Haiti, Paraguay). Ugyanez érvényesül Iránban, Mongóliában, Kínában és Törökországban is.

Összegezve tehát **város**nak tekintjük a településhálózat nagyobb népességű, központi funkciókkal rendelkező, kiemelt közigazgatási jogállású tagjait. Szemben a falvakkal, a városok aktív keresőinek többsége az iparban és a szolgáltatások valamelyik ágában dolgozik, városok látják el a falvak lakóit magasabb szintű szolgáltatásokkal, s részben munkaalkalmakkal is. A városok külső megjelenésére általában a zárt, emeletes beépítés a jellemző, népsűrűségük meghaladja a 200 fő/km^2-t.

5.2 A VÁROSOK GAZDASÁGI JELLEGE ÉS FUNKCIONÁLIS SZEREPKÖRE

A városokat leggyakrabban **gazdasági jelleg** és **funkcionális szerepkör** szerint szokás csoportosítani. A kettő között bár szoros kapcsolat fedezhető fel, de nem azonos fogalmak. A **gazdasági jelleg** pusztán a városnak a társadalmi munkamegosztásban játszott szerepét mutatja, s leginkább a helyben foglalkoztatott munkaerő szektoronkénti megoszlásával határozható meg. A városok gazdasági életére elsősorban az ipar és a szolgáltató ágazatok dominanciája a jellemző, bár ismerünk hagyományosan erős mezőgazdasági funkcióval rendelkező városokat is, pl. hazánkban az alföldi mezővárosok egy része (Kiskunmajsa, Kunszentmárton, Mezőtúr stb.). Az ipar szerepe a városok gazdaságában az ipari forradalom kezdetétől egészen a 20. század

második feléig meghatározó volt, ekkor szerepét a fejlett világ városaiban fokozatosan a tercier szektor vette át. Ma már hazánkban is egyre kevesebb olyan város akad (pl. Paks, Tiszaújváros, Kazincbarcika), ahol az ipar lenne a gazdaság meghatározó ága, s a munkaerő legnagyobb foglalkoztatója.

A városoknak a területi munkamegosztásban játszott szerepe, illetve az ezt létrehozó funkciói alapján beszélünk **funkcionális várostípusok**ról. Minthogy a városfejlődés hosszú történelme során az egyik funkció vonzotta a másikat, így egyetlen szerepkörre szakosodott várossal ma már csak ritkán találkozunk, általában a funkciók keveredése a jellemző. Az adott központi funkció erőssége is fontos szempont a városok osztályozásánál, hiszen nem mindegy, hogy járási, megyei vagy tartományi székhelyről van szó, s ugyanígy számottevő eltérés figyelhető meg egy több karral rendelkező, nagy múltú egyetem és egy kisebb főiskola vonzóhatása között. Megfigyelhető, hogy minél népesebb egy város, funkciói annál összetettebbek és magasabb rangúak, ennél fogva annál magasabb helyet foglal el a településhierarchián belül. Talán a legősibb, s mindmáig legfontosabb városképző funkció a **kereskedelemi szerepkör**, vagyis az áru és termékek elosztása. Kereskedelmi funkcióra szakosodtak a vásárvárosok, amelyek leggyakrabban forgalmilag jól megközelíthető helyeken, vásárvonalak mentén (pl. Brno, Lipcse), folyami átkelőhelyeken (pl. Basel, Köln, Frankfurt), tengerparti kikötőhelyeken (pl. Hanza-városok) fejlődtek várossá. Kereskedővárosként nőtt naggyá Brüsszel, Koppenhága, Prága, Krakkó és Pest is, de említhetjük az észak-itáliai (pl. Velence, Firenze, Genova) és németalföldi városokat is (pl. Antwerpen, Amszterdam, Brugge). A keresekedelmi funkció, ugyan némileg módosult formában, de szakvásárok és termékbemutatók (pl. frankfurti könyvvásár, genfi autószalon), a tőzsdei élet, kereskedelmi elosztó központok képében napjainkig őrzi városfejlesztő szerepét.

Sajátos, ősi városképző funkciót jelent a **védelmi szerepkör**, amely különösen az ókori és középkori városfejlődésben játszott fontos szerepet. Hosszú időn át a védelmi funkció jelentette a hazai városok jelentős részének (pl. Eger, Sárospatak, Veszprém, Buda) legfőbb szerepkörét. Egy vár vagy erődítés ugyanis nemcsak az adott település, hanem a szűkebb-tágabb környék lakóinak védelmét is szolgálta. A hely védettsége emellett számos más funkció (igazgatás, egyházi élet, kereskedelem stb.) megtelepedését is elősegítette, a katonaság kiszolgálása ugyanakkor számos iparosnak és kereskedőnek nyújtott megélhetést. A modern hadviselés elterjedésével a védelmi funkció szerepe a városfejlődésben a 20. század elejétől fokozatosan elhalványult, s csak a kifejezetten erre a funkcióra szakosodott garnizonvárosok (hazai példák Hódmezővásárhely, Cegléd, Nagyatád), szárazföldi (pl. Belfort, Verdun) és tengerparti erődvárosok (pl. Trieszt, Brest, Toulon) esetében maradt erős.

Ugyancsak ősi eredetű központi funkció az **igazgatási-kormányzati szerepkör**, amely részben a védelmi funkcióval karöltve fejlődött. Korai példáik az Indus

menti Harappa és Mohendzsó-daró amelyek egyaránt voltak védelmi erődítések és uralkodói székhelyek. A középkorban, a feudális igazgatás elaprózottsága révén a hatalmi-irányítási funkció szerepe tovább erősödött. A nagyobb várak köré nőtt települések előbb-utóbb igazgatási szerepkörre is szert tettek. Így a Szent István által alapított magyar vármegyék székhelyei is kivétel nélkül rendelkeztek valamilyen erődítéssel, leggyakrabban földvárral. Az igazgatási-kormányzati szerepkör a funkció jellegéből adódóan erősen hierarchizált. A hierarchia csúcsán állnak a fővárosok, majd föderatív államok esetén ezt követik a tartományok (kantonok, szövetségi államok stb.) székhelyei, ez alatt rendszerint egy megyei, majd egy még alacsonyabb járási szintű közigazgatási székhely következik. De még ez alatt is léteznek néhány falut összefogó igazgatási egységek, mint a lengyel „gmina" vagy a magyar körjegyzőségek rendszere. Külön is említést kell tenni a korábbi uralkodói rezidenciákról (pl. Potsdam, Versailles, vagy hazánkban Gödöllő), melyek rendszerint egy nagyváros árnyékában fejlődtek. Újkeletű igazgatási szerepkörnek tekinthető a nemzetközi szervezetek és több országot felölelő integrációk (pl. EU) székhelyei, pl. Brüsszel, Strasbourg, Genf. Ilyen értelemben az egyetlen igazi világszervezet az ENSZ székhelye New York, már csak irányítási feladatai révén is méltán pályázik a „világfőváros" szerepkörére.

Az igazgatási-kormányzati funkció elvesztése, avagy megszerzése érezhető hatást gyakorol egy település fejlődésére. Így Philadelphia (1800), Rio de Janeiro (1960) és az újabb időkben Bonn (2000) fővárosi funkcióinak elvesztése érezhetően visszavetette az említett városok fejlődését, amiből elsősorban Washington, Brasília és Berlin profitált. Ugyanígy a magyar közigazgatási rendszer átszervezését (1950) követően a megyeszékhelyek egy részének lefokozása (pl. Balassagyarmat, Esztergom, Gyula) érezhető hanyatlást hozott, míg az újonnan megyeszékhelynek kinevezett városok (pl. Salgótarján, Tatabánya, Békéscsaba) fejlődése felgyorsult.

Hagyományosan a védelmi és igazgatási tevékenységekkel összefonódva jelent meg a történelem során a **vallási szerepkör**. A püspöki székhelyeket rendszerint várral erősítették meg, s legtöbbször jelentős igazgatási (mind egyházi, mind világi) feladatokat is elláttak. A magyar püspöki székhelyek többsége az évszázadok során számos egyéb funkcióval gazdagodott (pl. Esztergom, Eger, Győr, Veszprém, Pécs). Jelentős egyházi funkcióval rendelkeznek a főbb vallások zarándokhelyei és templomvárosai is, pl. Róma, Jeruzsálem, Mekka, Medina, Benares, Lhasza, Amritsar. A vallási funkció különösen a kisebb lélekszámú, jórészt a zarándoklatok bevételéből élő városok esetén erős, pl. Lourdes, Mariazell, Fatima, Częstochowa, vagy hazánkban Máriapócs.

Nagy történelmi hagyományokra tekint vissza, s az utóbbi évtizedekben egyre erősödő funkciót jelent a **kulturális szerepkör**. Ezen belül sajátos típust képviselnek az iskola- és egyetemvárosok mint pl. az angliai Oxford és Cambridge, a német

Heidelberg és Tübingen, a svéd Uppsala és Lund, a holland Delft és Leiden. Nem egy közülük máig megmaradt a kis- és középvárosi szinten, s jórészt az oktatási funkcióból él, közéjük tartozik a nagy múltú skóciai St. Andrews (1411-ben alapított egyetemével), a német Marburg (1527), a spanyol Salamanca (1243), vagy a portugál Coimbra (1307). A hazai városok közül tipikus iskolavárosnak számít Sárospatak, Sopron, Keszthely, Pápa. Ugyancsak jelentős energiát merítenek a kultúrából fejlődésükhöz a jelentős művészeti központok (pl. Párizs, Milánó, Berlin, kisebb példák Dessau, Nagybánya), a múzeum- és műemlékvárosok (pl. Szentendre, Kőszeg), valamint a fesztiválvárosok (pl. Cannes). Többségük nagy számú látogatót vonz, s egyben jelentős idegenforgalmi centrumnak is számít.

Az ipari forradalom megjelenésétől fogva számít jelentős városképző funkciónak az **ipari szerepkör**, bár már a középkorból is számos olyan várost ismerünk, amely fejlődésének alapját a nyersanyag kitermelése (bányászat) és feldolgozása jelentette. Utalhatunk itt a felvidéki magyar bányavárosokra (pl. Körmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya) vagy a flandriai textilszövő központokra (pl. Gent). Mégis, az ipari szerepkör uralkodóvá válása a városok körében tömegesen először a 18–19. századi Angliában volt megfigyelhető, ahol egy-egy tevékenységre (szénbányászat, textilipar stb.) szakosodott monofunkciós városok sora jött létre pl. a Lancashire-i „pamutvárosok" Preston, Oldham, Bolton. Az ipari kapitalizmus terjedése a 19. és 20. században szerte a világon ipari városok sorát hozta létre, amelyek elsősorban a nyersanyaglelőhelyek (főleg szénmedencék) közelében sűrűsödtek. Mindezek eredményeként a nagy ipari körzetekben (pl. Közép-Anglia, Ruhr-vidék, Felső-Szilézia) ipari üzemekből és a hozzájuk kapcsolódó munkáskolóniákból álló iparvárosok sűrű szövedéke jött létre.

Ipari monofunkciós városok létrejöttét gyakran az állam is elősegítette tervszerű ipartelepítéssel, új iparvárosok kijelölésével. Erre különösen a volt szocialista országokban találunk jó példákat. Így a vas- és acélkohászatra létrehozott magyar Dunaújváros (korábban Sztálinváros), a lengyel Stalowa Wola és Nowa Huta, a kelet-német Eisenhüttenstadt, vagy a 60-as években a szénhidrogén vegyészetre épült városok, pl. hazánkban Százhalombatta, Tiszaújváros (korábban Leninváros) és Kazincbarcika, a volt NDK-ban Schwedt, Lengyelországban Kedzierzyn-Kozle, Police, Szlovákiában Homonna, Romániában Darmanesti, Onesti és Victoria, Bulgáriában Devnya említhetők.

Az 1970-es évtized a fejlett világ államaiban a hagyományos ipari térségek és városaik válságát hozta, ami az ipar gyors ütemű leépülését, valamint új gazdasági funkciók (pl. idegenforgalom, logisztika) megjelenését eredményezte. Mára a kifejezetten ipari szerepkört betöltő városok száma a fejlett gazdaságú országokban erősen megcsappant, s többségük kis- és közepes méretű, egy-egy nagyobb ipari üzemnek (pl. autógyár, erőmű, kőolajfinomító) otthont adó város (pl. Wolfsburg, Ingolstadt, Schwechat).

Újabb keletűek és csupán a tömeges áru- és személyszállítás megjelenése után jöttek létre a közlekedési csomópontokba települt városok, amelyek **közlekedési szerepkör**üknél fogva emelkedtek ki környezetükből. Időben előbb a tengerhajózás, majd a vasút és a közút, végül a légiforgalom indukált gyorsabb városfejlődést. A nagy európai kikötővárosok fellendülése szinte kivétel nélkül a késő-középkorra nyúlik vissza (pl. Rotterdam, Liverpool, Hamburg, Bréma, Marseille, Genova). A közlekedési funkcióra települt városok külön csoportját képezik a 19. században a vasútvonalak kiépülése idején a főbb vasutak kereszteződésébe települt ún. vasúti csomópontok. Ez különösen a ritkán lakott, viharos vasútfejlődésen átment észak-amerikai kontinensen termelt ki népesebb városokat (pl. Kansas City, Indianapolis, Denver). Bár Európában a vasútnak kevésbé volt meghatározó szerepe a városok fejlődésére nézve, de a magyar városok között is több olyat találunk, amelynek fejlődésében döntő szerepet játszott a vasút, pl. Hatvan, Záhony, Dombóvár. Történelmi léptékkel szemlélve az is megállapítható, hogy azon városok fejlődése megtorpant, amelyeket elkerült a főbb vasútvonalak futása (pl. Eger, Kalocsa, Nagykálló), megint mások fejlődése elsősorban a vasútnak köszönhetően felgyorsult (pl. Nyíregyháza, Szolnok, Békéscsaba). A közúti közlekedés szerepe a városfejlődésben még nehezebben mérhető, bár kétségtelen, hogy a nagy autópálya csomópontok, a gyorsforgalmi és nagy távolságú szállítási útvonalak kereszteződései az elmúlt évtizedekben a közúti szállítás, valamint a logisztika fejlődése révén a városfejlődés motorjának számítottak (hazánkban jó példa erre Budaörs és Törökbálint látványos fejlődése az M1-M7-M0 csomópontjában). A légi közlekedés szerepe mind a személy-, mind az áruszállításban felértékelődőben van, a nagy világvárosok (London, Párizs, Tokió, New York) repülőterei mellett létrejöttek az egyes kontinensek másodlagos légiforgalmi központjai (pl. Frankfurt, Szingapúr, Atlanta, Denver), melyek kivétel nélkül nagyobb városok, s fejlődésükben a légiforgalomnak kiemelkedő szerep jut. Sajátos, gyakran összetett (vasút, közút, víziút) közlekedési szerepkörrel rendelkeznek a főbb határátkelőhelyek (pl. Komárom, Russze).

Ugyancsak újkeletű, s lényegében csak a turizmus tömegessé válásával a 20. században lépett a városképző funkciók sorába az **idegenforgalmi szerepkör**. Hagyományosan nagy tömegeket vonzanak klimatikus adottságaiktól függetlenül a tengerparti nyaralóhelyek (pl. Opatija, San Remo, St. Tropez, Brighton, Blackpool), a hegyvidéki üdülő- és síparadicsomok (pl. Davos, St. Moritz), a nagyobb tavak mellé települt üdülőhelyek (pl. Bregenz, Lugano, vagy hazai példa Siófok), termálvizeket hasznosító gyógyüdülőhelyek (pl. Baden-Baden, Karlovy Vary, hazai példák Hajdúszoboszló, Hévíz, Sárvár). Különösen kedvező a városfejlődésre nézve, ha egyszerre több idegenforgalmi tényező is rendelkezésre áll, s ezzel az idegenforgalmi szezon határai kitolhatók (kiváló hazai példa Balatonfüred). A pihenés, kikapcsolódás sajátos formáját képviselik a szerencsejátékra szakosodott kaszinóvárosok (pl. Monte Carlo, Makaó, Las Vegas).

5.3 A VÁROSOK ALAPRAJZI JELLEMZŐI

A városok alaprajza, az utcahálózat jellege, a telekbeosztás és a beépítés módozata magánviseli és visszatükrözi a városok kialakulásának körülményeit. Egy város népessége gyorsan cserélődik, részint a vándorlás, részint a természetes népmozgalom révén, ugyanakkor az épített környezet, az utcahálózat rendkívül tartós, csak lassan változik, s hosszú évszázadokig fennmaradhat. A városok alaprajza már csak méretüknél fogva is jóval összetettebb, sokszínűbb mint a falvaké, egy városon belül igen gyakran keverednek a különféle alaprajzi típusok. Alaprajz tekintetében a városok két nagy csoportra oszthatók a **természetesen nőtt városokra** és az **alapított városokra**.

Korban idősebb a **természetesen nőtt városok** alaprajza, amely szabálytalan elrendeződésű utcahálózattal, fokozatos és hosszantartó növekedés eredményeként jött létre, semmilyen előzetes tervhez nem igazodva. Szabálytalan alaprajz többnyire **besűrűsödés** révén alakul ki, amikor egy városfalon, vagy egy természetföldrajzi egységen belül (pl. folyósziget, platό) befelé növekszik a város. Kiváló példa a városfalon belüli besűrűsödésre Madrid vagy Bécs zegzugos óvárosa (24. ábra). Természetes tájelemhez igazodott a besűrűsödés Párizs ősi magjában (Cité) a Szajna egyik szigetén, vagy a budai Várhegyen, ahol a platóra települt város utcahálózata követi a perem görbületeit.

Létrejöhet szabálytalan alaprajz **kifelé történő terjeszkedés** révén is, amikor egy város egy kicsiny településmagból kifelé, pl. a kivezető utak mentén, rendszertelenül, csápszerűen növekszik. Ekkor az országút mellett hézagosan, szórtan épülnek a házak, majd a kiépülő lakónegyed utólag sűrűsödik be, szabálytalan utcahálózattal. Ilyen Budapesten, pl. a Váci út vagy a Fehérvári út környéke.

Az **alapított városok** rendszerint tervszerű (szabályos) alaprajzzal rendelkeznek. A város alapítói ismerve a település leendő funkcióit és népességszámát előre megtervezik a különböző funkciók (lakó, munka, pihenés stb.) térbeli elhelyezkedését. Előre kijelölik, hogy hol fognak lakni az emberek, hol lesznek a központi funkciók intézményei, s ezeket utcákkal kötik össze. A szabályos alaprajz megjelenése – jóllehet modern formáról van szó – az ókorra nyúlik vissza. Szabályos alaprajz jellemezte már i.e. a 3 évezredben Mohendzsó-dárót, az indus-völgyi harappa kultúra központját, kicsit később az egyiptomi Ekhet Atont, majd Hippodamosz görög építész tevékenysége nyomán egy sereg késő-hellén várost (pl. Milétosz, Alexandria). A római castrum is alapított város volt, szabályos négyszög alakú alaprajzzal, két egymást a város főterén keresztező főutcával. A szabályos alaprajz a középkor végén, a reneszánsszal tér vissza a városépítészetbe, az eszményi várostervekre tökéletes szabályosság volt a jellemző, s mindez az abszolutizmus városépítészetén (17–18. század) keresztül örökítődött tovább a modern városépítészetbe.

Az alapított városok legtöbbje **sakktábla** alaprajzú, egymást derékszögben metsző utcahálózattal, szabályos négyszög, vagy téglalap alakú telektömbökkel. Észak-

24. ÁBRA: *Madrid óvárosa*

Amerika (Chicago, Detroit, Montreal, New York), Ausztrália (Sydney, Melbourne), Dél-Afrika legtöbb városa ilyen, de akadnak példák Argentínában (pl. Buenos Aires) és más latin-amerikai államban is. A sakktábla alaprajz tehát elsősorban az Európán kívüli telepes gyarmatokon terjedt el, bár néhány középkori múltra visszatekintő európai városnál (pl. Lipcse, Krakkó, Kolozsvár, Gdansk, hazánkban Győr belvárosa) is megfigyelhető a sakktáblás szerkezet.

Az alapított városoknak az előzőnél némileg bonyolultabb és korban fiatalabb változata a **sugaras-gyűrűs** (ún. radio-koncentrikus) alaprajzú város, amely a központból kiinduló sugárutak és az azokat harántirányban keresztező körutak pókhálószerű együtteséből áll. Ez az alaprajz a 19. század második felében a modern nagyvárosi tömegközlekedés megjelenésével vált népszerűvé, bár a sugaras-gyűrűs elrendeződés-

re való törekvés már néhány középkori eredetű városnál is megfigyelhető volt (pl. Moszkva, Münster). Ilyen alaprajzot álmodtak meg a tervezők a kiegyezést követően nagyvárossá fejlődő Budapestnek, legalábbis a sugaras-gyűrűs szerkezetet lehetővé tevő, sík pesti oldalon, valamint az 1879-es nagy árvíz után újjáépített Szegednek. Az alapított városok újabb generációit jellemzi a **tervszerűen görbe** alaprajz (pl. Canberra). Az újonnan épített lakónegyedeknél (pl. kertvárosok), a monotóniát mintegy oldandó a tervezők gyakran törekednek a görbe, félkörívben hajló utcák kialakítására még tökéletesen sík térszín esetén is (25. ábra).

25. ÁBRA: *Canberra tervszerűen görbe alaprajza*

6. AZ URBANIZÁCIÓ FOGALMA, ÉRTELMEZÉSE

Az urbanizáció a városfejlődés átfogó fogalma, amely az urbs („város") latin szóból ered. Az urbanizáció összetett fogalom jelenti egyfelől a városok számának, ill. a városlakók számának és arányának növekedését. Ez utóbbi, mennyiségileg jól leírható folyamatot hívjuk **városodás**nak. A városodás során a város-falu viszonyrendszerben a városok javára történik mennyiségi eltolódás, az itt élő népesség száma és aránya nő. Másfelől azonban az urbanizáció jelenti a városi életforma terjedését, a város-falu közötti különbségek csökkenését, a vidéki népesség életkörülményeinek javulását is, ez utóbbit nevezzük **városiasodás**nak.

6.1 A VÁROSODÁS JELLEMZŐI

A városodás egy statisztikailag meglehetősen pontosan mérhető jelenség, amit a városok és városlakók számával, valamint a városi népesség össznépességhez viszonyított arányával fejezhetünk ki. A városok, ill. városlakók számát, valamint arányát egy adott területen alapvetően négy tényező befolyásolja:

- a város hivatalosan elfogadott jogi definíciója (statisztikai városfogalom);
- a társadalmi-gazdasági fejlettség szintje;
- a történelmi tényezők;
- a természetföldrajzi viszonyok.

A **statisztikai városfogalom** lényegéről az 5.1 fejezetben írtunk részletesen. A városi jogállás népességszámhoz és egyéb kritériumokhoz kötött szabályainak változása természetesen jelentősen módosíthatja a városlakók arányát és a városodottság szintjét egy országban. Ha egy ország jogrendjében, pl. 10 ezer főről 5000 főre csökkentik a városok hivatalos határát akkor egycsapásra megváltoztatják a városodottság szintjét. Még egy bonyolult, sok mutatóra alapozott várossányilvánítási rendszer is változhat időben, melyre Magyarország nyújt kiváló példát. Hazánkban a rendszerváltozás időpontjában mintegy másfélszáz várost tartottak nyilván, jelentős részük a településhierarchia magasabb fokán álló, markáns központi szerepkörrel rendelkező,

népesebb település volt. Az azóta eltelt több mint tíz év alatt 88 újabb település kapott városi címet, amelynek köszönhetően városaink száma 2001 dec. 31-ig 252-re emelkedett. A várossá nyilvánítás szabályainak „kiürülésével" a városok hazai mezőnye erősen felhígult, a városi jogállás nagymértékben leértékelődött. Jellemző módon a legkisebb és legnagyobb 1990 óta várossá nyilvánított település (Zalakaros, ill. Gyál) népességszáma között csaknem 14-szeres a különbség, mégis nehéz volna megmondani melyikük városiasabb település.

A városodás mértéke szorosan összefügg a **társadalmi-gazdasági fejlettség** szintjével is. A fejlett gazdasággal rendelkező országokban az ipari forradalom és a népesség városokba áramlása már viszonylag korán (a 19. század elején) elkezdődött, az urbanizáció korán felgyorsult, s ennek következtében sűrű, jól fejlett városhálózat jött létre. Ezekben az országokban a városi jogállás küszöbértéke alacsony (1–2 ezer fő), s a népesség túlnyomó része ma városokban él (12. táblázat).

12. TÁBLÁZAT: *A városlakók aránya a Föld néhány országában (1998)*

Ország	%
Belgium	97
Hollandia	89
Nagy-Britannia	89
Dánia	85
Franciaország	75
Olaszország	67
Magyarország	64
Románia	57
Nigéria	42
Albánia	38
Szomália	27
Vietnam	20
Nepál	11

Ezzel szemben, azokban az országokban, ahol az ipari forradalom csak megkésve, ill. részlegesen jelentkezett (pl. a dél- és a kelet-európai országok, köztük Magyarország), az urbanizáció is késve bontakozott ki, s a városodottság szintje mindmáig elmarad a fejlett országokétól. Ugyanakkor, legalacsonyabb a városlakók aránya a modern urbanizációba csak későn, lényegében a 20. század második felében belépett, korábban gyarmati függőségbe szorított fejlődő országokban.

A városodás szintje függ a **történelmi tényezőktől,** nevezetesen a településhálózat történelmi fejlődésétől is. A politikai-kormányzati viszonyok a történelem során mindenkor kivetülnek a térre, hatásuk a későbbi évszázadokban is érezhető. A tör-

ténelmi tényezők érvényesülésére kiváló példa Latin-Amerika városfejlődése. A 16–17. században feltárt és gyarmatosított kontinensen részben a mostoha terepviszonyoknak (Andok-hegység, őserdő), részben az állandó külső fenyegetés (indiánok) következtében egy rendkívül koncentrált, javarészt csak fallal körülvett kisvárosokból álló településhálózat jött létre. Aprófalvak vagy szórványtelepülések kialakítására az ellenséges környezetben nemigen nyílt lehetőség. Kedvezett a koncentrált településfejlődésnek a gyarmatosítók politikai berendezkedése is. Az abszolutizmus merev keretei között ugyanis csak ott lehetett települést létrehozni, ahol arra az uralkodó helyi megbízottja, az alkirály engedélyt adott. Az így létrejött ritkás településhálózatra „zúdult rá" azután a modern urbanizáció az 1950-es 60-as években, amelynek eredményeként Latin-Amerika ma egyike a legvárosodottabb kontinenseknek, jóllehet a társadalmi-gazdasági fejlettség szintje ezt közel sem indokolná.

Végül, ha közvetett módon, de a **természetföldrajzi viszonyok**, azonbelül a domborzat is kihatással lehet egy ország városodottságára. A tagolt domborzat, a hegyvidéki jelleg általában nem kedvez a városok, valamint nagyobb népességtömörülések létrejöttének, ezért a hegyvidéki jellegű országok városodottsági értéke általában elmarad a szomszédos síkvidéki országok hasonló mutatójától, pl. Svédország népességének 83%-a, Norvégiának csak 74%-a városlakó, jóllehet mindkét országban a 200 főnél népesebb településeket tekintik városnak, s a társadalmi-gazdasági fejlettség szintjét tekintve is nagyban hasonlítanak egymásra.

Ma a Föld lakóinak valamivel több mint fele él városokban. Bizonytalanságot jelent, hogy a fejlődő országok nagyvárosaira többnyire csak becsült értékek állnak rendelkezésünkre. A **városlakók aránya** a Föld egyes nagytérségeiben számottevő eltérést mutat (13. táblázat).

13. TÁBLÁZAT: *A városlakók aránya a Földön 1920–2000 (%)*

	1920	1940	1960	1980	2000
Föld	**15**	**19**	**25**	**46**	**51**
Európa	35	40	44	65	71
Észak-Amerika	41	46	58	81	87
Latin-Amerika	14	20	33	60	80
Ázsia (-Oroszo.)	6	12	19	31	35
Afrika	5	7	13	28	39
Ausztrália/Óceánia	37	41	53	75	80

Kontinensek szintjén ma legmagasabb a városlakók aránya Észak- és Dél-Amerikában, valamint Ausztrália és Óceánia területén, ahol a népesség több mint 80%-a él városokban. Ettől a szinttől némiképp elmarad Európa (71%) urbanizációs mutatója, ugyanakkor a kontinens keleti és nyugati fele között e tekintetben tetemes különbsé-

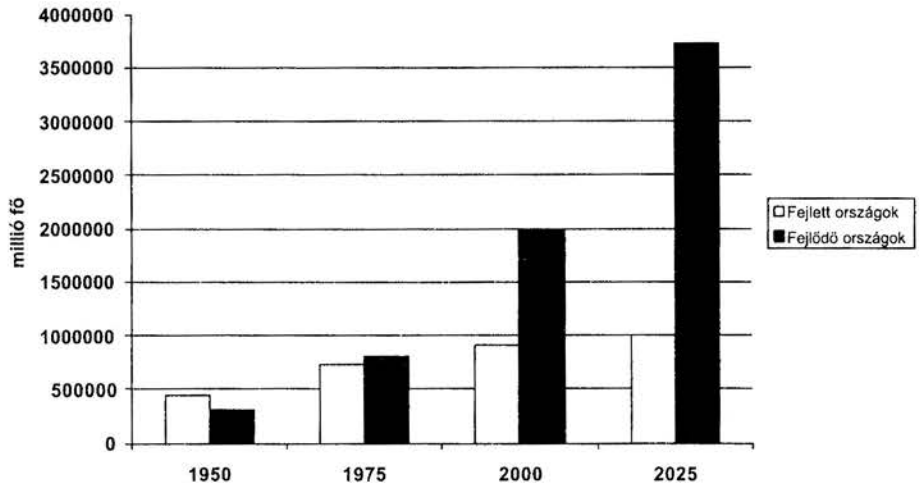
get fedezhetünk fel. Míg Nyugat-Európa államai többnyire 80% feletti értékekkel rendelkeznek, addig Kelet- és különösen Délkelet-Európa országaiban a városodottság szintje nem éri el a 60%-ot sem (pl. Albánia 38%, Bosznia-Hercegovina 43%, Románia 57%, Jugoszlávia 58%). A világ magasan urbanizált régióival szemben Afrikában és Ázsiában a városlakók aránya messze elmarad az 51%-os világátlagtól.

A városlakók arányának időbeli növekedését vizsgálva kitűnik, hogy nem véletlenül nevezzük a 20. századot az **urbanizáció évszázadának**. A 20. század elején a Föld népességének mindössze 13,6%-a élt városokban, s csupán három olyan térség volt, ahol a városlakók aránya meghaladta a 25%-ot. Közülük messze legmagasabb rátával Nagy-Britannia rendelkezett, ahol a városlakók aránya 1800 és 1900 között 32%-ról 78%-ra emelkedett. Ettől némileg elmaradt és 40–50% körüli szinten mozgott az európai atlanti térség fejlett államainak urbanizációs mutatója (Benelux-államok, Franciaország, Németország). Míg a harmadik magterületet, az Egyesült Államok jelentette, ahol a népesség alig 40%-a élt városokban. Magyarország urbanizációs szintje ebben az időpontban 18%.

A 20. század derekára nem sokat változott a kép, ekkor a Föld népességének 25%-a élt városokban, s a magasan urbanizált (50% felett) térségekhez csak néhány európai (pl. skandináv országok) és tengerentúli állam (pl. Kanada, Argentína, Uruguay, Ausztrália és Új-Zéland) tudott csatlakozni. Az urbanizáció súlypontja a második világháborút követően azután a gyarmati függőségből felszabadult fejlődő országokba helyeződött át. Ez lemérhető abban is, hogy a fejlett államokban az urbanizáció szintje már az 1980-as években elérte csúcsértékét, azóta a városlakók aránya a szuburbanizációnak és dezurbanizációnak köszönhetően stagnál, esetenként csökken. Mindeközben a fejlődő országok átlaga az 1950-ben regisztrált 10% alatti értékről fél évszázad leforgása alatt a 40% körüli szintre emelkedett. Az elmúlt évtized során a városlakók aránya éppen a legszegényebb fekete-afrikai és ázsiai államokban nőtt a leggyorsabb ütemben.

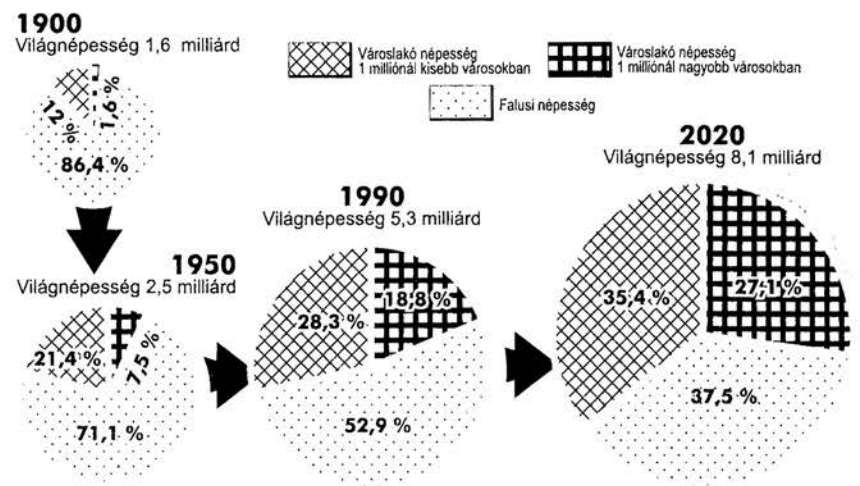
Mindezek eredményeként az elmúlt egy-két évtizedben alapvetően megváltozott a **városlakók földrajzi eloszlása** is. A városi lét többé már nem a fejlett országok kizárólagos ismérve. Napjainkban abszolút értékben számolva a városlakók többsége a fejlődő országokban él. 2000-ben a Föld kb. 3 milliárd városlakójából 2 milliárd a fejlődő országokban, 1 milliárd a fejlett országokban élt (26. ábra). A Föld összes városlakó népességének közel egynegyede két ország, Kína és India városaiba koncentrálódik. Ez egyben azt a furcsa ellentmondást is előre vetíti, hogy össztömegét tekintve a legtöbb városlakó éppen azokban az országokban él, ahol az urbanizáltság foka messze elmarad a világ átlagától.

Az elmúlt évtizedekben megváltozott a világ **városállományának összetétele** is (27. ábra). 1950-ben 83 olyan városa volt a Földnek, ahol a népességszám meghaladta az 1 millió főt. A milliós városok száma 1990-re elérte a 290-et, 2000-re pedig a

26. ÁBRA: *A városlakók megoszlása fejlett és fejlődő régiók szerint*

350-et. Ma a Föld népességének kb. 21–22%-a él 1 milliónál népesebb nagyvárosban. Ez az arány a becslések szerint 2020-ra eléri majd a 27%-ot, s belátható közelségbe került az az állapot, amikor a városlakók több mint fele milliós nagyvárosban él. Mindezekből az vonható le, hogy a következő években a Föld népességének egyre növekvő hányada él a szegény fejlődő országok nagyvárosaiban, ami egy új globális problémát, a tömeges **nagyvárosi szegénység**et vetíti előre.

27. ÁBRA: *Az urbanizáció menete a Földön*

6.2 A VÁROSIASODÁS JELLEMZŐI

A városiasodás egy roppant összetett, minőségi változások sorozatából álló folyamat, éppezért a városodáshoz képest jóval nehezebben határozható meg, ill. mérhető. A városiasodás az urbanizáció eredményeként fellépő **minőségi fejlődés**, amikor a városokra jellemző minőségi jegyek megjelennek és széles körben elterjednek a rurális térségekben, miközben a város és falu közötti különbségek elhalványulnak (Kőszegfalvi Gy. – Tóth J. 1998).

A városiasodás egyfelől az **infrastruktúra** (pl. csatornázás, telefonellátás, víz- és gázszolgáltatás, szilárdburkolatú utak aránya stb.) javulásának, másrészt a városi **életmód és magatartásforma** széleskörű terjedésének a következménye. A városiasodás során a városias életforma (kulturális, szabadidős és bevásárlási szokások stb.) egyre több követőre talál a falvak lakói körében, megindul a falusi települések átalakulása, sok tekintetben hasonulni kezdenek a városokhoz.

A városiasodás különbségei és az ebből fakadó problémák kivált a gazdasági fejlettség alacsonyabb fokán szembetűnőek. Az életkörülmények terén mutatkozó eltérések a fejlődő országok városi és falusi térségei között évről évre sok millió embert késztetnek arra, hogy lakóhelyét elhagyja és a városokba – azonbelül is a nagyvárosokba – vándoroljon. A fejlett országokban ugyanakkor semmiféle hátránya nem származik a vidéki lakosnak abból, hogy falun él, gyakorlatilag ugyanazokat a szolgáltatásokat (egészségügy, kiskereskedelem stb.) veheti könnyűszerrel igénybe mint városi honfitársa. Hazánk városiasodása a rendszerváltozás óta jelentősen felgyorsult, a város-falu közötti különbségek, jórészt a piaci viszonyok (kiskereskedelem, gáz- és telefonellátás), valamint az önkormányzati rendszer visszaállítása, s a települések racionális fejlesztésének (pl. csatornahálózat) köszönhetően fokozatosan csökkentek.

7. AZ URBANIZÁCIÓ TÖRTÉNETE

Az emberiség eddigi történelme során jellegét, társadalmi-gazdasági alapjait és belső szerveződési viszonyait tekintve három alapvető várostípus jött létre: az **antik**, a **feudális** és a **modern** város. Az urbanizáció igazából csak az ipari forradalom és a modern város megjelenésével vált világméretű jelenséggé. Bár jelentős lélekszámú városokat már a megelőző korszakokból is ismerünk, a városlakók aránya az ipari forradalom kezdetén a Föld egészét tekintve alig érte el a 2%-ot, s a városlakók többsége az európai kontinensre korlátozódott.

7.1 AZ ELSŐ ÁLLANDÓ TELEPÜLÉSEK MEGJELENÉSE A FÖLDÖN

Régészeti leletek tanúsága szerint az **első állandó települések** (mai szemmel inkább apróbb falucskák) a paleolit kor végén kb. Kr.e. 10–12 ezer évvel ezelőtt jöttek létre Indiától a Baltikumig. Fő élelemforrásuk a hal és a gumós termények voltak. Az emberiség hajnalán a Föld népességszáma csak roppant lassú ütemben növekedett, nagy volt a halálozási arányszám a különféle betegségek, a táplálékhiány és a természet okozta veszélyek révén. A gyűjtögető, halászó, vadászó életforma 1 km^2-en csak kb. 6–8 főnek nyújtott megélhetést, következésképpen a népsűrűség roppant alacsony maradt, mindez nem tette lehetővé népesebb települések kialakulását (Sárfalvi B. 1971).

Az emberiség bölcsője Kr.e. 8–10 ezer évvel a szárazabb magasföldeken ringott (Közép-Ázsia, Kelet-Afrika), ugyanakkor az ókor vezető kultúráit Kr.e. 4–5 ezer évvel már a nagy folyóvízi síkságokon (allúviumok) találjuk pl. Mezopotámia, Egyiptom, Indus-völgye. A nagy síkvidékek fő folyói a domesztikációs magasföldeken eredtek, s ezeken keresztül jutottak le a háziasított növények és állatok az alacsonyabb térszínekre, ahol kedvezőbb környezetbe kerülve a korábbinál sokkal nagyobb hozamot értek el. Mindezek hatására számottevően javult az **élelmiszertermelés hatékonysága**, megnőtt a rendelkezésre álló élelmiszermennyiség, ami nagyobb népességszámot és népsűrűséget tett lehetővé.

A rendszeres földművelés emellett közvetlenül is hozzájárult a települések fejlődéséhez. Egyrészt a megtermelt felesleget el kellett raktározni a szűkösebb időkre,

másrészt a föld rendszeres műveléséhez az év jelentős részében egy helyben kellett maradni. Mindez nagymértékben megnövelte a **szilárd hajlék** iránti igényt, következésképpen elősegítette állandó települések létrejöttét.

Az állandó települések létrejöttének voltak bizonyos technikai-civilizációs feltételei is. Kr.e. 5000 táján, az újkőkor (neolit) kezdetén, megjelennek az első **csiszolt kőszerszámok** (kalapács, balta, kés stb.), amelyek forradalmi változást hoznak a települések fejlődése szempontjából. Az új szerszámok révén egyrészt sokat javult az építőanyagok (kő, fa) megmunkálása, másrészt a földművelés is hatékonyabbá vált, ami javuló élelmiszerellátást és nagyobb népsűrűséget tett lehetővé. Mindez azt eredményezte, hogy már kevesebb ember is képes volt ugyanazt az élelmiszermennyiséget megtermelni, ezért egyesek a földműveléssel felhagyva kézművességbe és más tevékenységekbe foghattak (pl. a kézműipari és agrár termékek cseréjét a kereskedők végzik). Megjelentek tehát a **munkamegosztás** első csírái, ami döntőnek bizonyult az első nagyobb népességtömörülések, vagyis a városok létrejöttében. Az ókor hajnalán még a családi alapokon szerveződött (20–60 fős) falu az uralkodó településforma, ebből a homogén falusi településrendszerből emelkedtek ki (döntően helyzeti energiáik révén) az első nagy civilizációk városai Kr.e. 4000 táján.

7.2 A NAGY ÓKORI BIRODALMAK VÁROSFEJLŐDÉSE: AZ ANTIK VÁROS

A korai városok fizikai evolúciójában sorsdöntő lépés volt a városfal, valamint a vár és a templom megjelenése, amely a településen élő népesség érzelmi és fizikai együvétartozásának szimbólumává vált. Az ókor legjelentősebb településeit, az **antik városok**at, elsősorban megerősített uralkodói és vallási székhelyek adták. Ide csoportosultak legnagyobb számban a földművesek, halászok, vadászok (ellátók) mellett a katonák, papok, kereskedők (szolgáltatók).

7.2.1 A korai antik birodalmak városai

A Tigris és Eufrátesz folyók közötti terület, vagyis **Mezopotámia** (mezo-potamosz görögül „folyók köze") gazdasági felvirágzása Kr.e. 4000–3500 körül kezdődött, ekkor hozzák létre a Közép-Ázsiából bevándorolt sumérok első városállamaikat (Ur, Uruk, Eridu stb.). Gazdasági alapjuk a földművelés volt, fejlett öntözéses rendszerrel és kereskedelemmel rendelkeztek. A városok fő építőanyaga már ekkor az agyag és nyerstégla. Feltárt városaik közül Uruk (mai nevén Warka) Kr.e. 3500–3000 között virágzik, majd Kr.e. 2000 körül már az Eufrátesz mentén fekvő, sokak által a vi-

lág legősibb városának tekintett Ur a legnagyobb sumér város. Ezekre a városkra jellemző volt a szabálytalan utcavezetésű, többnyire zsákutcás alaprajz, többszintes házakkal, intim belső-udvarokkal.

Az asszír és babilóniai államok megteremtésével (Kr.e. 1500–500 között) gyorsabb ütemű városfejlődés következik be Mezopotámiában. Új-Babilon fővárosa Babilon 200 ezer lakosú nagyváros, amely az Eufrátesz két partján épült, s a két városrészt 3 híd kötötte össze. Babilon hétközpontú város, amelyben a vallási, igazgatási, kereskedelmi stb. központok térbelileg jól elkülönültek. Az igazgatás központja a királyi palota volt, amelynek ékessége Semiramis függőkertje, a világ hét csodáinak egyike.

Mezopotámia mellett, a korai antik városfejlődés másik nagy központja **Egyiptom** volt. Hosszantartó háborúskodás után Kr.e. 2900 táján jött létre a Nílus mentén az egységes egyiptomi állam *(óbirodalom)*, melynek élén a fáraó állt. A termékeny öntéstalajon a nagyszámú rabszolga munkaerejének felhasználásával rendkívüli gazdagság halmozódott fel, amely viszonylag sűrű településhálózatot eredményezett. Az óbirodalom fővárosa az Alsó- és Felső-Egyiptom határán fekvő, falakkal körülvett Memphisz volt, amely a fáraók székhelyeként szolgált.

A *középbirodalom* (Kr.e. 2052–1570) idején fejlődésnek indult a kézműipar, pl. hajóépítés, papiruszkészítés, szövés, bronz és más fémeszközök készítése. Sok város épült ekkor (pl. Téba, Kahun), sőt megjelentek az első tervszerűen létesített városok is a nagyobb munkák (piramisok, víztározók stb.) közelében létesített rabszolga-, tisztviselő- és katonakolóniák formájában.

Az *újbirodalom* (Kr.e. 1570–715) idején Téba lesz Egyiptom fővárosa. Ebben a korszakban megnőtt a kultikus építkezések szerepe, ami abban is megnyilvánult, hogy rengeteg (gyakran kolosszális méretű) templomot építettek. A városok főbb elemei a templomok és paloták hatalmas tömegei, az őket összekötő szobrokkal, pálmákkal szegélyezett utak pedig a modern városi utak előhírnökei.

Sajátos városa a kornak Ekhet-Aton (jelentése „Nap ragyogása", mai nevén Tell-el-Amarna, a Nílus partján Kairó és Luxor között félúton), amelyet Echnaton fáraó épít a nagyhatalmú tébai papok politikai-vallási ellensúlyozására. A városban az élet mindössze 14–16 évig tartott, ennek ellenére igen jó állapotban maradt fenn az utókornak. Merőben más volt, mint a többi egyiptomi város. Földközi tengeri (krétai) hatást tükrözött, hogy fallal nem rendelkezett, védelmét egy természetes hegykoszorú biztosította. Elrendezésében határozott rendszer észlelhető, három párhuzamosan futó észak-déli irányú főutcával.

Az antik városfejlődés kisebb centruma jött létre **Perzsiában**, az Iráni-felföldön. Itt Kr.e. 1000 körül szilárdult meg a perzsa birodalom, amely fénykorában a mai Afganisztántól Egyiptomig terjedt. A perzsa királyok hódításaik jövedelméből építették gazdag városaikat Kyros király Pasargadát, majd Dárius Persepolist. A kultikus építkezések helyett a perzsa városokban a paloták és egyéb polgári épületek építészete vi-

rágzik, ahol agyag és tégla mellett gyakran alkalmaznak terméskövet és márványt, ezért (különös tekintettel a száraz klímára) a perzsa városok viszonylag épen fennmaradtak az utókor számára.

Ugyancsak említést érdemelnek az ókori **Asszíria** városai. A Tigris felső folyásánál létrejött birodalom története igazából Asszur város történetével kezdődött Kr.e. a 3. évezredben. Az asszír birodalom Kr.e. az 1300-as években jött létre, lételeme volt a hódítás, fennhatósága kiterjedt Mezopotámiára, Főníciára, sőt Egyiptomra is. Az asszírok a meghódított területek leigázására, kirablására helyezték a hangsúlyt, nem igyekeztek a meghódított területek integrálására. A király székhelyét Kr.e. a 7. században Ninivébe helyezte át, amelyből a rabolt kincsekből pompás fővárost épített. Ninive tündöklése mindössze 80 évig tartott, ekkor a médek felégették.

A korai antik városfejlődés központját kétségkívül Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika jelentette, de emellett magasan fejlett civilizációk jöttek létre az **Indus-völgyében** és **Kínában** is, ahol ugyancsak jelentősebb városok fejlődtek ki. Az Indus és mellékfolyóinak völgyében indult virágzásnak Kr.e. a 3. évezredben a harappa kultúra, amelynek jelentős városa volt az Indus középső folyásánál feltárt Mohendzsó-dáró (jelentése „holtak dombja"). Szabályos sakktáblás alaprajza, egy- kétemeletes, fürdőszobás lakóházai, fejlett infrastruktúrája (fürdők, vízvezeték, burkolt utak stb.) magas szintű urbanizmusra utal. Hasonlóan magas szintű városi lét alakult ki Kr.e. a 3. évezredben Kínában a Sárga folyó mentén. Kína feltételezett legrégibb városa a folyó alsó szakaszán épült Anjang.

7.2.2 A késői antik birodalmak városai

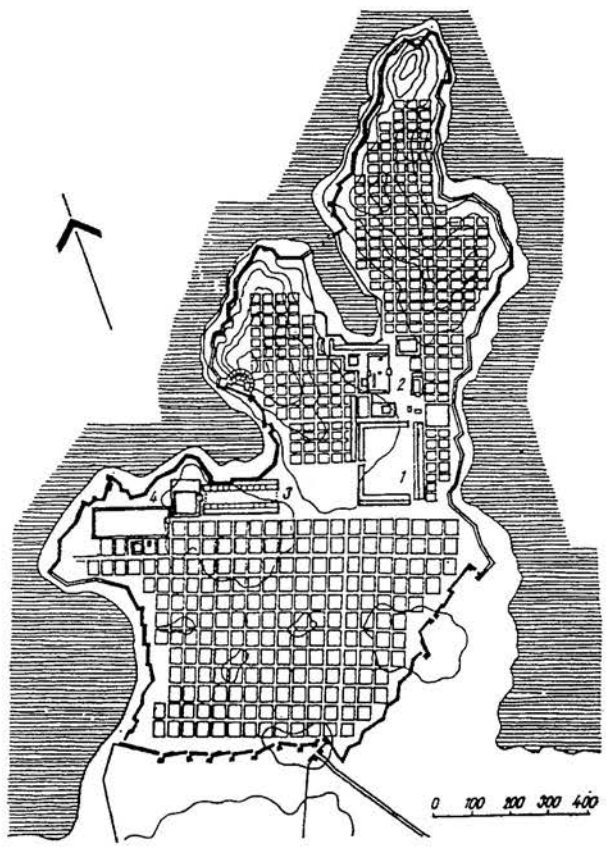
A civilizációk fejlődésének és ezzel együtt a városok virágzásának súlypontja Kr.e. az 1. évezred elejére fokozatosan a Földközi-tenger keleti medencéjére tevődött át. Időrenben elsőként a **görögök** városairól kell említést tenni.

Kr.e. 1600 körül a Peloponészosz-félsziget keleti részén jött létre a görögség későbronzkori kultúrája a mükénéi kultúra. Ez a görög történelem *monarchikus korszaka,* amely jól szervezett harcias királyságokból (Mükéné, Spárta, Thébai, Athén stb.) állt. Az uralkodók hatalma erőszakon alapult, ami kidomborodott a mükénéi városok erőd jellegén. Így pl. Mükéné, Tirünsz, Argosz, sziklára épült, hatalmas fallal körülvett városok voltak. Majd Kr.e. 750–550 táján megkezdődött a Földközi-tenger medencéjének (Ciprus, Szicília, Szíria stb.) gyarmatosítása, ahol egy sereg új város született, pl. Syracusa, Taormina, vagy a Fekete-tenger partvidékének görög városai, ezzel egyidőben fokozatosan kialakult a görög városállam a polisz.

A perzsa háborúkkal (Kr.e. 5. század) köszönt be a görög történelem *klasszikus korszaka,* amely Athén és a poliszrendszer virágzásával jellemezhető. A **polisz** lényegé-

ben egy olyan települési-szervezeti forma, amely leginkább egy város és vonzáskörzetéhez hasonlatos (a környező falvakkal és földekkel együtt). Viszonylag kis egység volt, Platón a polisz ideális méretét 5000 „polgárban" határozta meg, ez a réteg azonban a városállam tényleges lakosságának csak kb. 20%-át tette ki. A polisz lényeges eleme volt a demokratikus önkormányzás, az egyre gazdagodó kereskedő és kézműves réteg megerősödése az arisztokráciával szemben.

Kr.e. az 5. században megjelennek a görög városépítészetben a szabályos alaprajz elemei, az ún. **hippodamoszi rendszer.** Ennek első példája Milétosz, amely Kr.e. 494-ben pusztult el a perzsák betörése nyomán, majd 479-ben építették újjá Hippodamosz görög építész vezetésével (28. ábra). A hippodamoszi elvek szerint épültek Nagy Sándor városai is Macedóniától Egyiptomig (pl. Alexandria, Pergamon). A szabályos sakktáblás alaprajz mellett közös jellemzőjük, hogy növekszik a közterek (agorák) és a lakóépületek kiképzésének jelentősége, háttérbe szorítva a templomépítkezést.

28. ÁBRA: *Milétosz alaprajza*

A késői antik városfejlődés a **rómaiak** idején jutott tetőpontjára. Az egész Római Birodalom története szervesen összefügg egyetlen város, Róma történetével. A *királyság kora* (Kr.e. 753–510) Róma létrejöttének, az ősi településkezdemények egyesülésének és az államszervezet kiépülésének időszaka. Ekkor épül meg az első erődítmény a Capitoliumon, hidat vernek a Tiberisen, a fiatal várost falakkal veszik körül, s a folyó torkolatában megépül Róma kikötővárosa, Ostia.

A *köztársaság kora* (Kr.e. 510–31) Róma hatalmi megerősödésének, a birodalom terjeszkedésének időszaka. Kr.e. a 4. században Róma lakossága már elérte a 200 ezer főt. Intenzíven fejlődtek a főutak menti városok is (pl. Capua, Pompeji, Brundisium). Róma hatalma igazán a pun háborúk (Hannibal legyőzése) után, Kr.e. 202-től erősödött meg, a város egyre inkább kereskedelmi, igazgatási központtá vált. Lakosságszáma gyorsan gyarapodott, tömegeket csalt Rómába egyebek mellett a város gabonakiváltságát szavatoló törvény, amely kimondta, hogy az állam köteles Róma polgárainak a piaci árnál olcsóbban adni a gabonát. Mindez természetesen fölerősítette a spekulációt és a bevándorlást.

A *császárság korában* (Kr.e. 31-től 476-ig) tovább növekedett a birodalom, megerősödött a rabszolgatartó rend, fokozódott a kézműipar és a kereskedelem jelentősége, amelynek köszönhetően virágzásnak indult a városépítés. Ebben a korszakban Róma építészetileg is gyorsan gazdagodott (Ceasar fóruma, Augustus palotája, Circus Maximus, Colosseum stb.). Róma első császára Augustus azzal dicsekedett, hogy fából és agyagból épült város felett vette át a hatalmat és márványból épült metropoliszt hagyott hátra. A város lakosságszáma Augustus korára elérte a 1,5–2 millió főt.

A beépítés egyre zsúfoltabbá vált, 3–5 emeletes bérházak épültek, s hogy elkerüljék a zűrzavart Augustus építési törvényt adott ki, amelyben 70 lábra (kb. 21 m) korlátozta az épületek magasságát. (Ez az első ismert városrendezési törvény a történelemben). A bérházak ugyanakkor többnyire roppant zsúfoltak voltak, egy lakás általában egy szobából állt (kb. 10 m^2), egy házban gyakorta 150 lakás is volt, 5–600 lakossal. Jellemzővé vált a lakbéruzsora. A jómódúak a városon kívül villákat építettek, ami a szuburbanizáció ősi formájaként fogható fel.

A terjeszkedő császárság a birodalom egész területén városok sorát hozta létre Észak-Afrika, Nyugat- és Közép-Európa (azonbelül Pannónia, vagyis a mai Dunántúl) területén. Ezek többnyire erődített katonai települések voltak helykiválasztásukban elsősorban a katonai, stratégiai szempontok domináltak. A rómaiak kiváló érzékkel használták fel a relatív helyzetből fakadó előnyöket a birodalom hadiútjainak és városainak kiépítése során, s ezzel egy sereg későbbi nagyváros alapját vetették meg (pl. London, Párizs, Bécs, Köln, Regensburg).

Róma hanyatlása Kr.u. a 3. században vette kezdetét. Constantinus (Nagy Konstantin) a birodalom székhelyét 330-ban a jobban védhető Konstantinápolyba (Bizánc) tette át, ezzel Róma fénykora végképp lehanyatlott. 395-ben a birodalom ket-

tévált nyugati és keleti részre, a nyugat-római birodalom 476-ban a rabszolgafelkelések és a barbárok (gótok, vandálok, germánok stb.) betörése révén megbukik. Róma eltűnik a történelem süllyesztőjében, s a 14. században, amikor pápai székhelyként ismét felvirágzik mindössze 20 ezren lakják.

7.3 A KÖZÉPKOR VÁROSFEJLŐDÉSE: A FEUDÁLIS VÁROS

Európában 476 után a rabszolgatartó társadalmi rendet felváltotta a feudalizmus, s ezzel kezdetét vette egy új városfejlődési korszak, amelynek elsődleges terméke a **feudális város** volt. A megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok a korábbitól merőben eltérő településfejlődést tettek lehetővé. A létrejött városok szerkezete és külső megjelenése nagyban különbözött az antik városokétól.

7.3.1 A korai feudalizmus (5–10. század) városfejlődése

A középkor első öt évszázada nemigazán kedvezett sem a kultúra (ill. művészetek), sem a városok fejlődésének, ezért nem véletlen, hogy az európai történelemnek ezt a szakaszát a „sötét" középkor névvel szokás illetni. A **népvándorlás** elsöpörte a rómaiak által létrehozott településhálózatot, a barbárok (frankok, germánok, hunok stb.) sok esetben a római városok tőszomszédságában vertek tábort, de nem használták ki azok előnyeit. A korábbi római települések majd csak két-háromszáz évvel később népesültek be újra.

A népvándorlás jelentette állandó háborúskodás és pusztítás mellett gátat jelentett a városfejlődésnek az **új társadalmi-gazdasági rend** is. A feudalizmus gazdasági alapját ugyanis a hűbéri rendszerű (földesúr-jobbágy) mezőgazdasági termelés jelentette. A mezőgazdasági technika alacsony színvonala mellett a földesúr elsősorban abban volt érdekelt, hogy jobbágyait a birtokán viszonylag egyenletesen telepítse, amelyre az apró (20–30 lakosú), családi alapokon szerveződő jobbágyfalvak kínálták a legjobb lehetőséget. A földesúr így tudta a föld optimális művelését elérni. Ilyen körülmények között a társadalmi munkamegosztás foka alacsony maradt, az urbanizáció szintje, az előző korszakhoz képest jelentősen elmaradt.

A kora középkor tipikus európai településformája volt az **aprófalu** és a feudális urak **vára**, ill. a köréje nőtt település. A városi kultúra központja földi méretekben ebben az időszakban Kínába, Indiába és az iszlám világban tevődött át, az európai kontinens egyetlen nagyvárosa a Boszporusz partján fekvő Bizánc volt.

Bizánc (330-tól Konstantinápoly) a Kelet-római Császárság, majd a Bizánci Birodalom fővárosa 1453-ig, amikor hosszas harcok után a törökök kezére került és Isz-

tambul néven az oszmán birodalom fővárosa lett. Kezdetben kisebb erődítmény, kiváló természetes kikötő, amely fokozatosan a kései görög kultúra központjává vált, rengeteg márványpalotával, könyvtárral, diadalívvel, iskolával. Virágkora Justinianus császár uralkodásának idejére esett (6. század), ő építtette a Hagia Sophiát (532–537), amely sokáig a legnagyobb keresztény templom, később az előretörő iszlám mecsetek mintaképe lett. Konstantinápoly gazdasági alapját a kereskedelem jelentette, híd Európa és Ázsia között, ahol az átmenő áruforgalomra hamarosan fejlett kézműipar települt, s már a 9. században megjelentek az első céhek.

Az európai kontinensen a városfejlődés csak igen lassan a 8–9. századtól indult meg. A városfejlődés két területre koncentrálódott, egyfelől a császár és hűbéresei által a kereskedelmi útvonalak és átkelési helyek védelmére emelt várak környékén. Nagy Károly idején ezek voltak az ún. **pfalzok**, másnéven császári őrhelyek (pl. Aachen, Dortmund). Másrészt megindult a városfejlődés a megerősödő római katolikus egyház intézményei (templomok, kolostorok) környékén. Tipikus koraközépkori **püspökvár** volt, pl. Bordeaux, Lyon, Metz, Basel, Genf, Strasbourg, Köln, Regensburg, Passau. Valamennyiük már a római időkben is állt, s ezzel részben átmentődött a római alapítás.

A középkori városok belső szerkezete sajátos, a korra jellemző elrendeződést mutatott. Utcahálózatuk szabálytalan volt, amely egy fokozatos besűrűsödés nyomán alakult ki a városfal által körülzárt területen. A városmag adott helyet az egyház intézményeinek (templomok, iskolák), de itt épültek a világi hatalom épületei is (városháza), és ide koncentrálódtak a rangosabb kereskedők és kézművesek üzletei, házai (gabonaházak, posztóházak, sóházak stb.). A városok társadalmi összetétele is egyre sajátosabb, a falvakétól eltérő képet vett fel, megnőtt a feudális kötöttségektől mentes, szabad polgárok aránya. A németajkú területeken ekkor jelenik meg a Bürger (polgár) szó, amely a Burgból (vár) eredeztethető.

A városfejlődés a korai feudalizmus idején még szinte kizárólag a kontinens nyugati felére koncentrálódik. A Pireneusi félszigetet megszállva tartják az arabok (mórok), keleten pedig még tart a népvándorlás, amelynek egyik utolsó hullámával érkeztünk mi magyarok is a Kárpát-medencébe. Mindezek révén Európa keleti felében 1000 előtt csak kisebb városok jöttek létre (pl. Kijev, Novgorod a 9. században), s a városfejlődés Nyugat-Európához képest a kontinens keleti felén erősen megrekedt.

7.3.2 Az érett feudalizmus (11–15. század) városfejlődése

A 11. század végétől kezdve egy gyorsabb városfejlődés indult meg Európában. Ennek oka a feudális rend megszilárdulásában, a kereskedelem és a céhes ipar fokozatos megerősödésében keresendő, amelynek révén a városok gazdasági, anyagi ereje ugrásszerűen megnőtt. A megnövekedett gazdasági potenciál és jövedelemtermelő

képesség révén a városok egyre nagyobb számban mentesültek a hűbérurak hatalmától, fokozatosan Európa szerte megerősödött a szabad polgárok akaratán alapuló városi önkormányzati rendszer.

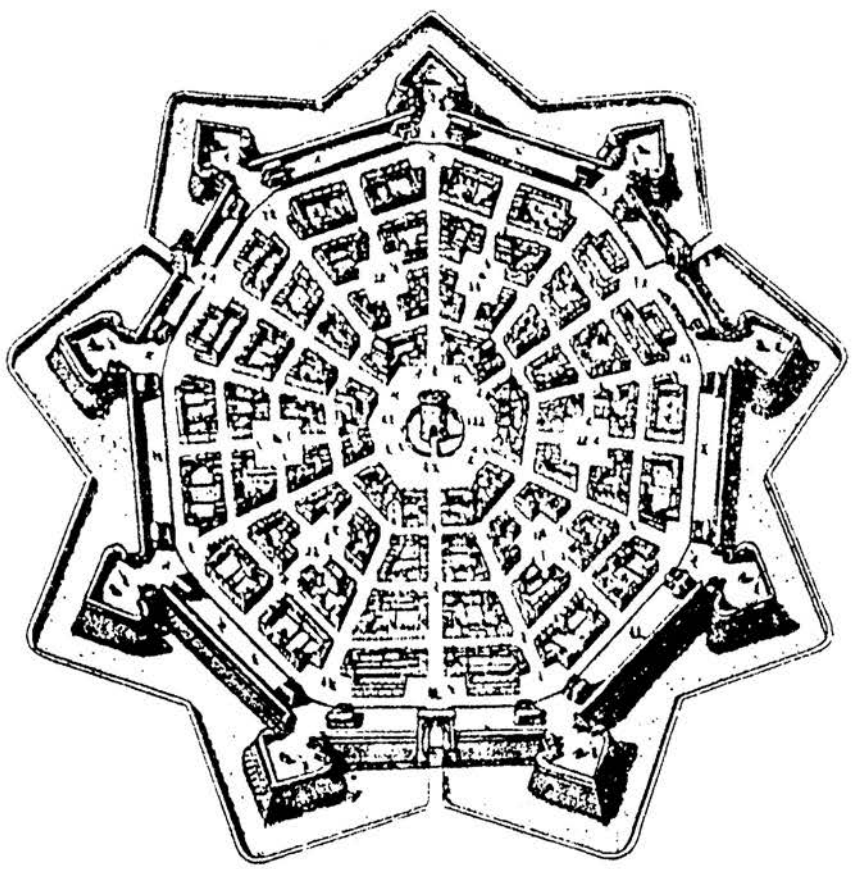
A középkori városfejlődés virágkora az európai kontinensen a 13–14. századra esett (pl. Németországban a 11. században még csak 140 várost tartottak nyilván, ez a szám a 13. századra 2000-re nőtt). A városfejlődésnek földrajzilag fokozatosan **két magterülete** alakult ki. Északon Észak-Franciaország (Lille), Flandria (Gent, Antwerpen, Brugge), Németalföld (Delft) területén. Délen Észak-Itália (Velence, Firenze, Genova, Pisa, Padua, Bologna, Ferrara) központtal. Intenzíven fejlődött a két magterületet összekötő kereskedelmi folyosók városhálózata is, pl. a Rajna-völgy (Basel, Freiburg, Mainz, Köln), Rhone-völgy (Lyon). A középkori urbanizáció gyújtópontjai egybeesetek az eredeti tőkefelhalmozás magterületeivel.

A 14–15. században tettek szert nagy jelentőségre az északi kereskedelmi útvonalak mentén fekvő ún. **Hanza-városok**. Történetük a 13. századra nyúlik vissza, Hamburg és Lübeck között 1241-ben köttetett az a barátsági szerződés, amely a Hanza Szövetség alapját képezte. A szövetség virágzása a 15. századra esett, amikor Lübeck vezetésével mintegy 160 várost tömörített (pl. Bréma, Köln, Magdeburg, Visby, Rostock, Krakkó, Gdansk, Riga, Novgorod stb.), közülük nemegy mélyen a kontinens belsejében feküdt. A szövetség célja az volt, hogy kereskedelmi utat nyisson, ill. monopolhelyzetet teremtsen a terjeszkedő német városoknak az elsősorban szlávok lakta kelet-európai területeken, az Északi-tenger és a Baltikum mellékén. A térségben rendelkezésre álló nyersanyagokért (fa, só, prémek stb.) cserében Nyugat-Európa városaiban előállított késztermékeket szállított, ilyetén módon a hanza kereskedelmet a gyarmatosítás korai példájának tekinthetjük.

A **reneszánsz korszak** (15. századtól) elsősorban az itáliai városfejlődésben hozott maradandót. Megjelentek az első manufaktúrák, Konstantinápoly török kézre kerülése (1453) után pedig virágzásnak indult a távolsági kereskedelem, miközben a pénzvilág (bankok) hihetetlen fejlődésen ment keresztül. Mindezek eredményeként létrejöttek a későbbi kapitalizmus első csírái, ami a művészetek és a városok fejlődésére is jótékony hatást gyakorolt. A korszak során Velence lélekszáma elérte a 190 ezer főt, Genováé és Firenzéé a 80 ezret. Az itáliai városokban városrendezési hivatalok létesültek, melyek ha kellett kisajátítással szereztek érvényt a városrendezési elgondolások megvalósításának. Az észak-itáliai városokban rendkívül jól megkomponált építkezések folytak (pl. velencei Szt. Márk tér, firenzei Uffizi utca) művészileg és esztétikailag rendkívül magas színvonalú épületegyüttesekkel, terekkel.

A reneszánsz új szemléletmódot hozott a városok tervezését és építészeti kialakítását tekintve is. Hippodamosz után két évezreddel a városépítészetbe ismét visszatért a szimmetria, a szabályos alaprajz. Ennek hátterében elsődlegesen katonai szempontok álltak, időközben ugyanis sokat tökéletesedtek a lőfegyverek, ágyúk stb., ame-

lyek ellen a hagyományos városfal már kevés védelmet tudott nyújtani. Ezért szükség volt a városok védelmének megerősítésére, ami szükségszerűen magával hozta a tervszerű mérnöki beavatkozást, a szabályosságra való törekvést. Ez az ún. ideális vagy **„eszményi" várostervek** korszaka. Az eszményi városok alaprajza négyzet-, kör- vagy sokszögalakú, amit erődítésrendszer fog körül, bástyákkal (29. ábra). Az utcahálózat sakktáblás vagy sugaras-gyűrűs elrendeződésű. A tervek megjelölik a beépítés módját, a középületek helyét. Mivel az eszményi városoknál a védelmi jelleg dominált, többségük az európai nagyhatalmak ütközőzónáiban létesült. Ugyanakkor jóval több terv született, mint ami a valóságban megvalósult. A kevés megvalósult kivétel közé tartozik Palmanova, a Velence védelmére 1593-ban épült város. De hasonló tervek alapján épült Vitry-le-François (1545), La Valetta (1566), Zamość (1578), és kb egy tucat más európai város. A reneszánszkor eszményi városai elsősorban a későbbi abszolutisztikus korszak városépítészetére gyakoroltak nagy hatást.

29. ÁBRA: *Palmanova a reneszánsz város*

7.3.3 A kései feudalizmus (16–17. század) városfejlődése

A feudalizmus utolsó két évszázada ismét megtorpanást hozott az európai városfejlődés terén. Csak kevés új város jött létre, amelyben szerepet játszottak a sorozatos pestisjárványok, az agrárkrízis, a háborúk (pl. a harmincéves háború, törtök hódítások), ill. az ezek következtében végbement jelentős népességszámcsökkenés. Az Újvilág felfedezésével a városfejlődés súlypontja fokozatosan a kontinens nyugati peremövezetébe (Anglia, Franciaország, Spanyolország, Portugália) tolódott át. A nagy földrajzi felfedezések révén előnyös helyzetbe kerültek az atlanti kikötővárosok, pl. Bristol, Liverpool, Rotterdam, Amszterdam, Antwerpen, Lisszabon, Le Havre, Nantes stb. A beáramló gyarmatáru (fűszer, nemesfém stb.) kereskedelme és feldolgozása (pl. Antwerpenben az arany) nagy gazdagságot és virágzást hozott a térség városainak.

A 16. század végétől indultak gyors fejlődésnek az **abszolút monarchiák fővárosai,** mint a kormányzati-politikai (ill. gazdasági, pénzügyi) élet irányító központjai, pl. London, Párizs, Madrid, Bécs, Róma (katolikus világfőváros), vagy Szentpétervár. Mellettük egész sereg királyi, hercegi ún. székváros *(Residenzstadt)* épült fel, pl. Karlsruhe, Salzburg, vagy Potsdam és Versailles. Utóbbiról 1721-ben Montesquieu így ír: „palotájának kertjében több a szobor, mint egy nagyvárosban a polgár". Többüknél, átmentve a reneszánsz örökséget, racionális alapokon álló, horizontálisan meglehetősen tágas, levegős kialakítás és szimmetrikus elrendeződés érvényesült. Építésük, ill. átépítésük fő időszaka a 17–18. századra, a barokk korszakra esett. Közös jellemzőjük a monumentalizmus, a paloták, parkok, reprezentatív középületek sokasága, ami a birodalom (ill. az uralkodó) gazdagságát, nagyságát hivatott tükrözni. A kor jellemző városa az 1703-ban alapított Szentpétervár, az orosz abszolutista uralkodó Nagy Péter cár székvárosa, amelynek a 18. század végén már 425 ezer lakosa van, s ezzel Párizs és London után Európa harmadik legnagyobb városa.

A nagy földrajzi felfedezések és a meginduló gyarmatosítás révén a 16. századtól a városfejlődés fokozatosan áttevődött az újonnan meghódított kontinensekre is, azonbelül elsősorban **Amerikára**. Az amerikai kontinens benépesülése elmaradt az Óvilágétól, Amerika felfedezésekor a Föld akkori népeségének mindössze 5%-a élt a kontinensen. A társadalmi fejlődés üteme is jócskán elmaradt az eurázsiai térségtől, az első rabszolgatartó birodalmak és gyér városhálózatuk kiépülése csak Kr.u. a 3. századtól kezdődött meg. A kontinens városfejlődésére az európai gyarmatosítók megjelenése előtt három nagy birodalom felemelkedése, majd hanyatlása nyomta rá bélyegét. Időben először a **maja birodalom** virágzott (250–900) a mai Honduras és Guetemala őserdeiben, ahol kb. 60 településüket tárták fel. Legnagyobb városuk Tikál volt, amelynek fénykorában 200 ezer lakosa lehetett. A Mexikói-fennsíkon épült ki az **azték birodalom**, itt épült a sós vizű Texoco-tó egyik szigetén a biroda-

lom fővárosa Tenochtitlán a 14. században. A betörő spanyolok 1521-ben dúlták fel, maga Cortez a „világ legszebb városának" nevezte. Később a kiszárított tó helyén épült fel Mexikóváros, napjainkban a világ egyik legnagyobb városa. Az előző kettőtől jóval délebbre (kb. a mai Peru területén) és időben később jött létre az **inka birodalom**, de hatása a dél-amerikai városfejlődésre jóval tartósabb volt. Fővárosa a 3380 m magasan fekvő szabályos utcahálózattal és hatalmas palotákkal rendelkező Cuzco volt. Róma mintájára az Egyenlítőtől a Déli-sarkkörig terjedő birodalom összes útja ide vezetett.

Az amerikai kontinens északi és déli felének településfejlődése a 16. századtól kezdve fokozatosan eltérő irányt vett. Délen a két katolikus nagyhatalom Spanyolország és Portugália hódított, gyarmati településeik három jellegzetes funkciót töltöttek be, egyidejűleg hordozták a katonai állomás, a kereskedelmi, valamint a vallási központ szerepét. A településhálózat fejlődése igazodva a késő-feudális, abszolutisztikus keretekhez szigorú központi irányítás alatt állt, a népesség fokozottabb kirajzását, szórványtelepülések és aprófalvak létrejöttét a központi hatalom mellett az indiánok tartós jelenléte sem tette lehetővé.

Ezzel szemben Észak-Amerika birtokbavétele megkésett, ahol a spanyolokkal egyidejűleg több, a kapitalizálódás útjára korán rátért nemzet (angolok, hollandok, franciák) hódított. Különbséget jelentett Dél-Amerikával szemben az is, hogy a Rio Grandétól északra nem beszélhettünk benszülött településhálózatról, így városokról sem. A déli, délnyugati területeket (Kalifornia, Arizona, Texas, Florida) a spanyolok vették birtokukba, sokan az általuk 1565-ben létrehozott floridai St. Augustine-t tartják az USA első városának. Az angol gyarmatosítás 1585-ben veszi kezdetét, ők 1607-ben hozzák létre első városukat Jamestown-t (Virginia). Mellettük a franciák (1608 Quebec, 1642 Montreal) és hollandok (1614 Albany, 1626 Új-Amszterdam, a későbbi New York) is városok sorát építik fel a 17. század során. Számottevő különbséget jelent a kontinens déli felével szemben ugyanakkor, hogy a kedvező természeti viszonyok (nagy kiterjedésű sík területek, mérsékelt klíma), az indián őslakosság módszeres lemészárlása, valamint a gyarmatosítók (főként angolok) társadalmi-gazdasági berendezkedése kisebb gátat jelentett a népesség térbeli kirajzása, és kisebb települések, esetenként szórványok kialakulása elé mint délen. A kontinens két része között ekkor meginduló eltérő településfejlődési modell nyomai máig kivehetőek.

7.4 AZ IPARI FORRADALOM ÉS A MODERN VÁROS MEGJELENÉSE

A 18. század végén Angliában veszi kezdetét az ipari forradalom, a gőzgép alapú gyáripari termelés, amelynek révén létrejött a **modern város**. A modern város és a nyomában járó modern urbanizáció mind minőségi, mind mennyiségi jegyeit tekintve

különbözött az antik és feudális várostól, az iparosodás több szempontból is új feltételeket teremtett az urbanizáció számára, kifejezetten kedvezett a városok korábbinál gyorsabb ütemű növekedésének. Ennek okai:

- az ipari termelésben a kézimunkát felváltotta a gépi termelés, nőttek az üzemméretek, a munkásokat egyre nagyobb üzemekbe vonták össze, mindez elősegítette **nagy népességkoncentrációk** kialakulását;
- a gazdasági fejlődés (javuló élelmezés), az orvostudomány és közegészségügy fejlődése révén a népesség gyors ütemben gyarapodni kezd, megindul az első **demográfiai robbanás** (Anglia népességszáma 1750–1850 között megháromszorozódik, s 6 millióról 18 millióra emelkedik, Franciaország 1800-tól 1900-ig 27 millióról 39 millióra, Németország 23 millióról 56 millióra növekszik);
- a mezőgazdasági népesség (a felszabaduló jobbágyság) egyre nagyobb számban áramlik az iparba, felgyorsul a foglalkozási átrétegződés, mélyül a munkamegosztás, mindez egy erőteljes faluról-városba történő **migrációt** eredményez;
- az ipari forradalom által megalapozott **technika** lehetővé teszi a modern nagyvárosi infrastruktúra (pl. vízvezeték, szennyvízcsatorna, tömegközlekedés) kialakulását, amellyel műszakilag a korábbinál jóval nagyobb városok építése válik lehetővé.

7.4.1 Az ipari fejlődés szakaszai

Az ipari kapitalizmus fejlődése, amelynek révén a jórészt önellátó agrártársadalmakból álló világ egyre jobban összefonódó, globalizálódó gazdasággá alakult, több szakaszra osztható. Minden szakasz kb. ötven évig tartott és mindegyik új innovációk megjelenéséhez köthető, amelyek új ágazatok kialakulását eredményezték, s egyben egy „stagflációs" időszak végét is jelzik. Az ipari kapitalizmus következőkben jellemzett szakaszai az urbanizáció menetére és az egyes korszakok városainak képére is számottevő hatással volt.

I. szakasz (az 1770-es évektől az 1820-as évekig): az „angol ipari forradalom" időszaka, amely szinte kizárólag Angliára koncentrálódik. A változást kiváltó technológiai újítások elsőként a textiliparban jelentkeznek (James Hargreaves 1770-ben szabadalmaztatott fonógépe a „Spinning Jenny").

II. szakasz (az 1820-as évektől az 1870-es évekig): a „második ipari forradalom" kora, amikor az ipari forradalom Angliából átterjedt Ny-Európára (Franciaország, Belgium, Németország) és az USA-ra. Az alapvető műszaki innováció a gőzgép alkalma-

zása (pl. megnyílik az első vasútvonal Stockton és Darlington között 1825-ben), amelynek fűtéséhez kőszenet használnak, megkezdődik a termelés gépesítése.

III. szakasz (az 1870-es évektől az 1920-as évekig): a „klasszikus gyáripari kapitalizmus" korszaka, amikor az ipari növekedés már elérte Kelet-Európát és Japánt is. Az alapvető innovációt az olcsó acéltermelés (Bessemer 1860, Gilchrist Thomas 1879) elterjedése, a villamosenergia hasznosítása, a belsőégésű motorok feltalálása és a korszerű vegyipar megjelenése jelentette. Számottevően nőtt az üzemek, gyárak mérete.

IV. szakasz (az 1920-as évektől az 1970-es évekig): a „fordizmus" időszaka, amikor az iparosítás kiterjedt a harmadik világra, s az ipar dominanciája világméretűvé szélesedett. Az alapvető innovációt a Henry Ford (1863–1947) által bevezetett futószalagszerű tömegtermelés elterjedése és széleskörű alkalmazása (pl. autóipar, gépipar, vegyipar, élelmiszeripar) jelentette. Ennek eredményeként minden korábbinál nagyobb üzemek, gyáróriások nőttek ki a földből.

V. szakasz (az 1970-es évektől): a „rugalmas felhalmozás" (másnéven posztfordizmus) időszaka, amikor a hagyományos nehézipari tömegtermelés válságba jutott, az ipar dinamizáló szerepét fokozatosan a szolgáltató ágazatok vették át. A gazdaságban egyre inkább a kis és közepes vállalatméret vált meghatározóvá, a mikroelektronika, valamint a nyomában kibontakozó számítástechnika elterjedése révén kiterjedt üzleti hálózatok alakultak ki.

7.4.2 Az urbanizáció jellemzői a 19. században

1800-ban a Föld népességének még csak 2–3%-a élt városokban, ez az arány 1900-ra 15%-ra emelkedett, ami mögött természetesen számottevő földrajzi különbségek fedezhetők fel. Ebben az időszakban az urbanizáció folyamata főként Európa nyugati felébe koncentrálódott. A városokba történő áramlás Nagy-Britanniában már a 18. század utolsó harmadában elkezdődött, ugyanakkor Németországban és Ausztriában a 19. század első felében, Kelet-Közép-Európában a 19. század második felében (Magyarországon a kiegyezést követően), míg Oroszországban és a Balkánon csak a 20. század elején indult meg.

A korszak során a legviharosabb városfejlődés kétségkívül Angliában ment végbe, ahol a számban gyorsan gyarapodó népesség tömegével vándorolt a nagy ipari központokba (Manchester, Birmingham, Liverpool, Glasgow, Leeds, Sheffield stb.), s mindezek következtében robbanásszerű városfejlődés játszódott le. Az urbanizáció ütemét jól illusztrálja Manchester példája, amelynek lakosságszáma 1801 és 1841 kö-

zött 35 ezerről 350 ezerre nőtt. A viharos városodást jól tükrözi, hogy Angliában a városlakók aránya 1800 és 1900 között 32%-ról 78%-ra emelkedett, s messze legmagasabb volt a Föld országai között. A robbanásszerű és tervszerűtlen városfejlődésnek természetesen számtalan negatív következménye is akadt. Az angliai városokban óriási **nyomornegyedek**, („slum"-ok) alakultak ki, egész városrészek épültek közművesítés nélkül, pusztán spekulációs megfontolásokból. Ennek eredményeként a korabeli angol városokban óriási méreteket öltött a zsúfoltság, sorozatos járványok (kolera, tífusz) pusztítanak. A kizsákmányolás és az elégtelen lakáskörülmények következtében rendkívül magas a halandóság, pl. a 19. század elején Liverpool munkásnegyedeiben 16 év volt a születéskor várható átlagos élettartam.

A kaotikus fejlődés és az embertelen állapotok felszámolására 1848 és 1875 között egy sereg új törvény születik Angliában, amelyek fokozták a helyi önkormányzatok kontrollját a városnövekedés felett, egyúttal városrendezési feladatokat írtak elő a helyhatóságok számára. Az ennek hatására beinduló **építésügyi szabályozás** minimális egészségügyi normákat írt elő a házépíttetők számára. Ez megszabta a minimális utcaszélességet, biztosítva ezzel az átszellőzést, limitálta a laksűrűséget, betiltotta a pincelakások építését, és mindenféle építkezést a helyi egészségügyi hivatalok jóváhagyásától tett függővé (ezek az ún. „bye-law" házak [bye-law=helyhatósági szabályrendelet]). A törvényi szabályozás folytán Angliában a városi lakosság lakás- és életkörülményeiben lassú javulás állt be. Az angliai példa a kontinensre is átterjedt, s a 19. század 60-as 70-es éveiben szinte valamennyi nagyobb európai város elkészíti saját építésügyi szabályzatát.

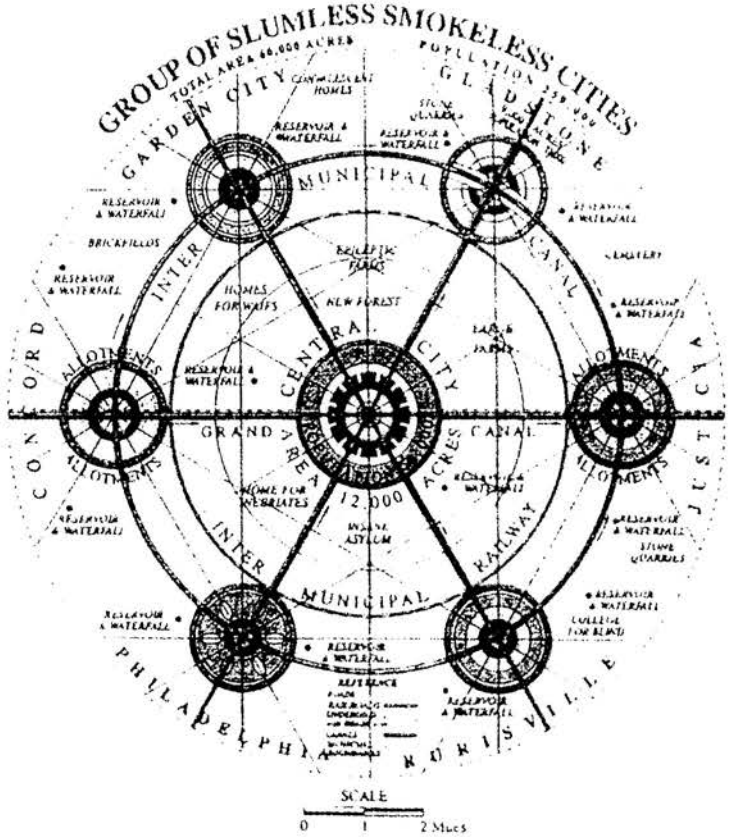
Ezzel egyidőben elgondolások egész sora látott napvilágot az ipari forradalom kitermelte városok lakás- és életkörülményeinek orvoslására. Az egyik ilyen reformelképzelés **Robert Owen**től (1771–1858) és az **utópista szocialisták** mozgalmától származott. Owen elképzelésének lényege az volt, hogy a nagyvárosi fejlődéssel szemben a kisebb városok „fejlesztésére" kell helyezni a hangsúlyt. Ezeket a településeket a környezetükkel összhangban kell fejleszteni, s a helyi lakosság ellátása céljából nemcsak az ipart, de a mezőgazdaságot is fejleszteni kell. Owen elképzeléseit egy Glasgow melletti kisvárosban (New-Lanark) a gyakorlatban is megvalósíthatta. Owen szerint, ha egy-egy telep lélekszáma meghaladja azt a határt, amelyen belül a közösség magát a „legnagyobb kényelemmel ellátni képes" akkor új telepet kell létrehozni, s ez a folyamat addig tart, amíg az egész Földet „szövetkezeti lakótelepek" be nem hálózzák.

A másik jelentős reformmozgalom, amely nagy hatással volt a kor városfejlődésére a **kertvárosmozgalom** ugyancsak Angliából indult. **Ebenezer Howard** (1850–1928) brit építész 1885-ben alapította meg a „Kertváros és várostervező társaság"-ot (Garden Cities and Town Planning Association), amely mozgalmat indított az ún. kertvárosok létesítésére. Ezeknek a városoknak a lakosság részére fényt, levegőt, nö-

vényzetet kellett biztosítania, azaz mindazt, ami a korabeli nagyvárosokból hiányzott. A kertvárosmozgalom kezdeti lépéseként gazdag iparmágnások pénzén 1879-ben Birmingham mellett létrehozták Bournville, majd 1888-ben Liverpool közelében Port Sunlight kertvárosokat. Előbbit a Cadbury csokoládégyár, utóbbit a Lever szappangyár tulajdonosai finanszírozták.

Howard koncepciója szerint, amelyet a Garden Cities of Tomorrow (1898) c. munkájában hozott nyilvánosságra, a korabeli nagyvárosok kaotikus beépítésével, zsúfoltságával szemben a jövő városait kertvárosként kell kialakítani, ami megköveteli a munkahelyek és lakások tervszerű decentralizációját. A Howard féle **ideális kertváros** egy központi hely körül épül, népességszáma optimális esetben 32 ezer fő (30. ábra). A várost övező parkgyűrű megakadályozza a beépítés további terjedését, a mögötte levő területek pedig ellátják élelmiszerrel. A város kör alakú, sugarasgyűrűs utcahálózattal, központi térrel, ami önmagában is egy hatalmas kert, a legfontosabb középületekkel. A város szerkezetének lényegi eleme a központi zöldövezet (Grand Avenue) amely gyűrű formájában két részre osztja a várost, e mellett találhatók az iskolák, játszóterek. A város külső övezetében kapnak helyet az ipari üzemek, raktárak és a pályaudvar. Ideális esetben a kertvárosok egy 58 ezer lakosú központi település körül hatszög alakban helyezkednek el (a hatszöges séma felbukkanása Christaller előtt 30 évvel!), szigorúan ingázási távolságon kívül, amivel garantálható a munkaerő helybenmaradása. Az egész településkomplexum (1 központi- és 6 kertváros) együttes népességszáma maximum 250 ezer főt tesz ki, ezzel Howard szerint kordában lehet tartani a városnövekedést, elkerülhető a milliós nagyvárosok kialakulása. Howard maga 2 kertváros – Letchworth (1903) és Welwyn (1920), mindkettő London körül – megvalósításában vett személyesen is részt. A kertvárosok eszméje (a várostest tagoltsága, ellátottság szervezettsége, laza beépítés stb.) később nagy hatással volt a 20. századi városépítésre is, utat nyitott a telepszerű építkezések eszméjének. Egyebekközt a kertváros gondolat jegyében született hazánk első lakótelepe, a kispesti Wekerle-telep is (eredeti nevén Állami Munkástelep), amelynek építéséhez 1908-ban fogtak hozzá és az I. világháború okozta késedelmek miatt csak 1926-ban fejezték be.

A megnövekedett közúti forgalomnak és a lakásokkal szembeni fokozódó elvárásoknak köszönhetően a 19. században Európa nagyvárosainak többsége jelentős átalakuláson ment keresztül. Ez a nagy **városrekonstrukciós beavatkozások** időszaka. Az újáépített városok közül kiemelkedett Párizs, ahol a város halaszthatatlanná vált rekonstrukciójára 1852–70 között került sor **Georges Haussmann** (1809–1891) párizsi prefektus irányításával. A belváros szűk utcáinak, sikátorainak egy részét eltüntették, egész negyedeket, elavult városrészeket romboltak le, s helyükön széles körutakat és sugárutakat, valamint elegáns parkokat létesítettek. Szabályozták az épületek magasságát, elrendelték az egységes emeletszám alkalmazását, ami szavatolta

30. ÁBRA: *Howard kertváros-modellje*

a beépítés homogenitását, egyszersmind a városkép harmóniáját. A nem kis tiltakozást kiváltó radikális városrendezési beavatkozással Párizs példát szolgáltatott a kor nagyobb európai városainak (Bécs, Berlin, Budapest, München, Köln stb.) központjaik újjáépítéséhez, belső szerkezetük, közlekedési- és infrastruktúra rendszerük modernizációjához.

A 19. század második fele viharos városfejlődést hozott a tengerentúlon is. Az **Amerikai Egyesült Államokban** a városlakók arányának növekedése a 19. század folyamán rendkívül gyors volt, hiszen 1800-ban az ország lakóinak még csak 4%-a, 1900-ban már 40%-a élt városokban. Mindeközben az ország népességszáma 5,4 millió főről 76 millió főre nőtt. Ez a hirtelen, robbanásszerű urbanizáció visszatükröződött az amerikai városok képén is, a sakktáblás alaprajz ellenére a beépítés rendezetlen, kaotikus maradt. Az épületek minősége messze elmaradt az európai városokétól, gyakran alkalmazott építőanyag volt a fa, amelynek következtében mindennaposak

voltak a tűzvészek. A nagy távolságokból fakadóan az észak-amerikai városok kialakulásában nagy szerepet játszott a közlekedési hálózat, kezdetben az országutak és viziutak, majd a 19. század derekától a vasútvonalak jelentették a városfejlődés gyújtópontját. Mindezekkel összhangban a városfejlődés súlypontja a 19. század során a keleti partról fokozatosan a kontinens belsejébe, nyugat felé tolódott. A robbanásszerű amerikai városfejlődésre Chicago nyújt kiváló példát, amelyet 1804-ben alapítottak, lakóinak száma 1860-ban érte el a 100 ezer főt, 1900-ban pedig már több mint másfél millióan lakják.

7.4.3 Az urbanizáció jellemzői a 20. század első felében

A 19. században megindult nagyvárosi fejlődés a 20. század első felében tovább gyorsult. Minden korábbinál nagyobb népességtömörülések, **nagyvárosi agglomerációk** jöttek létre. A nagyvárosi lét általánossá válásának egyszerre voltak népesedési, gazdasági és technikai okai:

- a 20. században népességrobbanás és foglalkozási átrétegződés ment végbe a világ országainak többségében, a kapitalista modernizáció keretében az ipari munkahelyeket követő migráció általánossá vált;
- a gazdaság is hozzájárult a nagyvárosok kialakulásához, a fordi típusú ipar növekvő térbeli koncentrációja, a nyersanyag- és energiaigényes fordi ágazatok egymás mellé tömörülése nagy ipari központokat eredményezett, s ezek váltak a migráció elsődleges célpontjaivá;
- a technikai oldalon gyors fejlődés ment végbe (építészet, közlekedés, közműhálózat pl. a távfűtés), ami lehetővé tette mind nagyobb és nagyobb tömegek egyidejű kiszolgálását, együttélését, következésképpen nagy népességtömörülések kialakulását.

A nagyvárosok és környékük növekedési folyamatát másnéven **agglomerálódás**nak („tömörülés") hívjuk. Ennek során nem csak a nagyváros, hanem az azt övező települések is gyorsan növekednek, a nagyváros mind aktívabban vesz részt környezetének ellátásában, közmű és közlekedési hálózatát kiterjeszti a körülötte fekvő településekre. (Ilyen értelemben a jelenség nem keverhető össze a szuburbanizációval, ami a népesség dekoncentrációját jelenti, s időben jóval később jelentkezett). A mind szorosabb kapcsolatok eredményeként nagy településegyüttesek, **agglomerációk** alakulnak ki. Szerkezetüket tekintve megkülönböztetünk egyközpontú, vagy **monocentrikus agglomeráció**kat (pl. London, Párizs, Budapest), és többközpontú ún. **policentrikus agglomeráció**kat (pl. a Randstad-gyűrűváros Hollandiában, a Ruhr-vidék vagy Felső-Szilézia).

Az egyes országokban a 20. század során az agglomerációk lehatárolására meghatározott kritériumokon nyugvó (népességnagyság, népsűrűség, foglalkozási szerkezet stb.) hivatalosan elfogadott statisztikai definíciók alakultak ki. Közülük is úttörőnek számított az 1930-ban az Amerikai Egyesült Államokban bevezetett **Standard Metropolitan Statistical Areas** (SMSA) rendszer. Nem véletlen, hogy az agglomerációk hivatalos, standardizált lehatárolásának igénye éppen az USA-hoz kötődik, itt ugyanis az egyre erősödő szuburbanizáció (*„urban sprawl"*), a nagyvárosok rohamos szétterülése révén a város-vidék közötti határ már a két világháború között fokozatosan elmosódott. Az amerikai gyakrolat szerint egy nagyvárosi agglomerációban a központi város lélekszáma legalább 50 ezer fő, a hozzá tartozó metropolitan terület lakosságával együtt minimum 100 ezer fő. A metropolitan terület népességének legalább 75%-a nem mezőgazdasági foglalkoztatott kell legyen és legalább 30%-uk a központban dolgozik. Az agglomerációk megnevezéséből 1983-tól elhagyták a „Standard" szót. Ekkor 257 MSA volt az USA-ban, itt élt az össznépesség 76%-a, míg az ország összterületének csak 16%-át foglalták magukba.

Az agglomerálódás, agglomerációk kialakulása a két világháború között – ha nem is az amerikai léptékben – de az európai kontinens nagyvárosai körül is fölerősödött. Remek példát szolgáltat erre hazánk egyetlen milliós nagyvárosa Budapest is. Budapest elővárosainak népességszáma a meginduló agglomerálódás következtében 1900 és 1949 között 130 ezer főről 540 ezerre növekedett, s már a két világháború között felmerült az agglomeráció belső, a nagyvárossal legintenzívebb kapcsolatot fenntartó településeinek egyesítése Kis-Budapesttel. Nagy-Budapestet végül is csak 1950. január 1-én, a tanácsrendszer bevezetésével hozták létre, amikor a fővároshoz csatoltak 23 környékbeli települést, 16 falut és 7 várost (pl. Kispest, Csepel, Újpest), ami 120 km^2-el és félmillió lakossal növelte meg az akkori fővárost. Ezt követően a Budapesti-agglomeráció sokáig hivatalosan 44 településből állt, 1997 óta, az intenzívebbé váló szuburbanizáció és az erősödő településközi kapcsolatok eredményeként 78 település tartozik hozzá.

A 20. század elejétől meginduló agglomerálódással sajátos településfejlődési folyamat vette kezdetét, melynek során a centrum térségekben magasan urbanizált területek különféle típusai jöttek létre. Ennek lényeges összetevője volt, hogy a nagyvárosi agglomerációk térben sohasem statikusak, a közlekedési pályák mentén gyorsan növekednek, mind újabb és újabb településeket kebeleznek be. Azt a folyamatot, amikor az egyes nagyvárosi agglomerációk a közöttük található útvonalak mentén egymás felé növekednek konurbálódásnak, s a létrejövő településformációt **konurbáció**nak nevezzük (Bernát-Bora-Fodor 1973).

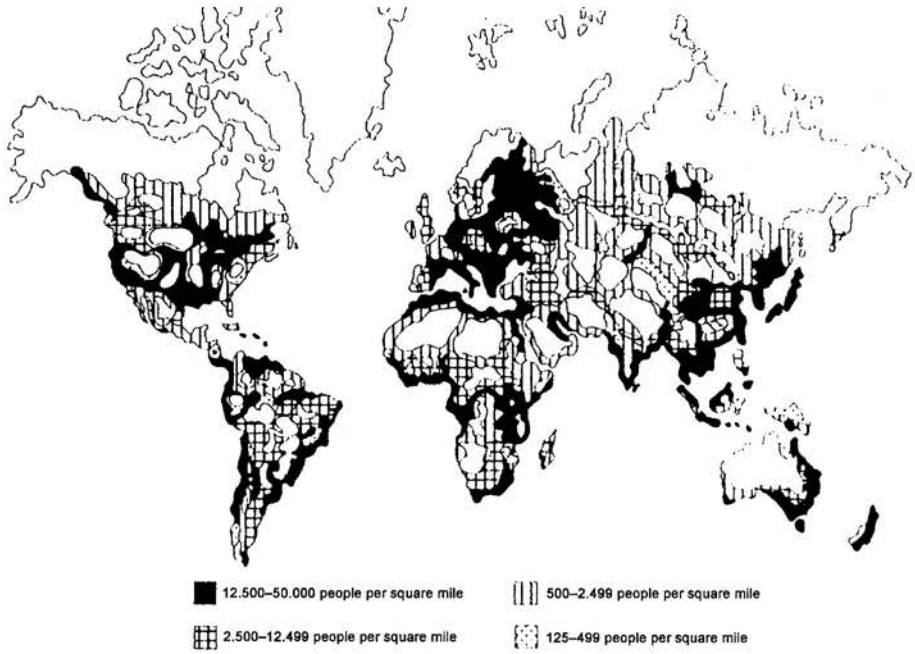
A Föld mind nagyobb területeire kiterjedő városi fejlődés és agglomerálódás eredményeként létrejött **urbanizált területek**nek a szakirodalom alapján az alábbi főbb típusait különböztethetjük meg:

Városrégió (másnéven agglomeráció)
Egy nagyobb város és vonzáskörzetének belső, kizárólag a nagyváros által ellátott településeiből álló együttese. Legtipikusabb formája a monocentrikus nagyvárosi agglomeráció, amelynek nincs az egész világra elfogadott hivatalos definíciója, az egyes államok önállóan jelölik ki ezek határait (pl. Metropolitan Statistical Areas az Egyesült Államokban, vagy a Nyugat-Európában használt Functional Urban Regions).

Konurbáció (másnéven városösszenövés)
Először **Patrick Geddes** (1854–1932) használta a kifejezést 1915-ben, két vagy több nagyváros és agglomerációjuk fokozatos összenövéséből keletkező, több központú városövezetre, ahol az egyes központok megőrzik funkcionális szerepkörüket, sőt e tekintetben kiegészítik egymást. Ismerünk két központú konurbációt (pl. Manchester-Liverpool, St. Paul-Minneapolis), többségük ugyanakkor több eltérő méretű nagyvárost és agglomerációját foglalja magába (policentrikus agglomerációk, pl. Ruhr-vidék, Felső-Szilézia).

Megalopolisz (másnéven óriásváros, vagy városövezet)
Először **Jean Gottmann** (1961) francia geográfus használta a kifejezést az USA atlanti partvidékén kialakult, Boston-New York-Philadelphia-Baltimore és Washington között húzódó kb. 40 millió főt tömörítő, magasan urbanizált városövezetre. A megalopolisz belső összetartó erejét a magasan fejlett közlekedési és telekommunikációs hálózatok jelentik. Világgazdaságban játszott szerepük, nemzetközi üzleti kapcsolataik révén meghatározó jelentőségű. Gottmann a megalopolisz népességének alsó határát 25 millió főben húzta meg, s eredetileg hat ilyen városövezet meglétét mutatta ki: 1.) az USA észak-keleti partidéke; 2.) az USA Nagy-Tavak vidékén (Chicago-Detroit között); 3.) Japánban a Tokaido-övezet (Tokyo-Yokohama, ill. Osaka-Kobe között); 4.) Anglia középső része (London-Birmingham-Manchester-Liverpool között); 5.) Nyugat-Európa (Párizs, Amszterdam-Ruhr-vidék között); 6.) Kínában Sanghaj körzete. Az utóbbi évtizedekben, különösen a fejlődő országok felgyorsult urbanizációja révén a világ számos pontján megalopoliszra utaló fejlődés indult be, pl. Brazíliában São Paulo és Rio de Janeiro között, Kínában Peking és Tiencsin között, vagy a Gyöngy-folyó deltavidékén (Kanton és Hongkong között), Egyiptomban Kairo és Alexandria között, emellett az USA kaliforniai partidékén is (San Diego és San Francisco között) stb.

Ökumenopolisz
Doxiades görög építész használta először a fogalmat 1968-ban, amellyel azt az elképzelését vetítette előre, hogy a 21. század végére az egész világ egyetlen összefüggő nagyvárosból áll majd, amely körülöleli a Földet (31. ábra).

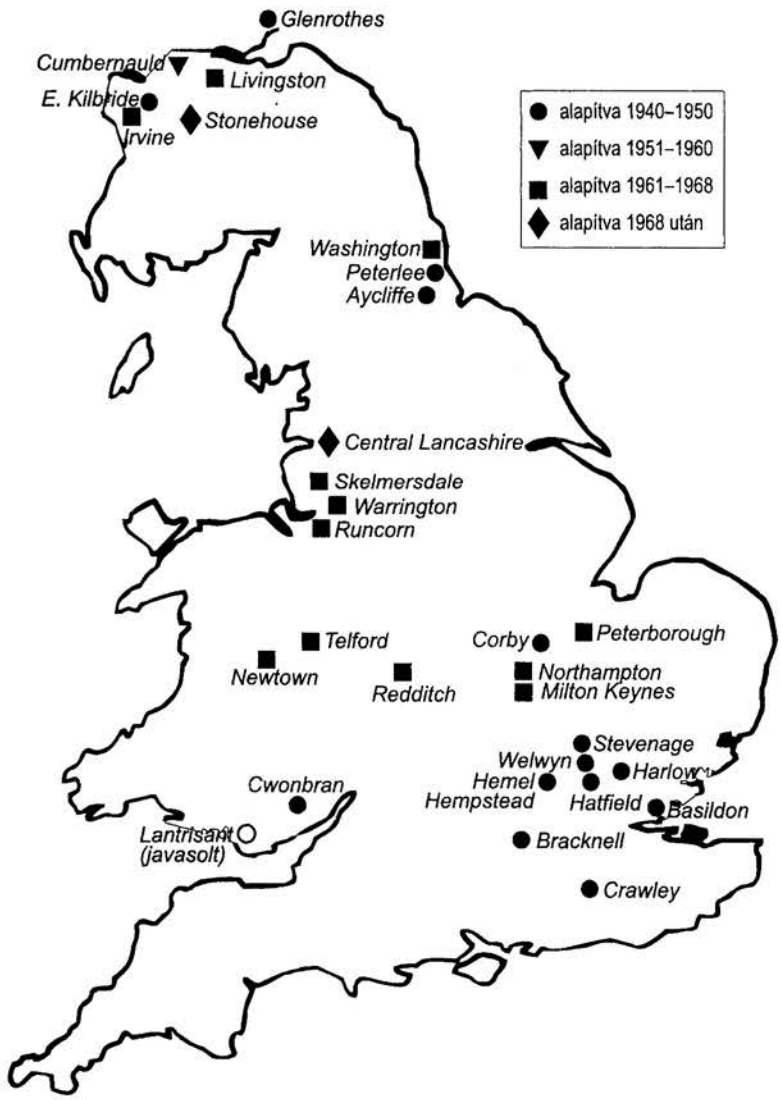

31. ÁBRA: *Doxiades ökumenopolisza*

A 20. század első felének urbanizációjában a másik forradalmi változást a modern városépítészet és a **„funkcionális város"** eszméjének megjelenése jelentette. A funkcionális város gondolata **Tony Garnier** (1869–1948) francia építész nevéhez fűződik, aki 1917-ben publikálta egy 35 ezer lakosú ipari városra („Cité Industrielle") vonatkozó elképzelését. A funkcionális város első koncepciójának lényege, hogy Garnier tervei szerint a **termelés**, a **lakás** és a **pihenés** területei a városon belül elkülönülnek.

Az ötlet felkarolója és továbbfejlesztője **Le Corbusier** (1887–1965) svájci származású építész volt, aki elvetette a howardi kertváros eszméjét, mondván a horizontális terjeszkedés számtalan belső nehézséget (pl. közlekedés) okoz. Szerinte nagyobb szervezettségre, a tér tudatosabb kitöltésére van szükség. A modern városépítés követelményét az eldugult városközpontok tehermentesítésében, a zöldterület növelésében, a közlekedés modernizálásában, a laksűrűség növelésében látta, amelyre a fölfelé irányuló terjeszkedés kínált lehetőséget. Corbusier fogalmazta meg a modern városépítés koncepcióját, az ún. **Athéni Chartát**, a modern építészek (CIAM – Congrés Internationaux d'Architecture Moderne) 1933-ban Athén mellett tartott kongresszusa után. A koncepciót 1941-ben név nélkül publikálta. Az elképzelés lényege a lakás, szabadidő, munka és közlekedés térbeli szétválasztása a várostesten belül, s a város funkcionális tagolása. Emellett Le Corbusier kijelenti, hogy a városépí-

tés nem két-, hanem háromdimenziós tudomány. A magassági elem bevezetése megoldást jelent a modern forgalom és a szabadidő tereinek kialakítására, mivel a magasházak építésével nyert területek e célra kiválóan hasznosíthatók. Ezek a gondolatok egy sereg változást indítottak el a 20. századi városépítészetben, egyebek mellett alapot szolgáltattak a toronyházas lakótelepek és az újvárosok megjelenésére (Szirmai V. 1988).

32. ÁBRA: *Az angliai újvárosok generációi*

A 20. század derekán szerte a világon **„újvárosok"** építésébe kezdtek, mivel így egyszerűbb volt megvalósítani a modern városépítészeti törekvéseket. Főként a korabeli szocialista országok éltek eme lehetőséggel, az iparfejlesztéshez, tudományos kutatáshoz kapcsolódóan sok újváros épült a térségben. Tipikus példák a Szovjetunióban: Togliatti, Bratszk, Dubna, Akademgorodok, Naberezsnije Cselni, stb.; Magyarországon: Dunaújváros, Kazincbarcika, Tiszaújváros; Lengyelországban: Nowa Huta. Ennek nyomán a Szovjetunióban a szocializmus fennállásának 70 éve alatt kb. 1000 újváros jött létre, s össznépességük 1990-ben elérte a 40 millió főt, ami az ország városlakó népességének egynegyedét jelentette. Ugyanakkor Kelet-Közép-Európa országaiban az újvárosok száma ennél jóval kevesebb (100–120) volt, s össznépességhez viszonyított arányuk is messze eltörpült a Szovjetunió mutatóitól.

Az „újváros" építés ugyanakkor nem csak a szocialista országok sajátosság volt. Angliában 1946-ban indult meg a „new towns" országos program. Ennek keretében előbb nyolc várost terveztek London körül, további hatot szerte az országban. Ma az angliai újvárosok 4 generációja ismert (pl. Hemel-Hempstead, Harlow, Milton Keynes), s még 1968 után is épültek újabbak (32. ábra). De ugyanígy Franciaországban az 1950-es években Párizs körül, Svédországban Stockholm körül számos kisebb újváros létesült, amelyeknek célja a fővárosok tehermentesítése volt.

8. AZ URBANIZÁCIÓ JELLEMZŐI NAPJAINKBAN

Az **urbanizáció üteme** a Földön igazából a 20. században gyorsult fel. Napjainkban az emberiség több mint fele városlakó polgár, jóllehet ez az arány száz évvel ezelőtt még a 15%-ot sem érte el. A városfejlődés üteme különösen az utolsó két-három évtizedben ért el korábban soha nem látott mértéket Az 1990-es évtizedben a világ városai évente 60 millió fővel gyarapodtak, ami Nagy-Britannia vagy Franciaország teljes népességének felel meg

Jelentős változás ment végbe az **urbanizáció földrajzi súlypontját** tekintve is. Mint az előző fejezetben láthattuk az urbanizáció, a városi lét hosszú évezredeken keresztül a fejlett térségek privilégiumának, egyszersmind a fejlettség fokmérőjének számított. Az ókori nagy öntözéses kultúrák városállamai, a középkori észak-itáliai és németalföldi városok, csakúgy mint az ipari forradalom angliai városai infrastruktúrájuk, civilizációs szintjük tekintetében kiemelkedtek környezetükből. Viszonylagos fejlettségük alapját technológiai-gazdasági okok jelentették, amelyre magasan fejlett társadalmi lét épült.

Ugyanakkor ez a helyzet a 20. század végére teljesen megváltozott. Napjainkban abszolút értelemben a legtöbb városlakó már a **fejlődő világ** országaiban él, és itt a leggyorsabb a városlakók arányának növekedési üteme is. A Világbank becslése szerint az urbanizáció üteme az alacsony és közepes jövedelmű országokban ma négyszer olyan gyors, mint a magas jövedelmű országokban. Már ma Kínában és Indiában él együttesen a világ városi népességének kb. egynegyede, s ez az arány a jövőben méginkább eltolódik majd a fejlődő országok javára.

A 20. század utolsó három évtizedében két egymással szorosan összefüggő jelenség gyakorolt hatást a világ városfejlődésére:

- a világgazdasági korszakváltás (fordizmus→posztfordizmus);
- a globalizáció.

Együttes hatásuk eredményeként az urbanizáció menete az elmúlt évtizedekben sok szempontból módosult, földrajzi tere kitágult, súlypontja földi méretekben áthelyeződött, az urbanizációs folyamat során létrejövő városok képe, belső társadalmi mozgásfolyamata a korábbiakhoz képest számottevően megváltozott. Fontos vonása

ugyanakkor az elmúlt időszaknak, hogy mind a világgzdasági korszakváltás, mind a globalizáció eltérő módon érintette a világ fejlett és fejlődő régióit, s urbanizációjukban lényegesen eltérő folyamatokat eredményezett.

8.1 A VILÁGGAZDASÁGI KORSZAKVÁLTÁS HATÁSA AZ URBANIZÁCIÓRA

Világgazdasági korszakváltás, másnéven gazdasági paradigmaváltás alatt a nyugat-európai és észak-amerikai fejlett ipari államokban a 60-as 70-es évek fordulójától bekövetkező mélyreható szerkezetváltást értjük, melyet szokás **posztfordi átmenet**nek is nevezni. Ennek az átfogó – s valójában nemcsak a gazdaságot, de az élet majd minden területét érintő – átalakulási folyamatnak az eredményeként megbomlott a gazdaság korábbi térbeli rendje, s dinamikusnak számító térségek, ill. városok egész sora veszítette el gazdasági bázisát.

Az I. világháború után az amerikai autógyáros **Henry Ford** (1863–1947) után egyszerűen **fordizmus**nak elnevezett tőkés gazdasági rendszer alapját a standardizált termékek nagyszériás, futószalag jellegű termelése jelentette, ami szükségszerűen vezetett az üzemméretek látványos növekedéséhez, nagy ipari tömörülések (agglomerációk) kialakulásához. A fordi tipusú tőkeakkumuláció révén sokmillió főt tömörítő, összefüggő, magasan urbanizált nagyvárosi régiók jöttek létre Európa és Észak-Amerika nehézipari körzeteiben.

A fordi típusú, ipari tömegtermelésen alapuló kapitalizmus fejlődési lehetőségei az 1970-es évekre fokozatosan kimerültek. A fordizmust sorozatos csapások érték (pl. az olajválság) amely felszínre hozta a rendszer gyenge pontjait (nagyfokú termelési és térbeli rugalmatlanság, nyersanyag- és energiafüggőség stb.), s ezzel végetért a második világháborút követő hosszantartó gazdasági fellendülés időszaka.

Az 1970-es évekre Nyugat-Európa és Észak-Amerika nagy ipari körzeteiből lavinaszerűvé vált a tőke menekülése. Egyre intenzívebb lett ugyanakkor Japán és az újonnan iparosodó (főként kelet-ázsiai) országok versenye, ami újabb súlyos csapást jelentett az érintett országok ipari válságrégióira és nagyvárosaira nézve.

A fordizmus megingásával párhuzamosan egy új felhalmozási rendszer, a **posztfordizmus** körvonalai kezdtek kirajzolódni. A csődhelyzetbe került, nagy nyersanyag- és energiaigénnyel rendelkező iparágak (pl. kohászat, vegyilipar) dinamizáló szerepét fokozatosan a kisszériában, fejlett technológiával (high-tech) termelő iparágak (pl. elektronikai ipar, híradástechnika), valamint a gazdasági szolgáltatások (pl. bank, biztosítás, kereskedelem) vették át. Földrajzilag a posztfordi gazdaság szervezetei elhagyták a hagyományos iparvidékeket („snow-belt"), s új, korábban perifériikus-

nak számító régiókban (pl. Kalifornia, Texas) telepedtek le („sun belt"), ami azok dinamikus gazdasági kibontakozását eredményezte.

Globális léptékkel vizsgálva a dolgot, míg a fordi ipari társadalomban a **centrum** feladata a perifériáról odaszállított nyersanyag feldolgozása volt, addig a posztfordi gazdaság viszonyai között a centrum térségekből a termelés jelentős része kikerül a **perifériára**, ahol olcsó a munkaerő ezáltal alacsonyak a termelési költségek (pl. Délkelet-Ázsia, Mexikó, s a 90-es évek elejétől Kelet-Európa). Ebben a konstellációban a centrum feladata egyre inkább a gazdaság megújulását (kutatás-fejlesztés) és irányítását végző, magasan kvalifikált szolgáltatói tevékenységek (kereskedelem, tőzsde, üzleti szolgáltatások stb.) ellátása (14. táblázat).

14. TÁBLÁZAT: *A világgazdasági korszakváltás területi modellje*

	Centrum	Periféria
fordizmus	termelés	nyersanyag utánpótlás
posztfordizmus	irányítás, szervezés	termelés

Mindez az urbanizáció szempontjából azt eredményezte, hogy a 70-es évektől kezdve megtorpant a centrum térségek városainak növekedése, sőt egy viszonylagos hanyatlás vette kezdetét, míg a periféria országaiban roppant módon felgyorsult a városnövekedés.

8.2 A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA AZ URBANIZÁCIÓRA

A másik lényeges, az urbanizáció menetét az utóbbi évtizedekben ugyancsak nagyban befolyásoló tényező a **globalizáció** volt, amelyre csak a legutóbbi időkben irányult figyelem, jóllehet egy régóta tartó folyamatról van szó. Már az 1920-as 30-as évektől megjelennek az első komolyabb multinacionális vállalatok (pl. Royal Dutch Shell), s lökést ad a globalizációnak a második világháború után az amerikai befolyás szabad terjeszkedése Európában (a Marshall-segély), ill. a gyarmatok felbomlása is. Igazából azonban az 1970-es évektől kezdve, a modern telekommunikáció elterjedésével válik markáns folyamattá.

Az egységesülő világgazdaság létrejöttével az utóbbi két évtizedben fölerősödtek az egész világot átfogó (globális) folyamatok. Ezek fő hordozói a termelést és szolgáltatást irányító transznacionális vállalatok (TNC-k). Az ENSZ 1991-ben 36,600 multinacionális céget tartott számon a világon, akik akkor a világtermelés 25%-át, és a világkereskedelem 75%-át adták.

A globalizáció ugyancsak mást jelent a fejlett térségek országai és mást a periféria államai számára. A globalizáció fölerősödése a **periféria országaiban** a térbeli egyenlőtlenségek látványos növekedését eredményezte. Ennek hátterében az áll, hogy a gazdaság és a beruházások elsősorban a globális szereplők által könnyen „ellenőrizhető" kevésszámú központba koncentrálódnak. Ennek megfelelően az urbanizáció is roppant egyenlőtlenül oszlik meg a térben: nem az egész ország városhálózata növekszik, hanem csak egy-egy nagyváros (többnyire az adott ország fővárosa, tengeri kikötője), azok viszont extrém ütemben. Például 1975 és 1995 között Bombay népességszáma évi 4%-kal, Karachié 4,5%-kal, Lagosé 5,7%-kal, Daccáé 7,4%-kal nőtt. Ugyanakkor ezekben az országokban jószerével hiányzik az Európában megszokott fejlett kis- és középvárosi hálózat.

A fejlődő országok térszerkezetének „felborulása" mögött az áll, hogy a centrum térségek transznacionális vállalatai csak a periféria bizonyos városait preferálják, oda telepítik ki termelésüket, a tágabb régióról legtöbbször nem vesznek tudomást. Ezáltal a gazdaság térbelileg roppant koncentrálttá, egypólusúvá válik. Jellemző, hogy Abidjanban él Elefántcsontpart népességének 15%-a, ugyanakkor itt termelik az ország GDP-jének 70%-át. Ugyanígy Bangkok részesedése a népességből 13%-os, míg a GDP-ből 86%-os. Lagosban él a nigériai népesség 5%-a, míg a város termeli az ország GDP-jének 57%-át. Ezek a városok **„kapuváros"** *(gateway city)* szerepkört töltenek be országukban, s bekapcsolják azt a globalizálódó világgazdaság vérkeringésébe.

A globalizáció természetesen a **fejlett térségek** államainak térszerkezetére és városhálózatára is hatással van. A globális folyamatok erősödése révén ugyanis a nemzetállamok szerepe rohamosan csökken, megnő viszont a köztes (pl. tartományok, régiók) és a helyi (városi, települési) szint szerepe. Ez egyben azzal jár, hogy egyes **világvárosok** *(global city)* gazdasági-politikai súlya és szerepe aránytalanul megnő. Az egyre inkább globális hálózattá összefonódó világgazdaság szervező/irányító funkciója a világ néhány nagyvárosába koncentrálódik. Ezek a városok nem elsősorban népességszámukkal, vagy közigazgatási funkcióikkal tűnnek ki (sok közülük még csak nem is főváros, pl. New York, Sydney), hanem a világgazdaságban betöltött szerepük révén. Ezek a globális üzleti központok, nem egy-egy ország piacát hanem gyakran fél kontinensét irányítják. Fő funkciójuk a kereskedelem (tőzsde), a pénzügyi funkció (bankok), a társasági irányító funkció (headquarter economy), de emellett közlekedési központok (nemzetközi légiforgalom) és nemzetközi szervezetek, pl. EU, OECD, ENSZ központjai is.

A világvárosok hierarchiaszintek szerinti csoportosításánál Friedman (1986) 30 központot sorol fel 2 szinten, Thrift (1989) ugyanakkor már 3 szintet különböztet meg. Közös ugyanakkor mindkettőjük felosztásában, hogy a legfelső szintbe csupán három várost sorolnak, ezek New York, London és Tokió. E városok alkotják a világ-

gazdaság elsőszámú erőcentrumait, ide csoportosulnak a legjelentősebb transznacionális vállalatok központjai, falaik között hozzák meg a világ fejlődését befolyásoló legfontosabb gazdasági-politikai döntéseket.

8.3 A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK URBANIZÁCIÓJÁNAK JELLEMZŐI

A fejlődő országokban az elmúlt évtizedben végbement urbanizációs folyamatot leginkább két szóval a **„viharos"** és **„koncentrált"** jellemezhetjük a legjobban. A viharos és koncentrált urbanizáció mögött döntően két tényező áll, egyrészt a gyarmati uralom alól felszabadult ázsiai és afrikai fejlődő országok iparosodása és urbanizációja időben egybeesett a népességszám korábban soha nem tapasztalt ütemű növekedésével, a népességrobbanással. Másrészt a fejlődő országok gazdasági modernizációja nem egy endogén forrásokból táplálkozó, térbelileg kiegyenlített folyamat eredménye (mint például az ipari forradalom volt Nyugat-Európában), hanem döntően kívülről vezérelt, néhány multinacionális vállalat által generált, térbelileg roppant koncentrált folyamat.

A földrajzilag erősen koncentrált urbanizáció eredményeként megnőtt a milliós nagyvárosok száma a Földön. Sok nagyváros növekedése olymértékben felgyorsult, hogy napjainkra kontrollálhatatlan, óriási népességkoncentrációk, ún. **megavárosok** jöttek létre (15. táblázat) (33. ábra).

15. TÁBLÁZAT: *A Föld 15 legnépesebb nagyvárosi agglomerációja (millió fő)*

	1950		2000
New York	12,3	Tokió	28,0
London	8,7	Mexikó	18,1
Tokió	6,9	Bombay	18,0
Párizs	5,4	Sao Paolo	17,7
Moszkva	5,4	New York	16,6
Sanghaj	5,3	Sanghaj	14,2
Essen/Ruhr	5,3	Lagos	13,5
Buenos Aires	5,0	Los Angeles	13,1
Chicago	4,9	Calcutta	12,9
Calcutta	4,4	Buenos Aires	12,4
Osaka	4,1	Szöul	12,2
Los Angeles	4,0	Peking	12,0
Peking	3,9	Karachi	11,8
Milánó	3,6	Delhi	11,7
Berlin	3,3	Dacca	11,0
Forrás: World Urbanization Prospects, U.N. 1998.			

33. ÁBRA: *Megavárosok a Földön*

Jellemző módon, 1950-ben még csak egyetlen 10 milliónál népesebb városa volt Földünknek, New York. Tíz évvel később már ebben a csoportban találjuk Tokiót, majd 1970-ben Sanghajt is. Ezt követően azonban átszakadt a gát, 2000-ben a világ városi népességének mintegy 10%-a 10 milliónál népesebb megavárosokban él. Napjainkban 26 megavárost tartunk számon a világon, túlnyomó többségük a harmadik világ országaiban található.

Ugyancsak a fejlődő világ urbanizációjával hozható összefüggésbe, hogy megnőtt a **milliós városok** részesedése a világ városlakói körében. 1900-ban még csak tizenhárom 1 milliónál népesebb város volt a Földön, s a világ akkori népességének 1,6%-át tömörítették. Ma már kb. 350 1 milliónál népesebb városa van a Földnek, s bennük él a világ népességének több mint 20%-a (Clark 1996).

A városok népességgyarapodása a fejlődő országokban alapvetően két forrásból táplálkozik. Egyrészt a gyors gazdasági fejlődés, az életkörülmények javulása a városokban is **népességrobbanást** váltott ki, ennél azonban sokkal lényegesebb tényezőt jelent a faluról városba történő **tömeges vándorlás**, amit elsősorban a város-falu közötti óriási különbségek gerjesztenek.

A bevándorlás mára teljesen ellenőrizhetetlenné, egyszersmind feltartóztathatatlanná vált, s minthogy az infrastruktúra fejlődése még csak nyomokban sem képes lépést tartani a népesség ilyen ütemű bevándorlásával, a faluról a városokba érkező családok többsége legtöbbször a városperemeken vadul burjánzó, egészséges ivóvíz, villany és csatorna nélküli ideiglenes hajlékot nyújtó bádogvárosokba, **nyomortelepek**re kényszerül. „Shanty town" vagy „squatter" a neve az így nőtt nagyvárosi vadhajtásoknak, de a fejlődő világ szinte valamennyi nyelvében megtaláljuk megfelelőiket (pl. favella, bidonville, barriada). A nyomortelepeken élő népesség számát senki nem tudja pontosan, hiszen a legtöbb harmadik világbeli metropolisban nincs hivatalos lakcímbejelentés, ráadásul a telepek népessége állandóan fluktuál. Az ENSZ hivatalos statisztikái ugyanakkor 10 és 80 százalék közé teszik – országtól és várostól függően – a fejlődő világ egy-egy nagyvárosában nyomortelepeken élő népesség arányát. De például a brazíliai Rio de Janeiróról tudjuk, hogy 10 millió lakosából minden negyedik a híres-hírhedt favellákon él. Bombay 18 millió lakójából 2 millió a járdán tengeti életét, s további 5–6 millióan lehetnek a nyomortelepeken élők.

Joggal merülhet fel a kérdés, mi űzi, mi hajtja a fejlődő világ falusi népességét a nagyvárosok felé. Semiképpen sem a kalandvágy, a háttérben sokkal racionálisabb demográfiai, gazdasági okokat kell keresnünk. A fejlődő világ falusi térségei az elmúlt évtizedekben elképesztő módon túlnépesedtek, a rurális térségek szaporodási mutatói messze meghaladják a városok átlagát, s a keletkező „népességfölösleg" – az amúgy is elaprózott földbirtokstruktúra és a szűkülő mezőgazdasági munkalehetőségek mellett – nem számíthat tartós megélhetésre szülőhelyén. A lakás- és kommunális ellátás ezekben a falvakban amúgy sem sokkal jobb, mint a nagyvárosi nyomortelepeken, a szegénység a fejlődő országokban legalább annyira falusi, mint városi jelenség.

8.4 AZ URBANIZÁCIÓ SZAKASZAI

Észak-Amerika és Európa fejlett államainak urbanizációja merőben eltért a fejlődő országok városnövekedésétől az utóbbi fél évszázad során. Itt a városoknak nem annyira a korlátlan növekedés jelentette gondokkal kellett szembenézniük, hanem a népesség (majd a gazdaság) folyamatos és egyre gyorsuló dekoncentrációjával. A fejlett országok urbanizációja a népesség és a munkahelyek térbeli mozgása, ill. a városhálózaton belül végbemenő folyamatok alapján négy szakaszra osztható: 1. **városrobbanás**, 2. **szuburbanizáció**, 3. **dezurbanizáció**, és 4. **reurbanizáció.**

8.4.1 A városrobbanás, agglomerálódás időszaka

A városrobbanás és agglomerálódás időszaka az **ipari forradalom**mal vette kezdetét és az extenzív iparosításhoz kapcsolható, együtt járt nagy népességtömörülések, nagyvárosi agglomerációk kialakulásával. Ekkor gyors nagyvárosi növekedés megy végbe a népesség falvakból városokba történő tömeges vándorolása és erőteljes térbeli koncentrációja révén.

A világ egyes országai eltérő időpontban léptek az ipari forradalomba, ennek megfelelően a modern urbanizáció első szakasza is időben változó módon jelentkezett. Anglia már a 18. század végén eljut a városrobbanás stádiumába, s a legtöbb fejlett ország a 19. század első felében éri el. Hazánkban a 19. század 70-es 80-as évtizedében bontakozik ki, míg a fejlődő országokban jelentős késéssel csak a 20. század derekán jelentkezik.

Erre a szakaszra a munkahelyek és a lakóhelyek (tehát a népesség) **abszolút térbeli koncentrációja** a jellemző. Fokozódó üzemméretekkel, növekvő zsúfoltsággal és az ebből adódó társadalmi feszültségekkel (pl. nem kielégítő lakásviszonyok, növekvő környezetszennyezés, bűnözés).

8.4.2 A szuburbanizáció

A városok szakadatlan növekedése először az Egyesült Államokban tört meg az 1930-as években, amikor a fiatal kisgyermekes családok egyre nagyobb számban hagyták el a városokat, s költöztek a környező „szub-urbán" övezetbe. Innen származik a ciklus neve is.

Ma már a szuburbanizációt szélesebben értelmezzük, mint a népesség kiköltözését a környező településekre, s nem csak a népesség, hanem a munkahelyek, valamint a különféle városi funkciók kitelepülését is magába foglalja. Ennek megfelelően megkülönböztetünk **népesség** szuburbanizációt, **ipari** szuburbanizációt és a **szolgáltató szektor** szuburbanizációját.

A **népesség szuburbanizációja** az USA-ban már a 20. század elején megindult, de igazából a század 30-as 40-es éveitől erősödött fel. Európában némileg megkésve, a II. világháború után jelentkezett, s csúcspontja főként a 60-as 70-es évekre esett. A népesség szuburbanizációjának legfőbb oka, hogy a zömmel a 19. század második felében épült amerikai és nyugat-európai nagyvárosok belseje 70–80 év elteltével jelentősen leromlott, **lakáspiaci helyzete** leértékelődött. Az elavult lakásállomány, a fojtogató levegőszennyezés, a zaj és zsúfoltság egyre kevésbé tudott elfogadható otthont nyújtani a fiatal kisgyermekes családoknak, akik tömegével hagyták el a belső városrészeket, s telepedtek le az agglomerációs övezet zömmel családiházas lakónegyedeiben. Helyükön lepusztult slumnegyedek maradtak hátra (New Yorkban a Harlem, vagy a Lower East-Side), idős háztartásokkal és hátrányos helyzetű, etnikailag szegregált népességgel (gettósodás). A népesség szuburbanizációja tehát egy fokozódó demográfiai és társadalmi elkülönülést (szegregációt) is eredményezett.

Lényeges technikai előfeltétele volt a szuburbanizációnak a **közlekedési infrastruktúra** rohamos fejlődése. A 20. század elején megépültek a nagy elővárosi vasutak (pl. Budapest körül a HÉV vonalak), a két világháború között széles főútvonalak, autópályák létesültek, egyre terjedt a motorizáció. Az autógyárak egymásután bocsátották ki olcsó, mindenki számára elérhető népautóikat (pl. T-modell, VW „Bogár", Citroen „Kacsa", Mini Morris stb.). Mindezek révén lehetővé vált a népesség széles tömegeinek elszakadása a nagyvárostól és az ott található munkahelyektől, s megindulhatott a tömeges ingázás.

Az észak-amerikai és nyugat-európai nagyvárosok szuburbanizációja között lényeges különbséget jelent, hogy egyrészt az USA-ban – miként az első ciklus – a szuburbanizáció is sokkal robbanásszerűbben zajlott le. Másrészt az USA-ban új alvótelepülések (kertvárosok) egész sora jött létre, míg Európában a szuburbanizáció a már meglevő településhálózatra (városkörnyéki falvak) zúdult rá.

Az **ipar szuburbanizációja** a fejlett országok nagyvárosaiban az 1970-es 80-as években erősödött fel. Ennek során az ipari termelés súlypontja a központi város területéről az agglomerációba helyeződött át, az ipar dekoncentrációja ment végbe. Ez két módon lehetséges, egyrészt már meglevő ipari üzemek a központból a perifériára helyezik át tevékenységüket (telephelycsere), másrészt, a központ üzemeinek egy részét bezárják (pl. levegőszennyezés miatt), az új üzemek pedig már eleve az agglomerációba települnek.

Az ipari szuburbanizáció jellemzői:

- a város területén csökken az ipari munkahelyek száma, az agglomerációban növekszik, a központban egyre inkább a szolgáltató ágazatok játsszák a vezető szerepet (posztindusztriális fejlődési fázis);

- az egyes ipari funkciók szegregációja megy végbe, a magas színvonalú tevékenységek (K+F, marketing, adminisztráció stb.) a városban maradnak, a termelő egységek kivonulnak az elővárosokba;

Az ipari szuburbanizáció okai:

- a régi telephely kicsinek bizonyul a növekvő üzem számára, nincs mód a város belső területein terjeszkedni;
- a városon belül megnövekszik bizonyos tercier funkciók (pl. szállítás, raktározás, nagykereskedelem stb.) szerepe, ami jelentős térigényénél fogva konkurenciát jelent az ipari termelés számára, a telekárak növekedni kezdenek, az ipar kénytelen kiköltözni;
- a belső területek zsúfoltsága, az állandó közlekedési dugók, a vasútvonalak távolsága nem kedvez a modern technológiáknak (just-in-time rendszerek), a munkaerő bejárásának stb., a periférián ezzel szemben jobbak az elérhetőségi mutatók;
- a környezetvédelmi, városfejlesztési szabályozás a központban erős, a periférián gyenge;
- a telekommunikáció fejlődése és a modern szállítási technológiák lehetővé teszik, hogy az egyes részüzemek, ill. az irányítási, termelésszervezési funkciók a térben eltávolodjanak egymástól.

Időben a legfiatalabb dekoncentráció, a **szolgáltató szektor szuburbanizációja**, amely csak az utóbbi egy-két évtizedben jelentkezett a fejlett világ nagyvárosai körül. Az ipari szuburbanizációhoz hasonlóan a jelenség mögött a szolgáltató tevékenység (munkahelyek) egy részének a kiköltözése áll. Elsősorban a nagy térigényű szolgáltatási tevékenységek (pl. raktározás, nagykereskedelem) költöznek ki a városok peremére, a belső városrészekben csak az intenzív területhasznosítású, nagy értéket termelő, vevőorientált tevékenységek maradnak, pl. bankok, biztosító társaságok, minőségi kiskereskedelem, irodai funkció. Ez a jelenség a hazai városok körül csak az elmúlt néhány évben jelentkezett, döntően új üzletközpontok formájában.

Új jelenség a fejlett országokban (elsősorban az USA-ban), hogy a népesség és a gazdasági funkciók térbeli dekoncentrációjának (szuburbanizációjának) összekapcsolódása révén a nagyvárosok peremövezetében új városok, funcionális értelemben véve is központok, képződése indul meg. Az amerikai irodalom ezeket az újonnan nőtt településeket **peremváros**nak *(edge-city)* nevezi. Hazánkban ehhez hasonlatos fejlődési folyamatnak lehetünk tanúi a Budaörs és Törökbálint közötti térben.

8.4.3 A dezurbanizáció

Az urbanizációnk ezt a szakaszát az 1970-es évek elején figyelték meg a legfejlettebb országokban, ahol a nagyvárosi agglomerációk (tehát mind a központi település, mind az agglomerációs gyűrű) népessége és az ott található munkahelyek száma csökkenni kezdett, míg ezzel egyidejűleg megindult olyan periférikusnak számító térségek városainak (és falvainak!) növekedése, amelyek korábban kimaradtak az urbanizációból. Ez a folyamat ellentétben állt az urbanizáció egész korábbi logikájával, ezért az amerikai **Brian Berry** (1976) a jelenséget **ellenurbanizáció**nak *(counter-urbanisation)* nevezte el. Különösen erős dezurbanizációs hatás jelentkezett az USA keleti partvidékén, Svédország, Dánia, Belgium, Hollandia, Németország (Ruhr-vidék, Saar-vidék), Anglia (Nagy-London, Midlands) területén. Például hozhatjuk Nagy-Londont, amely 1970–1980 között 853 ezer főt veszített.

A dezurbanizáció során tehát nem pusztán a nagyvárosok, hanem a nagyvárosi, magasan urbanizált térségek hanyatlása megy végbe, a városhiányos, falusias térségek javára. A dezurbanizáció okait a következőkben foglalhatjuk össze:

- új közlekedési és kommunikációs technológiák jelennek meg, amelyek révén a munkavégzés a munkahelytől térben egyre jobban eltávolodhat, általánossá válik a távmunka;
- az elavult, fordi tipusú gazdaság válsága nyomán tömegével szűnnek meg a munkahelyek a hagyományos ipari központokban, az új munkahelyek többsége viszont már a napfényövezetben *(sun-belt)* jön létre, ezért a dezurbanizáció különösen a torz, egyoldalú ipar szerkezettel rendelkező nagyvárosi térségeket *(snow-belt)* sújtja érzékenyen (Ruhr vidék, Pittsburgh, Cleveland stb.);
- a falusi térségek javuló eséllyel rendelkeznek egyes posztfordi tevékenységek meghódítására, mert olcsóbb a helyi munkaerő, nincsenek szakszervezetek, nincs elavult ipari gyárnegyed (amit szanálni kellene), jobb a levegő és a környezet minősége;
- a zsúfolt, szennyezett nagyvárosi agglomerációk, mint lakóhely gyorsan veszítenek népszerűségükből, miközben divatba jön ismét a vidéki (de városias) életforma, különösen a tehetősebbek körében.

A dezurbanizáció a legfejlettebb országokban főként a 20. század 70-es és 80-as éveit jellemezte, a nyolcvanas évek végére jórészt csillapodni látszott a folyamat. Egyrészt, mert végbement a világgazdasági paradigmaváltás, a posztfordi gazdaság megszilárdult, másfelől a hanyatló válságtérségek és városaik vezetői egymás után döbbentek rá, hogy csak magukra számíthatnak, s az életben maradáshoz új városfejlesztési eszköztárra (pl. városmarketing), új típusú várospolitikára van szükség.

8.4.4 A reurbanizáció

Az 1980-as évek második felétől figyeltek fel rá a kutatók, hogy bizonyos nagyvárosok népességcsökkenése megállt, sőt helyenként ismét növekedés vette kezdetét. Ezt a **„vissza a városba"** folyamatot találóan reurbanizációnak nevezték el. A jelenség szoros összefüggésben áll a korábban lepusztult belvárosi lakónegyedek és elhagyott iparterületek színvonalas szanálásával, az úgynevezett **városrevitalizációval,** a környezeti állapot javulásával (vonzó zöldterek kialakítása, javuló szabadidős lehetőségek), a városmarketing tudatos alkalmazásával, s nem utolsó sorban a városi lét általános reneszánszával.

A reurbanizáció főbb jellemzői:

- a történelmi városmag (inkább Európában) épület- és lakásállománya gyors ütemben modernizálódik, a lakókörnyezet luxusszínvonalon megújul (parkok, belső udvarok stb. hasznosítása), korábbi ipari üzemek, raktárak átalakulnak lakófunkcióra, ill. galériává, drága éttermekké, egyedi cikkeket kínáló üzletekké. Mindez a belvárosok újbóli felértékelődését vonja maga után. A folyamatot sokszor központilag stimulálják, ösztönzik, s a városnegyedek felújítására a köz- és a magánszféra üzleti összefogása *(public-private partnership)* valósul meg.
- a fiatal értelmiségi, menedzseri réteg tagjai, a yuppiek, egyre nagyobb számban költöznek vissza az elegánsan helyreállított belső városrészekbe (a lakóhely és munkahely térben ismét közeledik egymáshoz). A növekvő lakbérek és ingatlanárak révén kiszorítják onnan a szegényebb rétegeket, egy új életminta jelenik meg, s a saját képükre formálják a korábbi slum-negyedeket.
- megváltozik a népesség demográfiai és társadalmi összetétele, fiatalodik és a státusza ugrásszerűen emelkedik, ezt hívjuk dzsentrisedésnek (**dzsentrifikáció**).

Kiváló példa a reurbanizációra Manhattan egyes részei (Greenwich Village, Harlem), vagy Londonban a dokknegyed, de csaknem valamennyi nyugat-európai nagyvárosnál megfigyelhetők a reurbanizáció első jelei (az ingatlanok felértékelődése).

A reurbanizáció okait a következőkben foglalhatjuk össze:

- a belvárosi lakókörnyezet fizikai értelemben számottevően feljavul (a lakásállomány modernizálódik, új közterek létesülnek, rendezettebbé válik a környezet stb.);
- a tudatos image javítás, propaganda (városmarketing) révén a városrész új élettel telik meg (vállalkozók és új népesség telepedik meg a városnegyedben);
- új társadalmi réteg termelődik ki, a posztfordi gazdaságon megerősödik egy fiatal tehetős technokrata réteg (yuppiek), amely saját miliőre vágyik, s ezt a régi belvárosokban találja meg.

Hazánkban még csak elvétve találkozunk a reurbanizációra utaló, statisztikailag is kimutatható fejlődéssel, viszont a Budapesten (pl. Középső-Ferencvárosban) és néhány vidéki nagyvárosunkban (pl. Győr, Pécs) jelenleg is zajló dinamikus városrevitalizációs tevékenység nyomán előbb-utóbb vélhetőleg nálunk is megjelenik majd.

Az egyes urbanizációs szakaszok áttekintése után lényeges hangsúlyozni, hogy a nagyvárosok fejlődésének egyes fázisai térben és időben nem különülnek el egymástól mereven és egy adott országban (különösen ha nagyméretű) egyidejűleg több fázis is megfigyelhető (16. táblázat). Erre jó példa az Egyesült Államok, ahol Délen (Texas, Arizona, Új-Mexikó) még tart az urbanizációs fázis, Nyugaton (pl. Kalifornia) legjellemzőbb a szuburbanizációs fázis, Északon a Nagy-Tavak vidékén még mindig a dezurbanizációs fázis a jellemző, míg az ÉK-i partvidék városai pl. New York, Philadelphia, Boston már jó egy évtizede a reurbanizációs fázisban találhatók.

16. TÁBLÁZAT: *A népesség számának változása az urbanizáció egyes szakaszaiban, a különböző városi övezetekben*

	városközpont	agglomeráció	periféria
Urbanizáció	+	+	–
Szuburbanizáció	–	+	–
Dezurbanizáció	–	–	+
Reurbanizáció	+	–	–

9. A VÁROSOK BELSŐ SZERKEZETE ÉS ÉLETJELENSÉGEI

A városok belső térbeli tagolódása az egyes funkciók elhelyezkedése nagyfokú kontinuitást mutatott a történelem során. Az ókori görög városok központját jelentő agora, lényegében rokonítható a feudális város piacterével, s funkcióit tekintve sokban hasonlatos napjaink nagyvárosának sétálóutcáihoz. A városok működését és irányítását végző közhivatalok és a magasabb üzleti tevékenységek színtere ma éppúgy a városok szívében helyezkedik el, mint ezer évvel ezelőtt. Nem véletlen, hogy ez a térben és időben egyaránt kivehető belső szabályszerűség már régóta foglalkoztatja a településföldrajz művelőit. Az alábbiakban a városok belső funkcionális és társadalmi tagozódásának főbb szabályszerűségeit ismertetjük, majd napjaink legjellemzőbb városi társadalmi folyamatait mutatjuk be.

9.1 A VÁROSOK FUNKCIONÁLIS TÉRSZERKEZETÉNEK TÖRTÉNELMI HÁTTERE

Minden település lakó- és munkahelyek térbeli együttese. A lakó- és munkahelyek azonban nem valamiféle szabálytalan halmazt képeznek a településen belül, hanem meghatározott **térbeli rendet** vesznek fel. Különösen érvényes ez a városokra, ahol sokféle funkció és nagy számú népesség tömörült össze. Az európai városok többsége hosszú évszázados, esetenként évezredes történelmi fejlődésen ment keresztül, a város területéhez ezalatt mind újabb és újabb negyedek adódtak hozzá. A városok központját a középkori városmag alkotja, ma ez az igazgatás, az üzleti élet és a turizmus működésének fő területe. A középkori magot a meginduló ipari fejlődés során, döntően a 19. században emelt lakónegyedek szegélyezik, majd ezen kívül találhatók az ipar és a közlekedés (pályaudvarok stb.) összefüggő intéz területei. Végül az európai városok peremét a 20. században kiépült kertvárosok, esetenként lakótelepek szegélyezik, amelyek közigazgatásilag egybe is olvadhattak a várossal.

Ez az elrendeződés lényegében a legtöbb európai nagyvárosnál jól kivehető és hosszú történelmi fejlődés eredményeként állt elő. Ezzel szemben más kontinensek városainál, ahol a városfejlődés időben megkésett (pl. fejlődő országok nagyvárosai),

vagy túl viharos és kevésbé szabályozott volt (pl. Észak-Amerika, Ausztrália), esetleg a vallásból, kultúrából fakadó tényezők befolyásolták a fejlődését (pl. iszlám városok) a városok szerkezete ettől számottevően eltér.

Az európai városokban általában négy funkcionális övezet megléte mutatható ki. Legbelül található az **első munkahelyöv**, másnéven city. A **city** vagy **CBD** (*Central Business District* – Központi Üzleti Negyed) lakófunkciója csökevényes, elsősorban a munkahelyek magas koncentrációja jellemzi. A nappali és éjszakai népesség között tetemes a különbség, főként az **irányítás** (pl. kormányzati-politikai funkció, üzleti cégek központi irodái) és **kis térigényű szolgáltatás** (minőségi kiskereskedelem, bankok, tőzsde stb.) központja. Épületállományára a történelmi műemlékek, reprezentatív középületek magas aránya jellemző. Főként ide koncentrálódik napjainkban a turizmus, itt találhatók a szállodák, éttermek, múzeumok, színházak többsége is.

A belső munkahelyövet az **első lakóhelyöv** fogja körül. Intézményi funkciókkal alig rendelkezik, domináns a lakófunkció. Az épületállomány régi, döntően a 19. század második felében emelet **bérházakból áll**, melyek akkor épültek, amikor a modern urbanizáció az adott várost elérte. Az első lakóhelyöv city-hez közelebbi részein általában jobb minőségű (nagyobb, komfortosabb stb.) lakások épültek, az itt lakók többsége az első munkahelyövbe járt dolgozni (tisztviselők, hivatalnokok, üzletemberek). Ezzel szemben a lakóöv külső részein már elsősorban az ipari munkásság bérkaszárnyái kaptak helyet, akiknek munkahelye attól kifelé a második munkahelyi övben található. Ez az övezet koránál, az épületállomány minőségénél fogva különösen ki van téve az építészeti és társadalmi leromlásnak, másnéven **slumosodás**nak.

Az első lakóhely övet kívülről a **második munkahelyöv** fogja körül. Ide települtek a nagy térigényű funkciók, azonbelül is az ipar, a szállítás (pl. pályudvarok, kikötők) és raktározás, de olyan nagy térigényű szolgáltatások is, mint a sportpályák, a laktanyák, a temetők. Ez az övezet az ipari forradalom során gyorsan modernizálódó város peremi része, amit a mezőgazdasági területektől vesz el. Beépítésére a heterogén épületállomány, a rendezetlenség a jellemző. Kisebb zárványokban lakónegyedek is beleékelődnek, melyek kivétel nélkül az ipari munkásság, a szegények hajléka.

Végül a város peremén az idők folyamán kialakult egy **második lakóhelyöv** is, amit lazább beépítés, kertes családi házak, esetleg villák jellemeznek. Az övezet fejlődése különösen az elővárosi növekedés megindulása, az ingázás feltételeinek megteremtése után (20. század elején) gyorsult fel. A korábban mezőgazdaságból élő települések gyors növekedésnek indulnak, egyre inkább alvótelepülésekké válnak. Az övezet egy idő után közigazgatásilag is a város részévé válhat. A lakásépítkezések tömegessé válásával a II. világháború után ide épülnek be a lakótelepek.

Az ismertetett elrendeződés, szabályos koncentrikus formában ritkán fordul elő. Módosíthatja például a domborzat, a vízrajz. Ezt figyelhetjük meg Budapest esetén-

ben is, ahol a négy övezet inkább csak a sík pesti oldalra jellemző, a budai oldalon a munkahelyek a völgyekbe, a lakóhelyek a hegyvidékre települtek. De módosítólag hathat az elrendeződésre a várostervezés is, amely egyebek között új city-t jelölhet ki a várostesten belül (pl. Párizs La Défense negyede), kitelepítheti az ipart a városon kívülre, vagy előre kijelölt bolygóvárosokba terelheti az elővárosi fejlődést stb.

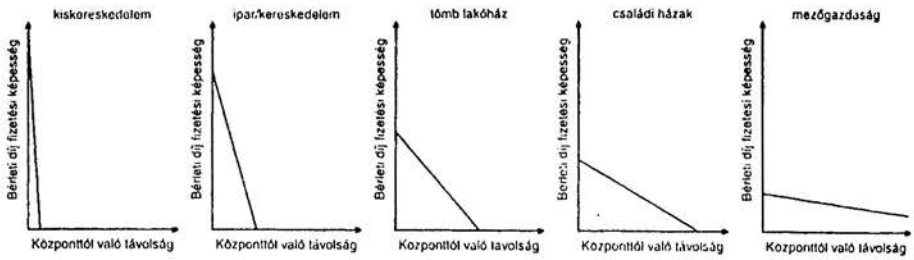
A városok belső funkcionális elrendeződése mellett meghatározható a népesség **társadalmi státusz** szerinti elkülönülése is az egyes övezetekben. E tekintetben lényeges eltérés mutatkozik az európai és észak-amerikai városok között. A felsőbb rétegek lakóhelye az európai városokban hagyományosan a város központjában volt, majd innen kifelé haladva fokozatosan csökkent. Az amerikai városokban ezzel szemben a magasabb státuszú csoportok mindig a város peremi részein, az újonnan épült villanegyedekben telepedtek le, a város belső részeinek státusza ehhez képest alacsonyabb volt. Az európai városok kifelé lejtő státuszgörbéje máig fennmaradt még ha időközben, jórészt a belső lakónegyedek leromlása és a tehetősebb népesség fokozatos dekoncentrációja (belső-szuburbanizáció) révén az európai városok peremi része is felértékelődött.

9.2 A TELEKÁRAK SZEREPE A VÁROSOK BELSŐ FUNKCIONÁLIS RENDJÉBEN

A telekárak térbeli rendező ereje csak a szabad ingatlanpiaccal rendelkező városokban érvényesülhet, ezért pl. az államszocialista időkben a mi városainkban sem működött. Hatása abban nyilvánul meg, hogy a különböző **funkciók** (lakás, iroda, kiskereskedelem, ipar stb.) **között verseny** indul meg a hasznosítható, s csak korlátozott számban rendelkezésre álló városi telkek iránt.

Ez a verseny különösen a városközpontokban válik kiélezetté, ahol csak kevés szabad telek áll rendelkezésre, ugyanakkor legnagyobb a **potenciális haszon**. A különböző funkciók egységnyi területen (1 m^2) eltérő nagyságú hasznot képesek termelni. A haszon mértéke azonban minden egyes funkció esetében a városközpontban a legnagyobb, ugyanis itt a legnagyobb a forgalom, legtöbb az ügyfél. A város központjától kifelé haladva **lineárisan csökken** a gazdasági tevékenységek egységnyi területre jutó jövedelemtermelő képessége, sőt egy adott távolságon túl már nem is hoznak hasznot. Ez az általános tendencia (a peremek felé csökkenő haszon) azonban a különböző tevékenységek esetében **eltérő mértékű**, tehát a központtól távolodva a mérhető haszon görbéje a különböző funkciók esetében eltérő futású (34. ábra).

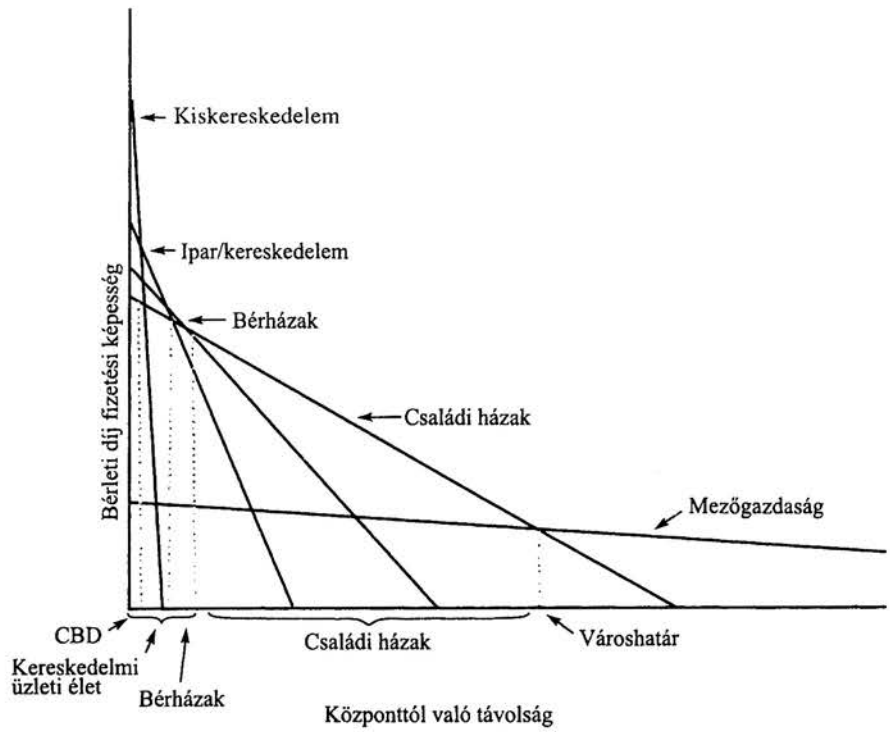
A funkciók konkurenciája révén a **városi telekárak** emelkednek, mégpedig a kereslet-kínálat szabályai szerint. A város egy adott pontján éppen a telkek iránti fizetőképes kereslet nagysága határozza meg, hogy azon a ponton mekkorák a telekárak.

34. ÁBRA: *Az egyes városi funkciók haszongörbéi*

Márpedig a versenyben az a funkció győz, és az a tevékenység képes megtelepedni, amelyik a legtöbb hasznot tudja megtermelni az adott területen (35. ábra). A kevésbé fizetőképes funkciók fokozatosan kiszorulnak a város peremei felé, pl. az irodai funkció kiszorítja a lakófunkciót (lásd napjainkban Budapesten). Igy a különböző funkciók haszongörbéi együttesen határozzák meg a hasznosítás (beépítés stb.) jellegét.

A telekár görbe futását a kereslet-kínálat törvényszerűsége mellett még más egyéb tényezők is befolyásolhatják. Hatással van a város telekár görbéjére a **közlekedési**

35. ÁBRA: *A városi területhasználat modellje*

rendszer, ami állandóan változik, fejlődésben van. Egy új metróvonal, villamos- vagy elővárosi vasútvonal megnyitása, a jobb elérhetőség érezhetően megnöveli a keresletet az adott terület iránt, s ennek révén gyors ütemben nőnek a telekárak. Lényegében ennek lehettünk tanúi Újpesten a 3-as metró új vonalának átadása, 1990 után is. Fontos, az utóbbi évtizedben egyre felértékelődő tényezővé vált a **természeti környezet minősége és állapota**. Ugyanolyan elérhetőségi mutatók mellett a szebb, több zöldet, tisztább levegőt nyújtó városrészek telekárai kimutathatóan magasabbak, mint a zsúfolt, szennyezettebb városrészeké. Ezt sok esetben a domborzati viszonyok függvénye, mint a főváros, azonbelül Buda és Pest esete is példázza. A **lakónegyed imázsa** (hírképe) ugyancsak hatással van a telekárakra. A rossz hírnév, ami fakadhat a magas kriminalitásból, vagy egyszerűen csak az épített környezet monotóniájából (lakótelepek), esetleg a helyi társadalom alacsony státuszából negatívan hat a városrész ingatlanjainak áraira. Végül a **helyi politika** is hatással lehet a telekárakra, a régi városrészek revitalizációja, rehabilitációja révén az érintett területek népessége kicserélődik, imázsa javul, ami pozitív hatást gyakorol a telekárak szintjére. A városperemi részeken az önkormányzat saját hatáskörében szabad építési telkek tömegét dobhatja piacra, s ezzel lefelé nyomja a telekárakat, ugyanakkor ennek az ellenkezője is előfordulhat, korlátozza új telkek kialakítását (pl. telekfelosztás) amivel magasra srófolja a meglevő telkek árát.

Végül megjegyzendő, hogy nem minden funkció száll be közvetlenül a telkek és ingatlanok megszerzésére irányuló versenybe. Az **állam** (központi és helyi) a piac megkerülésével jelöli ki saját telephelyét egy városon belül (pl. parlament, minisztériumok, városháza, országos vagy regionális hivatalok stb.), s ugyanezt teszi a felügyelete alá tartozó, közvetlen profitot nem termelő, nem anyagi szolgáltatások intézményeivel is (pl. iskolák, könyvtárak, kórházak).

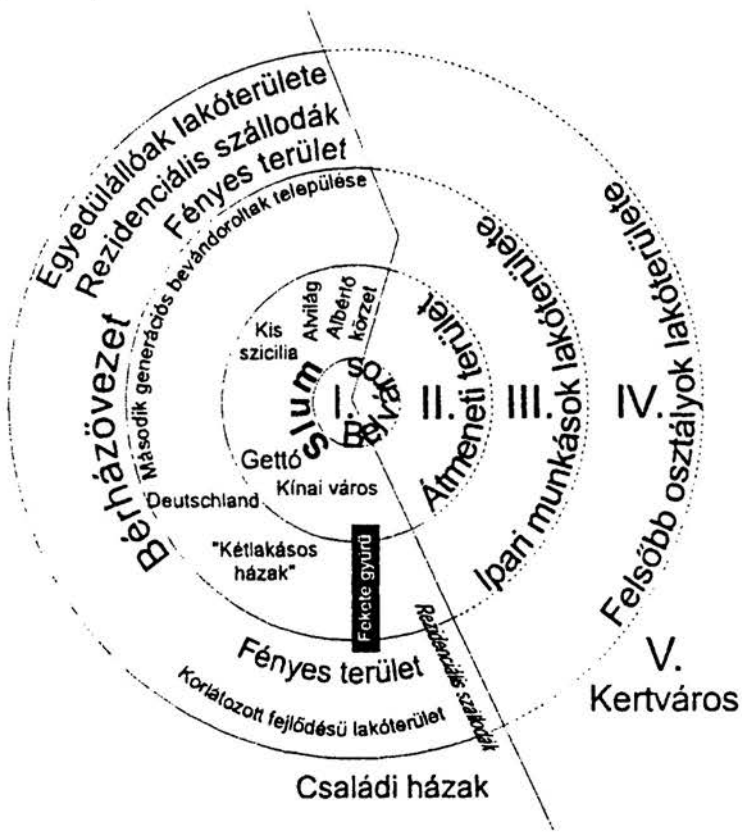
9.3 VÁROSÖKOLÓGIAI MODELLEK

Amerikai városszociológián belül a két világjáború között indult útjára a szociálökológiai irányzat. Az elnevezés onnan ered, hogy képviselői előszeretettel alkalmazták a 20. század elején a biológián belül virágzó „ökológia" kutatási módszereit és fogalomtárát (pl. invázió, szegregáció, szukcesszió) a városi társadalmi folyamatokra. A **szociálökológia** követői figyeltek fel arra, hogy a nagyfokú tarkaság ellenére az amerikai városokban szigorú belső térbeli rend uralkodik. Jószerivel valamennyi nagyvárosban, ugyanazok a negyedek és funkcionális övezetek alakultak ki mindenféle tervezés, tudatos beavatkozás nélkül. Mivel az irányzat első képviselői a chicagói egyetem szociológusai közül kerültek ki, ezért **„chicagói iskola"** néven is ismert. A szociálökológia képviselői 1925 és 1945 között 3 önálló városökológiai modellt dol-

goztak ki, amelyekben modellszerűen megfogalmazták a korabeli nagyvárosok szerkezetében fellelhető térbeli szabályszerűségeket. Konkrét vizsgálataik az amerikai városokra vonatkoztak, ugyanakkor jelentős lökést adtak más világrészek városainak belső társadalmi és funkcionális vizsgálatához, valamint a városföldrajz és a szociálgeográfia további fejlődéséhez is.

9.3.1 Burgess és Park koncentrikus modellje (1925)

A modell alapját Chicago képezte, amelynek egyetemén tevékenykedett a modell két szerzője **E. W. Burgess** és **R.E. Park**. Chicago a 19. század végétől nagyszámú bevándorlót fogadott, az ideérkező különböző nemzetiségek a városon belül mind etnikai, mind társadalmi szempontból meglehetősen erősen elkülönültek (szegregálódtak) egymástól. A modell értelmében a várost **koncentrikus övezetek**re lehet osztani (36. ábra).

36. ÁBRA: *A Burgess-Park modell*

A központban a **CBD** (Central Business District) található, amelynek neve a modellben **Loop** (jelentése: hurok, kanyar). Ez Chicago belvárosának a magasvasutak hurokvágánya által körülhatárolt központi része. Ide koncentrálódik a szolgáltató szektor zöme, felhőkarcoló irodaházak, áruházak, szállodák, színházak, múzeumok stb. formájában. A city-t kívülről egy **átmeneti övezet** követi, ami erős leromlásnak indult. Ez volt a 19. század második felében a város ipari övezete. Belső gyűrűjében továbbra is gyárak sorakoznak, külső részén pedig alacsony színvonalú lakónegyedek, slumosodó lakóöv húzódik. A szerzők modelljükben „Kis Szicília", „Alvilág", „Getto", „Kínai város" névvel illeték ezt az övezetet, utalva a városrész etnikai tarkaságára és alacsony társadalmi státuszára.

A harmadik övezetet az **ipari munkásság lakóöve** képezi, kisebb bérházakkal, s már valamivel jobb épületállaggal. Az épületek zöme a 19. század végén épült, általánosan elterjedt a kétlakásos bérház, amelynek földszintjén a tulajdonos lakott, az emeleten pedig a bérlő. Ezt követi kifelé a **felsőbb osztályok lakóterülete**, az ún. „fényes terület", túlnyomóan középosztálybeli családokkal. Egyszerűbb üzletemberek, diplomások, hivatalnokok, kereskedelmi ügynökök tipikus lakónegyede ez. A beépítést vegyesen családi- és társasházak jellemzik. Végül legkívül található az ötödik övezet az **ingázótelepülések**, alvóvárosok, vagy elővárosok öve. Ennek kiterjedése az 1920-as évek közepén még korlátozott, később azonban a szuburbanizáció fő irányát képezi, s hatalmasra duzzadó kertvárosok övezete lesz.

A felsorolt öt övezeten kívül Burgess később még két kiegészítő övezetet is leírt, amelyek már nem kapcsolódnak közvetlenül a városhoz, ez a 6. **mezőgazdasági övezet** (ti. ellátóöv) s legkívül 7. a **„metropolis hátországa"** (ti. vonzáskörzete).

A modellből egyben az is kivehető, hogy belülről az átmeneti övezettől kifelé haladva egyre növekszik a társadalmi státusz, s emellett a város expanziója során minden egyes övezet a hozzá kifelé legközelebb eső övezet elfoglalására törekszik. Ezt a folyamatot növényökológiában használt fogalom analógiájára **szukcesszió**nak nevezték el.

9.3.2 Hoyt szektorális modellje (1939)

Már Burgess is felhívta 1929-ben a figyelmet arra, hogy a gazdagabb lakónegyedek helyi üzleti központjai bolygókként veszik körül a CBD-t. A kiskereskedelem ilyen irányú fejlődését az váltotta ki, hogy a kertvárosok népessége az 1920-as évek végétől erősen megnövekedett, ami számottevő keresletet gerjesztett a periférián. Ezzel egyidőben a városközpont lakossága és az ott élők jövedelemszintje rohamosan csökkent. Ezt a dekoncentrált fejlődést később az irodai funkcióra is megfigyelték, az új irodaházak építése az amerikai városokban a két világháború között részben kitolódott a CBD-ből a városperemre.

Homer Hoyt (1939) Burgessék belülről táguló koncentrikus városmodelljéből indult ki és egy vizsgálatsorozatot végzett 64 amerikai városon 1900 és 1936 között. Három időpontra (1900, 1915 és 1936) azt vizsgálta, hogy a kutatott városok mely részein élnek a felsőbb rétegek, az úri középosztály tagjai. A **magas státuszú lakónegyedek** lehatárolására a lakbérek szintjét vette alapul. A városok térképén a három időpontra feltüntette a legmagasabb lakbérek területét. Empirikus vizsgálatai során ráébredt, hogy:

- a magas státuszú népesség lakónegyedei nem koncentrikus övenként, hanem **szektorálisan** helyezkednek el;
- ezek a szektorok az idő folyamán egyre kijebb, **a városok pereme felé** tolódnak el.

Hoyt később vizsgálatait kiterjesztette más funkciókra (ipar, kereskedelem) is és a városon belül funkcionálisan közel homogén területeket, ún. **szektorok**at határolt le. Azt modta, hogy a fejlődés és térbeli expanzió során, a városok testében több, funkcionálisan erősen specializálódott szektor jön létre, ilyen szektorális elrendeződést vesz fel az ipar, az irodai funkció, a vasúti közlekedés és raktározás, a különböző társadalmi csoportok és etnikumok lakónegyedei stb. A magas státuszúak lakónegyedeinek a városperemek felé történő eltolódásával pedig a két világháború között meginduló szuburbanizációt sikerült kimutatnia.

9.3.3 Harris és Ullman többmagvú modellje (1945)

C. D. Harris és **E. L. Ullmann** elméletének középpontjában az a hipotézis állt, hogy a város térbeli növekedésével párhuzamosan egyre több **funkcionálisan specializálódott magterület** alakul ki. Így a városon belül lesz közigazgatási centrum, bevásárlónegyed, iparnegyed, kikötői negyed stb. Ezáltal a város több mag körül kezd el növekedni (jó példa erre a modellre Budapesten az alcentrumok rendszere). Tehát a Burgess-Park modellel ellentétben nem a különböző társadalmi csoportok térbeli szegregációja, hanem a **munkahelyek** térbeli differenciálódása az, ami Harris és Ullmann szerint a városok belső szerkezetét végső soron meghatározza.

A városökológiai modelleket már megjelenésük pillanatától kezdve heves kritika érte, elsősorban az általános érvényüket vonták kétségbe. Ellentmond például a Burgess-Park modellnek, hogy mind az európai, mind a latin-amerikai városokban a népesség társadalmi státusza a városközpontból kifelé haladva csökken. Ugyancsak gyenge pontja mindhárom modellnek, hogy nem vesz tudomást a harmadik dimenzióról, vagyis a városok vertikális differenciálódásáról, pedig az amerikai városok központjában a magas beépítés jóvoltából a horizontális elrendeződéshez hasonlóan

a különböző hasznosítási formák vertikális tagolódása is tetten érhető. Fontos üzenete azonban a klasszikus városökológiai modelleknek, hogy rávilágítottak a modern nagyvárosokban uralkodó látszólagos össze-visszaság ellenére szigorú térbeli rend uralkodik. A modellek időtállóságát jól mutatja, hogy Budapest mai ökológiai szerkezetében a koncentrikus övezetek, a szektorok és funkcionális magok egyaránt jól kimutathatóak.

9.4 A VÁROSI NÉPESSÉG SZEGREGÁCIÓJA

A feudális városon belül az egyén lakóhelye foglalkozása (céhek, klérus, világi hatalom stb.) és etnikai-vallási hovatartozása (keresztények, zsidók stb.) szerint szigorúan meg volt szabva. Ezzel szemben a kapitalizmus kitermelte modern városban az egyének lakóhelyének előírtsága megszűnt, a népesség etnikai, foglalkozási kötöttségektől mentesen, látszólag szabálytalanul szóródott a térben. Nem véletlenül jellemezte **Max Weber** (1864–1920) német szociológus a modern nagyvárost „az egyének laza homokkupaca"-ként.

Ugyanakkor a látszólagos szabadság ellenére a 19. század derekán már az is nyilvánvalóvá vált, hogy a modern nagyváros társadalma térbelileg erősen szegregált, az egyes társadalmi (és etnikai) csoportok a városon belül külön-külön, jól lehatárolható lakónegyedekbe húzódnak (lásd F. Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában* c. 1845-ben megjelent műve). A modern és rendszeres statisztikai adatfelvételezések (népszámlálások) elterjedésével lehetőség nyílt a **társadalmi szegregáció** matematikai-statisztikai mérésére. Erre döntően két módszer áll rendelkezésünkre.

A **disszimilaritási index** segítségével két társadalmi (foglalkozási, etnikai stb.) csoport földrajzi „távolságát", azaz a megoszlásukban fellelhető különbséget határozhatjuk meg. Ez a gyakorlatban a következő módon számolható ki: 1. megállapítjuk, hogy az egyes városrészekben (kerületek, városrendezési körzetek, népszámlálási körzetek stb.) a két társadalmi csoportnak önmagához viszonyítva hány százaléka lakik; 2. a két társadalmi csoport területegységenkénti arányait kivonjuk egymásból, majd 3. a különbséget összegezzük és elosztjuk 2-vel. Képlettel kifejezve:

$$\overline{D} = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^{n} (x_i - y_i)$$

Ahol x_i jelenti **A** társadalmi csoport részarányát i területegységen, y_i pedig B társadalmi csoport részaránya ugyanott, míg **n** a területegységek száma. Példaként az alábbi táblázatban feltüntetett A és B társadalmi csoport disszimilaritási indexe 20% (azaz 40/2%) (17. táblázat). Ez azt jelenti, hogy az A társadalmi csoportba tartozók 20 százalékának kellene más területre költöznie ahhoz, hogy az A és B társadalmi csoport

megoszlása azonos legyen (0 disszimilaritás). 100% disszimilaritás esetén a két csoport a térben nem keveredik („abszolút" szegregáció).

17. TÁBLÁZAT: *Két hipotetikus társadalmi csoport disszimilaritása*

Terület	A	B	Különbség
1	10%	15%	5%
2	20%	15%	5%
3	30%	25%	15%
4	40%	45%	15%
Összesen	100%	100%	40%

A **szegregációs index** egy adott társadalmi (foglalkozási, etnikai stb.) csoportnak az összes többihez viszonyított elkülönülését adja meg. A szegregációs index esetében először 1. kiszámoljuk az adott társadalmi csoport és az összes népesség disszimilaritási indexét, majd 2. a disszimilaritási értéket elosztjuk a csoport és az össznépesség 1-ből kivont hányadosával. Képlettel kifejezve:

$$S = \frac{D_s}{1 - \frac{\sum x_{ai}}{\sum x_{ni}}}$$

A nagyvárosok népessége igen gyakran különül el, szegregálódik etnikai, (rasszbeli, nyelvi, vallási stb.) különbségek mentén. Ha ez a folyamat extrém mértéket ölt, **gettósodás**ról beszélünk. A faji-etnikai alapon kialakuló, erősen szegregált, önálló szubkultúrával rendelkező és alacsony státuszú negyedeket hívjuk **gettó**nak. A gettó szó eredetileg a középkori olasz városok fallal körülvett zsidónegyedének megjelölésére szolgált, s a 20. század amerikai városfejlődése (a feketék „gettói") kapcsán kapot új értelmezést.

A gettó kialakulása döntően a **munkaerőpiac** és **lakáspiac** működési mechanizmusán alapuló öngerjesztő folyamat, amelynek kezdeti lépcsőfokát az adott etnikai csoport hátrányos munkaerőpiaci helyzete jelenti. Ez a hátrányos helyzet részint az alacsonyabb képzettségi szintből, másrészt a többségitől eltérő munkakultúrából és a munkaadók diszkriminációjából adódik. Mindezek következményeként az etnikai csoport tagjai kevés jövedelemmel rendelkeznek, gyakran válnak munkanélkülivé, s szorulnak szociális segélyezésre. Az adott kisebbség a városon belül egyre inkább a legolcsóbb, legalacsonyabb lakbéreket kínáló negyedekbe szorul vissza. A kisebbség tömeges feltűnése (**invázió**) a szóbanforgó városrész(ek) lakáspiaci leértékelődéséhez vezet, a lakóépületek felújítása az alacsony lakbérek folytán elmarad, romlik

a közbiztonság és a közszolgáltatások (pl. oktatás, egészségügy) színvonala. Mindez a magasabb státuszú népesség fokozatos elvándorlásához vezet. Egy idő után az etnikum tagjai magukra maradnak, kialakul a társadalmi összetartozást szimbolizáló és erősítő, a többségitől eltérő **szubkulúra,** s a gettó láthatatlan falai bezárulnak. Ma a **társadalmi kirekesztés** különböző megjelenési formái jelentik a fejlett államok nagyvárosainak egyik legfőbb problémáját.

FALUFÖLDRAJZ

A falusi települések képezik a városok mellett a csoportos települések másik nagy osztályát. Hagyományosan a falvak jelentik a mezőgazdasági termelés településföldrajzi környezetét, azonban mára a falvak gazdasági és funkcionális szerepköre is sok szempontból átalakult, kitágult. A falusi települések kialakulásában számtalan természetföldrajzi, történelmi és társadalmi tényező játszott egyidejűleg közre, éppezért méretük, funkcióik, és külső megjelenésük a Föld egyes térségeiben rendkívül eltérő. Az alábbiakban a falusi települések főbb településföldrajzi jellemzőit foglaljuk össze.

10. A FALUSI TELEPÜLÉSEK JELLEMZŐI

10.1 A FALU FOGALMA, A FALVAK MÉRETE, A FALUSI NÉPESSÉG ARÁNYA

A társadalmi munkamegosztás csíráinak megjelenésével a neolit korszak során fokozatosan kialakultak az első városok a Földön, s megindult a települések városokra és falvakra történő differenciálódása. Ez a folyamat lényegében napjainkig tart. A falvaknak – miként a városoknak – sincs általánosan elfogadott és alkalmazott definíciója. Helytől és időtől függetlenül **falu**nak nevezzük mindazokat a kisebb lélekszámú településeket, amelyek:

- nem rendelkeznek központi funkciókkal, intézményhálózatuk fejletlen (lakóiknak csak alapellátást – vagy még azt sem – nyújtanak);
- szerkezetükre jellemző a laza, földszintes beépítés, népsűrűségük általában nem éri el a 200 fő/km^2-t;

- kommunális és infrastrukturális ellátottságuk (pl. közcsatorna hálózat, szilárd burkolatú utak) a városokhoz képest többnyire elmaradottabb.

A **falvak mérete** (népességszáma) rendkívül eltérő lehet, ilyen szempont szerinti osztályozási lehetőségüket a 9. táblázat tünteti fel. A táblázatban közölt értékhatárok azonban nem abszolút érvényűek, leginkább csak hazánk és a Kárpát-medence falusi településeire alkalmazhatóak. Ahány ország, általában annyiféle méretbeli osztályozással találkozunk. A falusi településállomány méretbeli megoszlása ugyanakkor sokat elárul egy adott ország, vagy régió településhálózatának fejlettségéről, a településfejlődés társadalmi, gazdasági és történelmi hagyományairól. Így pl. Németországban a falvak népességszáma átlag 500–1500 fő között mozog, ezzel szemben Dél- és Kelet-Európa országaiban (pl. Görögország, Spanyolország, Jugoszlávia, Románia) ahol a feudális nagybirtok és az extenzív gabonatermelés lényegében a 20. század derekáig meghatározó maradt, gyakoriak a nagyfalvak (2–5 ezer fő), sőt nem ritkák a 10–12 ezer lakosú óriásfalvak is. Ide sorolhatjuk hazánkban az alföldi mezővárosok egy részét, amelyek kialakulásában még a 16–17. századi török uralom is szerepet játszott, a lakosság egy része az apróbb falvakból a nagyobb lélekszámú, s egyben nagyobb védettséget nyújtó településekbe menekült.

Ezzel szemben Európa nyugati és északi államaira az apró- és törpefalvak túlsúlya a jellemző. Angliában igen elterjedt településforma a hamlet, amely maximum 50–60 fős törpefalu. Németország északi részén gyakori az előzőhöz hasonlatos Weiler. Skandinávia falusi térségeire is a parányi törpefalvak a jellemzőek A falusi települések mérete egy országon belül tájegységenként is igen változó. Errre hazánk nyújt kiváló példát, ahol az Alföld túlnyomó részére a nagy- és óriásfalvak dominanciája a jellemző. Az Északi-Középhegység és a Dunántúl falvainak többsége a kis- és középfalvas kategóriába sorolható, míg Vas, Zala, Baranya, a Cserehát, az Aggteleki-karszt, a Szatmári-síkság és Bereg területén az apró, sőt törpefalvak vannak túlsúlyban. Településfejlesztési értelemben legnagyobb problémát a kis lélekszámú és határú települések jelentik, mert lehetőségeik az önálló társadalmi, gazdasági életre korlátozottak, népességmegtartó erejük gyenge, sok esetben az elnéptelenedés fenyegeti őket. Hazánk első, természetes úton elnéptelenedett települése a baranyai Gyűrűfű volt, 1972-ben.

A **falusi népesség aránya** egy területen nagy mértékben függ egyfelől attól, hogy jogi-közigazgatási értelemben hol húzzák meg a városok határát (lásd statisztikai városfogalom), másrészt nagyban függ az adott ország társadalmi-gazdasági fejlettségétől is. Ma a Föld népességének valamivel kevesebb mint fele él falvakban, de az egyes országok szintjén nagy eltéréseket tapasztalhatunk. A nemzetközi statisztikák szerint egyes fejletlenebb fekete-afrikai (pl. Ruanda 94%, Burundi 92%, Uganda 86%, Malawi 85%, Burkina Faso 83%), valamint ázsiai (pl. Bhután 93%, Nepál 89%,

Bangladesh 80%) országban továbbra is a népesség túlnyomó hányada (több mint 80%-a) él falvakban.

A falusi népesség aránya egy adott országon belül regionálisan is jelentős eltéréseket mutathat. Magyarországon pl. az Alföld egyes részein (Szatmári-síkság, Tiszazug, Sárrétek), Nógrádban, a Csereháton, Somogy, Zala megyékben jelentős városhiányos térségek alakultak ki, a falusi népesség aránya meghaladja az országos átlagot. Ezzel szemben az átlagosnál kisebb a falusi népesség aránya a Dunántúl északi részén (Budapest-Győr-Sopron tengely), a budapesti agglomeráció, valamint az Alföld mezővárosokkal sűrűn betelepült részein (pl. Hajdúság, Békés, Csongrád). Ugyanígy Észak-Franciaország (Lille környéke) magasan városodott, míg Dél-Franciaország (Provance, Languedoc) hagyományosan falusias. Spanyolország és Olaszország településszerkezetére ugyancsak egy észak-déli kettőség a jellemző. Spanyolország esetében északon Katalónia, Aragónia és Baszkföld erősen városodott, a Madridtól délre eső területekre (pl. Andalúzia) inkább a falusi népesség túlsúlya jellemző. Olaszországban ugyancsak közismert az Észak-Dél (Lombardia-Szicília) ellentét. De nem csak az ipari forradalomba és modern urbanizációba viszonylag későn bekapcsolódott országokra jellemző a falusias és városias régiók megléte. A fejlett Németországban Észak-Rajna-Vesztfália, a Ruhr-vidék magasan városodott, míg Bajorország egyes részei vagy Mecklenburg-Előpomeránia kifejezetten falusias karakterrel rendelkeznek. Hollandia térszerkezetében a patkóváros Randstad, abszolút városias, míg Frízföld (Groningen központtal) túlnyomórészt falusias. Angliában a Midlands, Észak-Anglia (Yorkshire, Lancashire) területe igen városias, míg Cornwallra ma is a falvak (halászfalvak) túlsúlya a jellemző.

Még szembetűnőbb a falusi népesség térbeli koncentrációja a fejlődő országokban, ahol a városlakók túlnyomó része a kevésszámú (esetleg egyetlen) nagyvárosban él. Ezekben az országokban a kis- és középvárosok köre fejletlen, térszerkezetüket a milliós nagyvárosok és falvak éles ellentéte határozza meg.

10.2 A FALVAK GAZDASÁGI JELLEG ÉS FUNKCIÓ SZERINTI OSZTÁLYOZÁSA

A falvak **gazdasági jellegére** a legutóbbi időkig a **mezőgazdaság** túlsúlya volt a jellemző. A falvak szolgáltatták a mezőgazdasági népesség lakó- és munkahelyét, innen került ki hagyományosan a népesség élelmiszerszükséglete és a városokba települt ipar nyersanyagszükségletének egy része is. Ez az évezredekig fennálló egyoldalú agrárspecializáció a mezőgazdaság rohamos fejlődése, a termelékenység gyors növekedése révén a 20. században fokozatosan felbomlott, s ma már csak a fejletlenebb társadalmak falvait jellemzi a mezőgazdasági termelés egyeduralma.

Ha egybevetjük a fejlett országok mezőgazdasági foglalkoztatottjainak és falusi népességének arányát gyakran többszörös eltérést tapasztalunk. Ausztriában a mezőgazdasági keresők aránya mindössze 0,9%, miközben falun él az ország népességének 35%-a. Olaszországban 2,9% a mezőgazdaság részesedése, míg falvakban él az olaszok 33%-a.

A fejlett gazdaságú országokban a falvak gyors ütemű minőségi átalakuláson mentek keresztül a 20. század során, s levetve korábbi egyoldalú agrár profiljukat új (nemmezőgazdasági) funkciókkal gazdagodtak. Napjainkban a fejlett államok falvainak egyik legjellegzetesebb funkciója a **lakófunkció**. Ez a funkció különösen a nagyvárosok környékén, a szuburbanizáció nyomán sokszorosára duzzadt falvak („elővárosok") esetében domináns. Hazánkban legjellemzőbb képviselőit Budapest környékén találjuk (pl. Üröm, Nagykovácsi). Az itt található, elsősorban lakófunkciójú Érd 1979-ben bekövetkezett várossá nyilvánításakor 41 ezer lakosával Európa legnagyobb falujának számított. A nagyvárosok környéki alvótelepülések egy idő után esetenként beolvadnak a központi településbe (pl. a Budapest környéki települések 1950-es csatolása). Gondot jelent a lakófunkciójú falvak esetében, hogy nagy népességszámuk ellenére nem rendelkeznek központi funkciójú intézményhálózattal, sőt sok esetben még az alapfokú ellátás sem biztosított. Helyi munkahelyek, oktatási, kereskedelmi stb. intézmények híján az itt lakók jelentős hányada naponta ingázik a közeli nagyvárosba. A helyi társadalom tagjai körében nem alakul ki a belső kohézió, a közösségnek nincsenek világos céljai, fellép körükben a „kertvárosi elidegenedés".

A falvak külön csoportját alkotják az **ipari falvak**, amelyek többnyire egyetlen ipari funkcióra szakosodtak, egyetlen ipari üzemmel rendelkeznek, ahol a helybeliek többsége is dolgozik (pl. Bőcs, Kaba). Külön csoportjuk a nyersanyagkitermelésre specializálódott bányászfalvak.

A **szolgáltató** funkcióra szakosodott falvak igen sokfélék lehetnek. Az utóbbi évtizedek során, az idegenforgalom fejlődése révén megsokasodtak a nyaraló- és üdülőfalvak. Ezek egy része a hegyvidékekre (pl. Mátrafüred, Mátraszentimre, Dobogókő), vízpartokra (pl. a Balaton, vagy a Tisza-tó környéke), esetleg termálvizekre települt (pl. Bük). De ismerünk a városlakók által újjáépített, felélesztett üdülőfalvakat is (pl. Vérteskozma). Speciális, ugyancsak az idegenforgalomhoz kötődő funkciókat látnak el a múzeumfalvak (pl. Hollókő) és zarándokfalvak (pl. Márianosztra).

A közlekedés, az áru- és személyfogalom levezetése, irányítása ugyancsak számos falunak nyújthat megélhetést. Forgalmi jellegű falvak közé tartoznak tipikusan a határátkelőhelyek (pl. Hegyeshalom, Röszke), vagy a vasúti csomópontok (pl. Ukk, Boba, Vámosgyörk), s újabban a logisztikai központok is (pl. Alsónémedi).

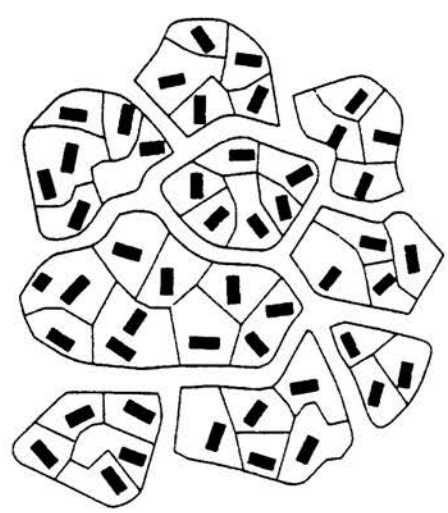
10.3 FALUSI TELEPÜLÉSEK ALAPRAJZ SZERINTI OSZTÁLYOZÁSA

A falusi települések alaprajzát három lényeges alkotóelem határozza meg: 1. az épületek (lakó, gazdasági stb.); 2. az épületeket körülvevő telkek; 3. a telkek együttesét magába foglaló telektömbök, amelyek egyúttal megszabják az utcák futását is. A falvak alaprajzi sajátosságaival a falumorfológia foglalkozik behatóbban. A 20. század első felében virágzó kutatási irányzat legjelesebb hazai képviselői közé tartozott egyebek között **Győrffy István** (1884–1939) néprajztudós, **Mendöl Tibor** (1905–1966) és **Prinz Gyula** (1882–1973) geográfusok.

Alaprajzuk szerint a falvaknak két nagy csoportja ismert a **szabályos** és **szabálytalan alaprajzú falvak**. A kettő között léteznek átmeneti formák is, ilyen pl. a körfalu. A szabálytalan alaprajz az ősibb ezért vele kezdjük az ismerkedést.

A **szabálytalan alaprajzú** falvak legősibb típusa a **halmazfalu**. Itt az alaprajz minden eleme szabálytalan elrendeződést mutat. A házak szabálytalan összevisszaságban állnak, szabálytalan alakúak a telkek és a telektömbök, így az utcák futása is (37. ábra). A halmazfalu nagyon elterjedt alaprajzi forma, gyakori Közép- és Nyugat-Európában, de megtaláljuk a Balkánon (Bulgária, Havasalföld), vagy Olaszországban (Pó-síkság) is.

Halmazalvak többféle módon keletkezhetnek. Egyrészt létrejöhetnek szórványtelepülésből **besűrűsödés útján**. Ez úgy megy végbe, hogy egy nemzetség megszáll egy területet, a házakat szabálytalanul elszórva helyezik el, minden házhoz tartozik egy darab szántó vagy legelő. Az újabb generáció nem kifelé hanem befelé építkezik, a már meglevő házak közé építi saját lakóházát. Ebben több kényszerítő tényező is szerepet játszhat, pl. a falu egy ármentes térszínre települ (Alföld, Tiszazug, Szamoshát stb.), aminek területe behatárolt, vagy a környék mocsaras, pl. Göcsej, ami ugyancsak gátat szab a kifelé terjeszkedésnek. De lehet védelmi oka is a besűrűsödésnek, a nemzetség (nagycsalád) tagjai szállásterületük védelme érdekében egymás közelébe települnek. A besűrűsödés mindaddig fokozódik, amíg elfogy a belső földterület, a mezőgazdasági termelés kihelyeződik a falun kívülre, a lakóhely és a munkahely végleg szétválik.

37. ÁBRA: *Halmazfalu alaprajza*

A halmazfalu keletkezésének másik lehetséges módja az, amikor a falu egyetlen magános településből **kifelé terjeszkedéssel** jön létre. Ennek során a magános település kifelé mintegy megsokszorozó-

dik. A kiinduló mag szomszédságában rendszertelenül elhelyezkedő, mind tovább és tovább terebélyesedő magános településekből akkor válik egyetlen halmazfalu, amikor a lakóházakat körülvevő szántók megszűnnek, beépülnek, s a termelés a falun kívülre helyeződik át. Amíg a központi magból halamazfalu lesz több köztes lépcsőn megy át a település. A halmazfalu köztes formája a törpefalu (4–6 lakóház mindössze), amely átmenetet képez a magános települések és a csoportos települések között. Magyarországon ez a típus meglehetősen ritka, csak a Göcsejben és az Őrségben fellelhető „szer"-es települések sorolhatók ide. Ezzel szemben Nyugat-Európában igen elterjedt településforma a törpefalu, a német területeken a Weiler, vagy Angliában a hamlet a településhálózat lényeges eleme. De nem csak Európa településállományában fedezhetők fel ezek az átmeneti törpefalvak, sok található belőlük, pl. Kína belső részein is. Ezek igen ősi településformát jelentenek, határuk többnyire tagosítatlan, a közösség a földet közösen műveli.

A halmazfalvak sajátos magyar változatát képviselik, s a magyarság korábbi nomád állattartásával állnak összefüggésben a **kétbeltelkes halmazfalvak**. A kétbeltelkes halmazfalvak fő elterjedési területe az Alföld északi része, a Hajdúság, Közép-Tiszavidék (pl. Tiszafüred) és a Borsodi-Mezőség (pl. Mezőkövesd) vidéke. A kétbeltelkes halmazfalvak eredetének feltárásában a két világháború között tevékenykedő **Győrffy István** (1884–1939) néprajztudós szerzett elévülhetetlen érdemeket, aki „kertes városoknak" nevezte őket.

Kialakulásuk a honfoglaló magyarság téli szállásaira vezethető vissza, ahol a népességnek otthont adó sátrak egymás köré települt tömegét mint településmagot egy külső, az állatok tartására szolgáló **ólasöv** fogta körül. Amint a település tovább fejlődött a sátrakat állandó jelleggel épült lakóházak váltották fel, amelyek apró telkekre épültek, gazdasági épületek nélkül. Ez képezi a kétbeltelkes halmazfalvak településmagját. Ezt a belső magot veszi körül az ólak, istállók öve, ami azt jelenti, hogy a település két részből áll, egy belső sűrűn beépített lakóövezetből és egy külső laza beépítésű ún. ólaskert övezetből (38. ábra).

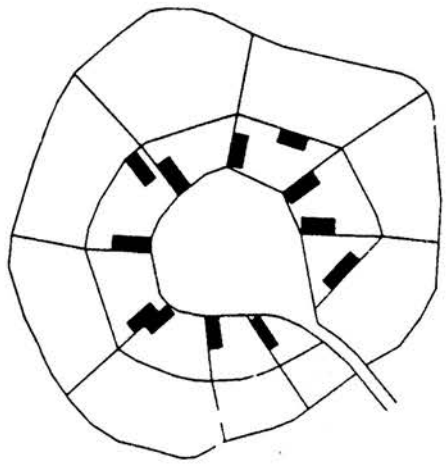
A kétbeltelkes halmazfaluban minden gazdának 2 telke van, egy belső (lakó) és egy külső (gazdasági), innen származik az elnevezés. Ezt a hosszú évszázadokon fennálló kettősséget egyrészt a gazdálkodásban, másrészt a népesség demográfiai fejlődésében bekövetkezett változások alakítják át. A 18. század végétől a szilajmarhatartást az Alföldön fokozatosan a sokkal jövedelmezőbb szántóföldi gabonatermelés váltja fel, az ólasöv gazdasági jelentősége ezzel egyre inkább hanyatlani kezd. Másrészt a lassan beinduló polgárosodás, a javuló közegészségügy révén a falu népességszáma is gyorsabb ütemben kezd növekedni, aminek hatására a belső lakóöv fokozatosan megtelik, nincs hely a terjeszkedésre, s az új generáció már az ólaskertek övezetében kezd építkezni. Ennek eredményeként az ólaskertek gazdasági funkciója hanyatlik, lakófunkciója egyre erősödik, a gazdasági funkció pedig kiszorul a határba az ekkor keletkező tanyákra.

38. ÁBRA: *Hajdúböszörmény alaprajza*

Alaprajz szempontjából a kétbeltelkes halmazfalu utcahálózata szabálytalan halmazos-sugaras, a központból a falu széle felé tölcsérszerűen egyre szélesedő sugárutakkal (*„csordahajtó utak"*), amelyeket szabálytalan futású körutak kötnek össze. Markáns a belső és külső övezet határán futó „körút", mert itt a török időkben védelmi céllal sáncot emeltek, összefűzött karókból *(hajdúpalánk),* melyeket később lebontottak. A külső ólaskert övben igen gyakoriak a zsákutcák, amelyek lehetőséget kínálnak az utaktól távoleső telkek gazdáinak a bejutásra. Ezt a markáns alaprajzi jegyekkel rendelkező településformát Prinz Gyula „sugaras halmazfalunak" nevezte el. Csak az egyenletes térszínen alakulhat ki ilyen szabályosan a sugaras utcahálózat (pl. Hajdúböszörmény, Hajdúnánás), a domborzati és vízrajzi viszonyoknak megfelelően az alaprajz sok esetben deformált, pl. Tiszafüred.

A falvak következő alaprajzi csoportja a **körfalu** (német nevén *Rundling* vagy Runddorf), amely már átmenetet képez a szabályos és szabálytalan alaprajzi formák

39. ÁBRA: *Körfalu alaprajza*

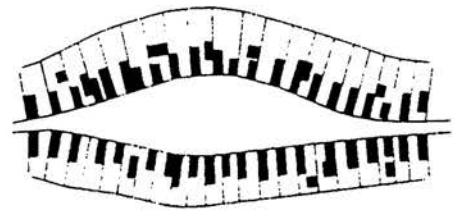
között (39. ábra). A körfalvak esetében a házak egy köralakú térséget vesznek körül, a belső térről rendszerint 1–2 kijárattal. Méretük változó lehet, 5–6 lakóháztól egészen a 15–20 lakóházig, sőt ennél nagyobb változatuk is ismert. A belső tér szerepe kettős, egyrészt legelő, másrészt éjszakára ide hajtják be az állatokat (védelem). A körfalu különösen olyan népek körében gyakori, ahol kitüntetett szerepe volt az állattartásnak és a védelmi funkciónak (pl. etnikai határokon).

A körfalu alakjánál, a házak elrendeződésénél fogva katonailag jól védhető településforma, ezért ott a leginkább elterjedt, ahol egy nép állandó védekezésre kényszerült a gyakori támadások ellen és ilyen célból építkezett, pl. az Elba-Saale között és az Elba-Odera között, a szláv-germán érintkezés határán. A körfaluból könnyen halmazfalu válhat, ha a tartós veszély és fenyegetettség elmúltával a falu központi terét beépítik, ill. az újabb generációk a körfalu szélén már szabálytalan elrendeződéssel építik házaikat. Alakjukat és keletkezésük körülményeit tekintve Magyarországon a Nyíregyháza környéki szlovákok által épített tanyabokrok hasonlíthatók leginkább ehhez a településformához.

A **szabályos alaprajzú** falvak az előzőeknél fiatalabbak, keletkezésük során már a közlekedési helyzet is több-kevesebb szerepet játszott. Számos változatuk ismert. Legrégibb csoportjuk a **szalagtelkes falvak,** amelyekre a keskeny, viszonylag hosszú, szalag alakú telkek a jellemzők, szabályosan egymás mellé rendeződve, egy vagy több sorban. Már nem spontán nemzetségi alapon szerveződnek, hanem a földesurak telepítették a jobbágyaikat, többé-kevésbé szabályos formában. A szalagtelkes falvak több változata is ismert.

Alakja után **orsós utcájú** falunak, vagy németesen *Angerdorf*nak hívják a szalagtelkes falvaknak azt a változatát, amely főleg az észak-német területeken terjedt el a 10–14. század között, de a Felvidéken is találunk szép számmal képviselőit, bár itt a városokra is ez a jellemző, pl. Igló, Kassa, Eperjes. Az orsós utcájú falu mindig egy útvonal mentén fekszik, a telkek két oldalról fogják közre az utat, ami középen orsószerűen kitágul. A szalagtelkek futása az útra merőleges (40. ábra).

Az Anger, vagy orsó a központi tér, amely a körfaluhoz hasonlóan ugyancsak a jószág éjszakai szállására szolgált. A település későbbi fejlődése során rendszerint ide épült be a templom, és a piac is itt kapott helyet.

40. ÁBRA: *Orsós utcájú falu alaprajza*

A szalagtelkes falvak másik nagy csoportja az **útifalu** *(Strassendorf)*, vagy „utcás falu". Ez a típus többnyire egy országút mentén jött létre, telepítés révén. Tömeges létrejöttük arra a korszakra tehető, amikor már megnőtt a távolsági (országúti) szállítás szerepe (késő középkor), s a falunak szüksége volt arra, hogy bekapcsolódjék a külvilággal folytatott forgalomba. Az útifalu igen gyakori településtípus Közép- és Kelet-Európában, azonbelül Németország, Csehország, Lengyelország és Magyarország területén is. Elterjedésükben fontos szerepet játszhattak a német telepesek. A cseh, lengyel és magyar területeken a 17–18. században létrehozott német települések zöme ilyen. Ezért főként azokon a területeken gyakori, ahol a népesség tudatos telepítése folyt (pl. hazánkban a Pilis, Vértes, Bakony, Baranya, Tolna, kisebb részben az Alföld területén). A védelem ennél a falutípusnál is fontos szerepet játszott a település belső elrendeződésében. A házak az utcára merőlegesen futnak, végükön lőrésszerű ablakokkal, ahonnan az út forgalma folyamatosan felügyelhető, védhető. A telek végét keresztben lezárják a gazdasági épületek (a csűr), ami várfalszerűen a kívülről érkező támadás ellen nyújtott védelmet. Az egész település egy bevehetetlen erődítmény képét mutatja.

Az útifalvakon belül is több altípust különböztethetünk meg. Megkülönböztetünk egyutcás és többutcás szalagtelkes útifalut. **Egyutcás útifalu** esetén egy út két oldalán sorakoznak a házak, mellékutcák nincsenek. Az egyutcás útifalvak az ősibbek, biztonsági megfontolásból igen gyakran települtek az országúttól távolabb, ekkor zsákutcás útifalu *(Sackgassendorf)* jött létre. Feltehetőleg valamennyi útifalu eredetileg egyutcás útifalu volt, s csak a későbbi fejlődés során váltak többutcássá. Megelőzendő, hogy a falu túl hosszúra nyúljon, a lakosság újabb utcákat alakított ki, amely(ek) keresztezték a meglévőt. A többutcás szalagtelkes útifalu Magyarország egyik legelterjedtebb falutípusa.

A szalagtelkes útifalvak igen gyakran **sikátorosodhatnak.** Ez a folyamat úgy megy végbe, hogy az utódok a család telkén tovább építkeznek, s egy idő után a hosszú keskeny telek egyik oldala teljes hosszában beépül (3–4 ház). Egy családból újabb családok válnak ki, az új családoknak megszűnik a házközössége a régivel, de nem szűnik meg a velük alkotott udvarközössége. Ebben a folyamatban akkor történik változás, ha az ifjabb generáció valamelyik tagja eladja a házát, s idegenek is bekerülnek a családi udvarközösségbe, akik számára utat kell nyitni a bejáráshoz. Ekkor a bejárati kaput elbontják, s az udvar zsákutcás sikátorrá alakul. A zsákutcásodás gyakori jelenség hazánkban is, pl. a Dunántúlon (Szentgál), a Palócföldön (Nagyvisnyó).

Az eddig ismertetett falutípusok tér- és időbeli terjedését jól példázza Németország, ahol a Wesertől nyugatra eső részeken – a birodalom magterületén – a falusi települések között a magános települések vannak túlsúlyban. A Wesertől keletre, az Elba-Saale vonaláig halmazfalu található, ettől keletre több foltban körfalvak helyezkednek el, tovább keletre pedig útifalvak sorakoznak. Ahogy kelet felé haladunk tehát a német kolonizációs folyamat eredményeként újabb és újabb településtípusok váltják egymást, haladva a magánostól a csoportos településekig, valamint a szabálytalan elrendeződéstől a szabályos, tudatosan kialakított településformákig.

A szalagtelkes falvak harmadik nagy csoportja a **sorfalu**. A sorfalu is hosszú keskeny szalagtelkekből áll, s annyiban különbözik az előzőektől, hogy a telkek nem valamilyen országút mentén sorakoznak, hanem egy természetföldrajzi tájelemet követnek, ami lehet pl. patak, homokfal, völgyoldal, elhagyott folyómeder stb. A falu főutcája, egyben tengelye követi a természetföldrajzi tájelem futását, s csak a későbbiek során válik az országút részévé. A sorfalu fiatalabb mint az útifalu, abban az időben keletkezett, amikor a népesség már elfoglalta a kedvezőbb térszíneket (síkságok, dombvidékek), s kénytelen az erdő borította, vagy kiszárított lápok, mocsarak helyén építkezni. Fiatalabb voltát tükrözi az is, hogy a sorfalut már keletkezésekor tagosított határ jellemzi, az előző falutípusokét még nem, ott a föld még a faluközösség tulajdonában van, s csak később kerül sor a tagosításra.

A sorfalunak két alaptípusa van az **erdőtelkes falu** és a **láptelkes falu**. Az előbbi erdős vidéken jött létre, erdőirtások helyén. Jellemző módon telkei szélesek és viszonylag rövidek. Igen elterjedt településforma az Alpok, Kárpátok, Érchegység, Szudéták, Cseh-erdő, Német-Középhegység, Fekete-erdő, Odenwald és Spessart területén. Az itt található falvak neveiben a különféle fafajták (Tanne-, Linde-, Buche- stb.) gyakori előfordulása tükrözi keletkezésük körülményeit.

A láptelkes falu, mint neve is jelzi lecsapolt mocsarak, kiszárított lápok helyén jött létre. Telkei igen keskenyek és hosszúak, ami főként a sűrű csatornahálózattal magyarázható (Hollandia, Pó-síkság, Anglia mocsaras részein). Eltérést jelent még a rendszerint egy utcát két házsorral közrefogó erdőtelkes falvakkal szemben, hogy a láptelkes falvak igen gyakran féloldalasak, csak egyetlen házsorból állnak, ami az út, vagy inkább gát egyik oldalára települt.

A szabályos alaprajzú falvak legfiatalabb formája a **sakktábla alaprajzú falu**. Mérnöki módon tervezték őket, az utcák futása párhuzamos és derékszögben keresztezik egymást, ezáltal a telektömbök négyzet vagy téglalap alakúak. Európában főleg azokon a területeken gyakoriak, ahol a népesség újratelepítése folyt, például hazánkban a Dél-Alföldön, ahol a 18–19. században a török kiűzése után számos ilyen falut hoztak létre, elsősorban Csongrád és Békés megyében (pl. Ambrózfalva), de lehet egészen új is, pl. Hortobágy. Emellett elterjedt alaprajzi forma a volt gyarmatokon Észak-Amerikában (pl. mormon falvak), Ausztráliában, vagy Észak-Afrikában is.

10.4 A FALUSI ÁTALAKULÁS TENDENCIÁI A VILÁGON

Mint azt a városföldrajzi részben már bemutattuk a 20. századot az urbanizáció globális méretű kiteljesedésével (elterjedésével), s ezzel együtt a nagyvárosok dinamikus növekedésével jellemezhetjük. Közismert, hogy az iparosodásnak, az egyre növekvő üzemméreteknek nagy hatása volt a városnövekedésre, a **városfejlődés** pedig egyúttal a modern infrastruktúra és a magas szintű szolgáltatások terjedését is jelentette. Ebből esetenként az a túlzó leegyszerűsítés született, hogy a városnövekedés önmagában is a fejlődés kulcsa, s egy-egy ország társadalmi-gazdasági fejlettségét a városi népesség aránya hűen visszatükrözi.

Mindez kimondatlanul azt sugallta, hogy a város a korszerű, a falu az elmaradott településforma. Ezt a logikát az egyes országok **terület- és településfejlesztési** politikája is magáévá tette, ami abban is kifejeződött, hogy számos ország kormányzata időről-időre központilag is támogatta, serkentette a városfejlődést. Erre az extrém példát éppen a volt szocialista országok szolgáltatták, ahol – legalábbis a korszak elején – az állam legfőbb célja az ipar és az annak telephelyet biztosító városok fejlesztése volt. Jellemző módon hazánkban a „településfejlesztés" fogalma 1989 előtt egyet jelentett a „városfejlesztéssel", amit az ilyen nevű minisztérium is nyomatékosított. A városokat preferáló településpolitika (sarokköve az 1971-es Országos Településhálózat-Fejlesztési Koncepció, röviden OTK) tovább fokozta a városi és falusi életkörülmények között fennálló, néha tetemes különbségeket.

Az 1970-es évektől kezdve azután a világ fejlett államaiban a „városeufória" kezdett alábbhagyni, amiben közrejátszott a nagyvárosok koncentrált környezetszennyezése, a növekvő bűnözés, a lakásállomány elégtelensége és egyéb negatív társadalmi jelenségek (pl. zsúfoltság, interetnikus konfliktusok). Ez időben egybeesett a fordi típusú kapitalizmus válságával, valamint új típusú tőkefelhalmozási és vállalkozási formák, az ún. rugalmas tőkeakkumuláció megjelenésével. A fokozatosan kialakuló posztfordi gazdaság a korábbiakhoz képest térben sokkal rugalmasabb, kevésbé kötődik a nagyvárosokhoz, nyersanyagfüggősége csekély, éppezért helyét a térben könnyen változtatja. A fordi rendszer felbomlásával felgyorsult a nagyvárosi térségek fellazulása, a hagyományos ipari térségek városait a szuburbanizáció után az 1970-es évek második felétől egyre inkább a dezurbanizáció sújtotta.

A népesség, valamint a gazdaság erőteljes térbeli dekoncentrációja ismét megnövelte a falusi térségek jelentőségét. A városiasodás, a városi életforma gyors terjedése pedig jelentősen csökkentette a városok és falvak közötti különbségeket. Az új világgazdasági rend kialakulásával és megszilárdulásával egyre inkább csökkent a falu-város ellentét, a falusi térségek gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt felértékelődtek, vonzó célpontjává váltak mind a posztfordi gazdaság, mind a népesség számára.

Az 1970-es évektől bekövetkezett fordulatot a fejlett országokban a terület- és településfejlesztési politika átértelmezése követte, s ezek az államok már tudatosan törekedtek a nagyvárosi agglomerációk fellazítására, a falusi térségek felzárkóztatására, a falvak esélyegyenlőségének a növelésére. Ennek során külön fejlesztési támogatásban részesítették a természeti vagy gazdasági szempontból hátrányos helyzetű falusi térségeket. Központi támogatással **falufelújítási programok**ba fogtak, a nagyvárosok környékén új alvótelepülések kialakítása helyett serkentették a meglévő falvak modernizálását stb. Mindezek eredményeként a 20. század végén a fejlett államokban a falusi élet ismét reneszanszát éli, a modern telekommunikáció és a távmunka terjedése mind többek számára teszi lehetővé az elszakadást a zsúfolt urbanizált térségektől.

11. A SZÓRVÁNYTELEPÜLÉSEK FÖLDRAJZI JELLEMZŐI

Elsősorban külső formai jegyek alapján a csoportos településekkel (falu és város) szemben megkülönböztetünk a térben magánosan elhelyezkedő egy-egy lakóházból, ill. a hozzájuk tartozó gazdasági épületekből álló ún. **„szórvány"**, vagy másnéven **magános településeket**. A magános települések közös jellemzője a csoportos településekkel szemben, hogy esetükben a lakó- és munkahely térben nem különül el egymástól. Ez a településforma, még ha az itt élő népesség száma olykor nem is mérhető a csoportos települések súlyához, a Föld egyes részein a településhálózaton belül jelentős részt képvisel.

11.1 A SZÓRVÁNYTELEPÜLÉSEK TÍPUSAI, KIALAKULÁSUK ÉS JELLEMZŐIK

Funkcióik, a munkamegosztásban játszott szerepük alapján a szórványtelepülések két nagy csoportja különböztethető meg, a városias és a falusias magános településeket. A **városias magános település**eket az ipar, vagy még inkább a szolgáltató tevékenységek hozzák létre. Ebbe a csoportba tartoznak a magános bánya-, vagy ipartelepek, de városias magános településnek számítanak a közlekedési (pl. vasúti őrház), vízügyi (pl. gátőrház), kutatási (pl. obszervatórium), egészségügyi (pl. szanatórium), telekommunikációs (pl. adótorony), idegenforgalmi stb. célokat szolgáló településszórványok is. Ezek jórésze központi funkcióval is bír, napközben sok embernek nyújt munkahelyet, állandó lakóinak száma mégis elenyésző.

A szórványtelepülések túlnyomó része ugyanakkor a **falusias magános település**ek közé tartozik, melyek kivétel nélkül a mezőgazdaságra települtek. Központi funkciókkal nem rendelkeznek, csak az ott lakóknak nyújtanak munkahelyet, legkézenfekvőbb példájuk a magyar tanya vagy az észak-amerikai farm.

A magános és csoportos települések között nincs éles határ, sokféle átmeneti típus különböztethető meg, így pl. ide sorolhatók hazánkban a korábbi nagybirtokok, ill. állami gazdaságok néhány családnak otthont nyújtó majorjai, vagy kisebb mag köré rendeződött tanyák az ún. tanyaközpontok, vagy éppen a nyírségi tanyabokrok.

Ugyancsak átmenetet jelent a Németországban gyakori törpefalu, a Weiler, ill. az Angliában elterjedt hamlet. Ez a fajta átmeneti forma 4–6 lakóházból álló településszórvány, kiszolgáló intézmények nélkül.

De városias átmeneti forma is létezik, pl. ilyennek értelmezhető egy kisebb – üzlettel, szolgáltató létesítményekkel nem rendelkező – bányászkolónia is. Átmenet tehát mind a falusias, mind a városias magános és csoportos települések között létezik, azt, hogy honnantól beszélünk csoportos településről, a lakók és lakóházak száma mellett, a kiszolgáló intézmények (bolt, iskola, posta) megléte, ill. a közigazgatásilag önálló települési lét dönti el.

11.2 A SZÓRVÁNYTELEPÜLÉSEK KIALAKULÁSÁRA HATÓ TÉNYEZŐK

Felmerülhet a kérdés, hogy milyen tényezők serkenthetik a szórványtelepülések kialakulását? Magános települések kialakulásához természeti és társadalmi-gazdasági tényezők egyaránt hozzájárultak a történelem során. A **természeti tényezők** közül általában a szélsőséges domborzati és klimatikus viszonyok említhetők. A hegyvidéki, domborzatilag erősen tagolt térszín határozottan kedvez a magános településformának. A nehezen művelhető, vagy szántóföldi művelésre alkalmatlan (legelő, erdő stb.) területek népességeltartó képessége jóval kisebb, mint a termékeny síksági területeké, mindez térbeli szóródásra készteti az embert. A magashegységekben (pl. Alpok, Kárpátok) fölfelé haladva azt tapasztaljuk, hogy a csoportos települések gyakorisága és mérete a magassággal fokozatosan csökken, s egyre inkább magános települések (erdészházak, havasi pásztorszállások, turistaházak stb.) váltják fel őket. Ugyanígy a norvég fjordok meredek partoldala sem kedvezett nagyobb csoportos települések kialakulásának, ezért Norvégia nyugati partvidékén a népesség jelentős hányada ma is szórványokban él. A magas szélességi övezetek felé haladva (Kanada, Alaszka, Szibéria stb.) hasonló tendenciának lehetünk tanúi, a hideg éghajlat, az élelem korlátozott mennyisége gyakorta szórványokba kényszerítette a lakosságot.

Kedvezőtlen természeti feltételeket kínálnak ugyanakkor magános települések kialakulására az árvíz járta, mocsaras térszínek. Itt az árvíz jelentette veszély az ármentes, magasabb szárazulatokra kényszeríti a lakosságot, ahol szinte kivétel nélkül csoportos települések jönnek létre. Ugyanez mondható el Hollandia mélyebben fekvő, tengertől elhódított területeire (polderek) is, ahol a tenger betörése elleni védekezés kényszerítette nagyobb közösségekbe az embereket. Más esetekben a vízhiány (pl. karsztos, sivatagos területek) jelent gátat a magános települések létrejöttéhez. Ezeken a területeken elsősorban a kevésszámú vízforrás közelébe tömörül a népesség, szinte kizárólag csoportos településekben.

A **társadalmi-gazdasági tényezők** sorából kiemelkednek a földbirtokviszonyok és a művelési mód, amelyek ugyancsak szórványtelepülések kialakulásához vezethetnek. Jó példa erre az extenzív, nagy térigényű farmgazdálkodás Észak-Amerikában és Ausztráliában, ahol a földterületek mind tökéletesebb hasznosítása érdekében az Európából érkező bevándorlók egymástól viszonylag nagyobb távolságra, szórványokba települtek. A földbirtokviszonyok megváltozása is szórványképződéssel járhat. Így pl. Magyarországon az 1945-ös földosztás révén mintegy 75 ezer új tanya jött létre, mivel a kiosztott földbirtokok egy része távolra került a magtelepülésektől, a napi kijárás lehetetlenné vált, ezért az új birtokos és családja tanyát épített a földjén és végleg kiköltözött. A föld birtoklása szempontjából azt mondhatjuk, hogy a nagybirtokok gátolják, míg a kis- és középbirtokok serkentik a szórványképződést.

A földbirtokviszonyok átalakulása vezetett szórványtelepülések kialakulásához Angliában is, ahol a 16. század végéig az ország nyugati, erősen tagolt, hegyvidéki részein gyakoriak voltak a magános települések, míg a keleti, laposabb síkvidékeken a csoportos falusi településforma uralkodott. Itt a földek a faluközösség tulajdonában voltak, s a földeket periodikusan újraosztották. A 17–18. században végbement a tagosítás, amihez még egy erőteljes mocsárlecsapolás is társult, amelynek eredményeként a határ távoli részei kerültek művelés alá. Mindezek együttes eredményeként Anglia keleti felén megindult a már meglévő csoportos települések felbomlása, és a domborzatilag meglehetősen tagolt Yorkshire, Weald és Down területét leszámítva mindenütt a magános települések váltak uralkodóvá. Hasonló, a földbirtokviszonyokra visszavezethető szórványképződési folyamatot figyelhettünk meg Svédországban, ahol a 17. században a tagosítatlan (solskrift) faluközösségi birtokokat felváltja a tagosított határ (storskift), ami éppúgy mint Angliában a magános települések elterjedéséhez vezetett. Oroszországban részben a jobbágyfelszabadítással, részben a határ tagosításával állt összefüggésben a szórványképződés a 20. század elején.

11.3 A FALUSI SZÓRVÁNYTELEPÜLÉSEK CSOPORTOSÍTÁSA KELETKEZÉSÜK SZERINT

Mivel a városi magános települések kialakulása és fejlődése történelmileg meglehetősen rövid időszakra korlátozódik, emellett a tevékenység szerinti funkciójuk is rendkívül sokrétű lehet, ezért az alábbiakban csak a falusias, elsődlegesen az agrártermelésen létrejött, magános települések kialakulásával foglalkozunk. A falusi szórványtelepüléseket keletkezésük (genezisük) szerint az alábbi főbb csoportokba sorolhatjuk:

« Elsődleges ősi szórvány
Az ilyen szórványtelepülések kialakulását többnyire nem előzte meg csoportos település. A szórvány keletkezésében elsősorban a természeti tényezők játszanak vezető szerepet. Ilyen elsődleges ősi szórványt találunk általában Európa nyugati részén Franciaországban (pl. Bretagne), Nagy-Britannia nyugati, magasabb felén, a skandináv államokban, vagy a kontinens magashegységi területein, pl. Pireneusok, Appenninek, Alpok.

« Hézagkitöltő szórvány
Olyan vidékeken gyakori, ahol a terület nagyobb hányadát előbb csoportos települések népesítik be, majd később a közöttük fennmaradó hézagokba települnek a szórványtelepülések. Gyakori településforma Közép- és Nyugat-Európa erdős területein, ahol a földműves népesség jelentős gyarapodása a középkorban (12–13. század) erdőirtáshoz, egyszersmind a művelésbe vont területek látványos növekedéséhez vezetett. A kiírtott erdők helyén a népesség szórvány formájában terjeszkedett (pl. Dél-Németország). De ehhez a csoporthoz tartozik a magyar tanya is, amely sokkal később, a 18–19. század folyamán, bonyolult társadalmi-gazdasági-természeti tényezők együttes eredményeként jött létre.

« Másodlagos szórvány
Másodlagos szórványról akkor beszélünk, ha egy korábban már meglévő csoportos település felbomlik és népessége a térben szétszóródik. Ilyen jelenségnek lehettünk tanúi a 19. század közepén a Krím-félszigeten, vagy pl. Egyiptomban a Nílus deltavidékén, ahol a gyapottermelés terjedésével a 19. század végén a korábbi falvak felbomlásnak indultak, népességük a frissen feltört földeken szétszóródott. Hasonló folyamat ment végbe Franciaországban a Rhone deltavidékén is. Ebbe a csoportba sorolhatók Svédország és Kelet-Anglia tagosítás nyomán létrejött szórványai is.

« Elsődleges modern szórvány
Mint a neve is jelzi, esetében nem előzte meg csoportos település a szórványt és kialakulása az újabb történelmi korszakokra tehető. Főleg a tengerentúlon gyakori, ide sorolhatók Észak-és Dél-Amerika, Ausztrália valamint Afrika (Dél-Afrika, Zimbabwe) fehér telepes gyarmatainak farmtelepülései.

11.4 A MAGYAR TANYAHÁLÓZAT KIALAKULÁSA ÉS JELLEMZŐI

Európában a magyar tanyavilág sajátos települési-gazdálkodási rendszert képvisel. Külső megjelenésükben alig különböznek a mezőgazdasági szórványtelepülések európai formáitól, kialakulásukat tekintve azonban igen. Így nem véletlen, hogy már

régóta foglalkoztatja a településföldrajz (Mendöl Tibor, Lettrich Edit, Becsei József stb.) mellett más tudományterületek, köztük a néprajztudomány (Győrffy István), a szociológia, az agrártudományok stb. képviselőit is.

Bár vélhetően a tanyák és egyéb, az állattartáshoz kötődő tanya jellegű szálláshelyek már a hódoltság kora előtt felbukkantak az Alföldön, az alföldi tanyavilág fokozatos fejlődés eredményeként a 18–19. század során jött létre. A tanyák kialakulásának történeti előzményét a török hódítás (16–17 század) szolgáltatta, amelynek során az Alföld mainál jóval sűrűbb, helyenként aprófalvas településhálózata nagy részben elpusztult (a korbeli településállapot követhető ma nyomon a Szamoshát, vagy a Tiszazug területén). Az elpusztított aprófalvak népessége a nagyobb falvakba, városokba menekült, amelyek a török kincstár birtokába kerültek, adót fizettek és ezért cserébe több-kevesebb védettséget élveztek. Ezek az ún. **khász városok** viszonylagos szabadsággal (vallási, kulturális), jogi önállósággal is rendelkeztek, ami további vonzerőt jelentett a szomszédos falvak lakói számára. Az elpusztult települések határa többnyire beolvadt a népességfelvevő települések határába, ezzel 5–10 ezer fős, esetenként még ennél is nagyobb városok (Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Békés, Kiskunhalas, Makó, Hódmezővásárhely) jöttek létre, 100–150 ezer holdas óriási határral (Kecskemét félmillió hold!).

Az Alföldön a török alatt a szántóföldi gazdálkodás erősen háttérbe szorult, az óriásfalvak, mezővárosok nagy kiterjedésű határában extenzív legeltető állattartás, főként szilaj-marhatartás folyt, amelyre élénk marhakereskedelem települt. A birtoklási rend is eltért az Alföldön az ország többi részétől, a török megjelenésével felbomlott a jobbágyrendszer, a mezővárosokban kialakultak az önkormányzati alapon működő állattartó-kereskedő „civis communitas"-ok (cívis-társadalmak), amelyek sok tekintetben hasonlítottak az Európa nyugati részén virágzó iparos-kereskedő civitasokhoz. Tagjai lényegében szabad polgárok voltak, szabadon költözhettek, örökölhettek.

A török kiűzését követően az Alföld cívis népessége nem sokáig élvezhette szabadságát, megindult a földesúri hatalom restaurációja. A törökkort átvészelt falvak és mezővárosok a 18. században ismét sorra földesúri kézre kerültek és csak néhány vagyonos cívis város tudta jogi önállóságát megőrizni, jelentős anyagi áldozatok árán.

A 18. század második felétől a gazdálkodásban is fokozatos átalakulás ment végbe. A lassan ismét benépesülő Alföldön a termelés belterjesebbé vált, a ridegmarhatartás hanyatlásnak indult, szerepét átvette a földterületet hatékonyabban hasznosító, és a napóleoni háborúk révén jelentős konjunktúrát élvező szántóföldi gabonatermelés. A gabona jelentős részét azonban már nem a parasztgazdaságok, hanem a jobbágy-robottal művelt földesúri gazdaságok szolgáltatták.

A gazdálkodás szerkezetében lezajlott átalakulás a településhálózatra is kihatott, mert a szántóterület terjeszkedése folytán a határ mind távolabbi részei kerületek

művelés alá. Ezek már nagy távolságra voltak (15–20 km) a település belterületétől, ahonnan már nem lehetett napi ki- és bejárással gazdaságosan megművelni őket. Mindez az Alföldön két új településforma meghonosodásához vezetett, egyrészt új **telepesfalvak** százai jöttek létre, főleg Békésben a szlovákok, pl. Tótkomlós, Végegyháza; ill. Bácska területén a németek, pl. Vaskút, Hajós betelepítése révén, másrészt megjelentek az első **tanyák**. Ezek kezdetben még csak időszakos (nyári) „tanyázó"-helyként szolgáló gazdasági udvarok voltak, ahol a szerszámokat tartották és dologidőben lakóhelyként is funkcionáltak. Ezzel egyidejűleg a falvak belterületén található ólas-kertek feleslegessé váltak, területüket a népesség növekedésével egyre táguló lakóházak öve bekebelezte.

A tanya fejlődésének ezen **első fázisában** még nem szolgált állandó lakóhelyként, tulajdonosa nem szakadt el a falutól, az év nagyobbik részét a faluban található házában töltötte. Tanyát csak az építhetett, akinek háza volt a faluban, mezővárosban, s szántója a határban.

Az Alföldön a 19. század során zajló folyószabályozási, ármentesítési és lecsapolási munkálatok révén mintegy 2,5 millió hektár új szántóterület jött létre, ami jelentősen felgyorsította a tanyaképződést. Ugyancsak bővült a művelésbe fogott terület a legelőföldek kiosztásával és feltörésével, a futóhomok megkötésével. A meglevő településektől távoli, sok esetben termékeny talajú új szántóterületeken megindulhatott a tanyaképződés. A tanyafejlődés **második fázisában**, a 19. század derekáig a tanyás gazdálkodási-települési rend általánosan elterjedt az Alföldön. A mezőgazdasági termelés egyre belterjesebbé vált, ennek részeként a legeltető állattartást fokozatosan az istállózó állattartás váltotta fel, ami szükségessé tette állandó személyzet (és családja) kitelepülését is a tanyára, ezzel kezdetét vette a tanyák állandó jellegű benépesülése.

A tanyák benépesülése, a 19. század második felétől gyorsul fel, ekkortól számítjuk a tanyafejlődés **harmadik fázisát**. A tanyák állandó lakóhellyé válása egy társadalmi jellegű változással, a hagyományos nagycsaládos modell felbomlásával állt összefüggésben. Az 1860-as 70-es évektől erőteljesen polgárosodó Magyarországon az új öröklési rend szerint a birtok szétosztásra került a gazda gyermekei között, akik közül csak a legidősebb örökölhette a falubeli lakóházat, a többiek a maguk földjén új tanyákat létesítettek, ahova véglegesen kiköltöztek.

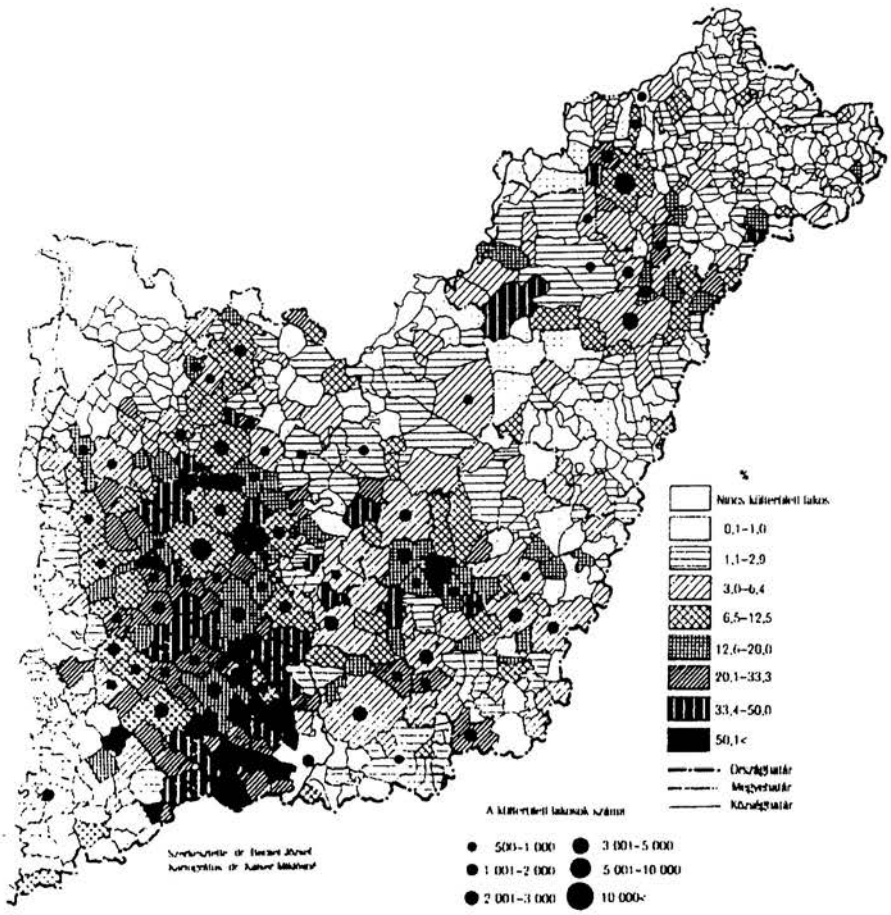
Az Alföldön a tanyák számbeli gyarapodása a 20. században is tovább folytatódott. A korábban gyéren lakott, vagy lakatlan területeken a tanyás gazdálkodás révén minden hasznosítható földterület bekapcsolódott a mezőgazdaságba, az időközben meghonosodott intenzív kertkultúrák révén (pl. Kiskunság, Nyírség) a tanyarendszer jelentősen hozzájárult a magyar mezőgazdasági árutermelés fejlődéséhez, a belterjesség fokozásához. Újabb jelentős ugrást jelentett a tanyaképződésben az 1945-ös földreform, amikor a földhöz jutott kisparasztok többsége a kiosztásra került földön tanyát épített. Ez a korszak jelenti a tanyafejlődés **negyedik szakaszát**, amikor rö-

vid néhány év leforgása alatt mintegy 75.000 új tanya létesült az Alföldön. Az 1940-es évek végére a tanyavilág népessége meghaladta az 1 millió főt, az Alföld egyes erőteljesebben tanyásodott területein (pl. kiskunsági homokterületek) a népesség több mint kétharmada élt tanyán. A földreformot követő változások társadalmi hatása is szembetűnő volt megszűntek a cselédtanyák, a tanyai népesség fokozatosan kisparaszti (kisgazda) réteggé vált.

Az 1950-es években Kelet-Közép-Európa más államaihoz hasonlóan hazánkban is megindult a mezőgazdaság szocialista átszervezése, emellett megfogalmazódott a szocialista településpolitika, ami a tanyákat, mint idejétmúlt képződményeket fokozatos sorvadásra, pusztulásra ítélte. Tény, hogy a második világháborút követően az életkörülmények tekintetében a tanyák és a csoportos települések (főként a mezővárosok) között egyre nőtt a különbség. Gondot okozott az itt élő népesség ellátása villanyárammal és egészséges ivóvízzel, ugyancsak nehézséget jelentett az oktatási rendszer és a megfelelő egészségügyi alapellátás kiépítése, ill. fenntartása. Emellett viszont a tanyák erős kisbirtokos hagyományai a kommunista rendszer ideológiájával ellentétes, az egyéni boldoguláson és a család összetartó erején alapuló életfilozófiája is hozzájárult az erőszakos **tanyafölszámolás** beindításához. Ennek keretében a tanyák egy részét (kivált az országutak mentén települt sortanyákat) csoportos településsé ún. „tanyaközséggé" szervezték (mintegy 120-ról tudunk), s a környék tanyai népességét igyekeztek ezekbe a mesterségesen kialakított falvakba betelepíteni. 1950-től rendeletileg tiltják meg új tanyák létrehozását. A kollektivizálás nyomán a tanyák gazdasági funkciója sorvadásnak indult, ami a népesség fokozódó elvándorlását eredményezte. A fiatalok városba költözésével fokozatosan megüresedő tanyákat felszámolták. Mindez az 1950-es évek elejétől a tanyák és a tanyán élő népesség számának jelentős csökkenését eredményezte.

A szocialista nagyüzemek kialakításának és a tanyák felszámolásának folyamatába azonban bizonyos táji, földrajzi adottságok is beleszóltak. Az Alföld keleti és északi, termékeny talajjal rendelkező, nagy kiterjedésű síksági területein (pl. Hajdúság, Nagykunság, Jászság, békési löszhát), ahol a természet a legkedvezőbb feltételeket kínálta a nagyüzemi szántóföldi gazdálkodás számára (és amelyek egyébként is kisebb mértékben voltak tanyásodva) a tanyafelszámolás gyors ütemben zajlott. Ezzel szemben a kevésbé termékeny, nagyüzemi művelésre kevésbé alkalmas déli homokvidékeken (pl. Duna-Tisza közi homokhátság) és sűrű vízhálózattal rendelkező, szikesedésre hajlamos területeken (pl. Tiszazug, Körösök-vidéke) a téeszesítés is vontatottan haladt, ill. megtorpant, s ezzel a tanyák túlélési esélye is jelentősen javult. Napjainkban éppen ezeken a területeken él a maradék „külterületi" (többségében tanyán élő) népesség java része (41. ábra).

A rendszerváltozással, de a háztáji gazdaságok megerősödésével részben már az előtt is, új fejlődési, ill. fennmaradási perspektívák nyíltak a hazai tanyák számára. Ez

41. ÁBRA: *A külterületi népesség aránya az Alföldön (1990). Forrás: Becsei J. (1990b)*

egyrészt összefüggött a föld reprivatizációjával és az ismét megjelenő (megerősödő) **magán agrárgazdálkodással** (fóliázás, libafarmok, lótenyésztés stb.), másrészt új, nem lakáscélú hasznosításuk is terjedőben van, pl. a **turizmus** különböző formái, ami elsősorban a jó állapotban levő és vonzó táji környezettel rendelkező tanyák esetében gyakori. Ezek az újrahasznosítási módok nem növelik a tanyán élő népesség számát – az továbbra is csökken – de hozzájárul a tanyák revitalizációjához, további fennmaradásukhoz, hasznosításukhoz.

Új jelenség az alföldi nagyvárosok (pl. Kecskemét, Békéscsaba, Szeged) környékén, hogy a tanyavilágot napjainkra elérte a **szuburbanizáció** is. A nagyvárosokból kiköltöző fiatal és tehetős népesség – a helyi településföldrajzi sajátosságokból adódóan – a tanyaöv városokhoz közeli, jól megközelíthető és a napi ingázást lehetővé te-

vő részére zúdul rá. Mindez a tanyavilág és a tanyai élet furcsa 21. századi reinkarnációját jelenti (Timár J. 1999).

Az Alföldön belül, bár mindenütt jelen vannak (pl. még a dunántúli nyúlványnak számító Mezőföld és Sárköz területén is) jelentős különbségeket fedezhetünk fel a tanyák elterjedését és formáját tekintve. Legsűrűbb **a tanyák elterjedése** a Kiskunság területén, emellett Csongrád megye nyugati és Békés megye északi, a Nyírség nyugati (Nyíregyháza környéki) részén és Pest megye déli (Cegléd, Nagykőrös környéki) részein. Viszonylag kevés tanyát találunk ugyanakkor a Tiszahát, Szamoshát, Szatmári-síkság, a Nyírség keleti része, a Hortobágy, a Jászság, a Kis- és Nagy-Sárrét, Dél-Békés valamint a Duna-völgy területén.

Különbséget fedezhetünk fel a tanyás vidékek között aszerint is, hogy milyen a tanyák **települési formája**. E szerint megkülönböztetjük a tanyák szórt (másnéven szinguláris) formáját. A **szórt tanyák** tipikusan egyedülálló, a térben szórtan elhelyezkedő magános települések, az alföldi tanyák többsége ilyen módon települt. Másik típust képeznek a térben egymás mellé „sorba" rendeződött **sortanyák**, amelyek igen gyakran országutak mellé települtek, s úgynevezett **tanyautcákat** alkotnak. Főleg a szlovákok által létrehozott békési tanyaterületeken (pl. Szarvas, Békéscsaba, Tótkomlós környéke) gyakori. A harmadik típust, a Nyírségben, főként Nyíregyháza környékén jellemző, 15–20 tanya csoportosulásából álló **bokortanyák**, vagy „tanyabokrok" jelentik. Külső megjelenésükben némileg a német Rundling-okhoz hasonlatosak, bár jóval fiatalabbak, ezek is belső kör alakú tér köré szerveződnek. Kialakulásuk a szlovák („tirpák") telepesek 18. századi betelepítésével és az intenzív dohánytermesztés meghonosításával állt összefüggésben. A bokortanyák elsődleges szerepe ugyancsak a védelem volt, a telepesek számára idegen környezetben. E két utóbbi típus, miután zártabb települési rendet valósít meg, ezért esetükben az infrastrukturális ellátás jobban megoldható, a tanyai lakos közösségben él, s érdekérvényesítő ereje a zárt településsel szemben erőteljesebb.

IRODALOMJEGYZÉK

Alekszejev V. P. (1977) Az emberi rasszok földrajza. Gondolat, Budapest. 412 p.

Andorka R. (2000) Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Budapest. 662 p.

Bähr, J. (1992) Bevölkerungsgeographie. 2. Auflage. Uni-taschenbücher 1249. Ulmer, Stuttgart. 429 p.

Becsei J. (1990a) Az alföldi tanyarendszer változása. In: Tóth J. (szerk.) Tér-Idő-Társadalom. MTA RKK, Pécs. pp. 342–372.

Becsei J. (1990b) Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza (vázlat). In: Frisnyák S. (szerk.) A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 171–197.

Becsei J. (1998) Fejezetek az általános társadalmi földrajz tanulmányozásához. Ipszilon Kiadó és Pedagógiai Szolgáltató Kft., Budapest. 161 p.

Becsei J. (2000a) Tűnődés a népességföldrajzról. In: Becsei J. (szerk.) Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál. József Attila Tudományegyetem, Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged. pp. 11–33.

Becsei J. (2000b) A világnépesség alakulásának mai problémái. In: Szukk O. – Tóth J. (szerk.) Globalitás, regionalitás, lokalitás. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 13–20.

Beluszky P. (1981) A városi vonzáskörzetek vizsgálatának elvi-módszertani kérdései. ÁSZI, Budapest. 118 p.

Beluszky P. (1999) Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 584 p.

Beluszky P. – Kovács Z. – Olessák D. (szerk.) (2001) A terület- és településfejlesztés kézikönyve. CEBA Kiadó, Budapest. 423 p.

Berényi I. (1997) A szociálgeográfia értelmezése. Egyetemi jegyzet, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 135 p.

Bernát T. – Bora Gy. – Fodor L. (1973) Világvárosok, nagyvárosok. Gondolat, Budapest. 533 p.

Boros F. (1970) Szempontok a telpülések földrajzi tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest. 117 p.

Boustedt, O. (1975) Grundriss der empirischen Regionalforschung. Teil 2: Bevölkerungsstrukturen. Taschenbücher z. Raumplanung 5. Hannover.

Brown, J. M. (1983) The structure of motives for moving. Environment and Planning. A. 15. pp. 1531–1544.

Bulla B. – Mendöl T. (1999) A Kárpát-medence földrajza. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest. 420 p. (reprint)

Clark, D. (1996) Urban world, global city. Routledge, London. 211 p.

Christaller, W. (1933) Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklungder Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena. 331 p.

Dövényi Z. (1994) A munkanélküliség strukturális és területi jellemzői Magyarországon. In. Jáki K. (szerk.) Földünk-környezetünk. Győr. pp. 80–80.

Dövényi Z. (2000) Walter Christallerről kicsit másként. In: Dövényi Z. (szerk.) Alföld és nagyvilág. MTA FKI, Budapest. pp. 355–363.
Dövényi Z. (2001) Development and Spatial Disparities of Unemployment in Hungary. In: Meusburger, P. – Jöns, H. (eds.) Transformations in Hungary. Essays in Economy and Society. Physica Verlag. Heidelberg. pp. 207–224.
Dövényi Z. – Tolnai Gy. (1993) A munkanélküliség regionális kérdései Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk.) Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest. pp. 143–147.
Enyedi Gy. (1988) A városnövekedés szakaszai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 116 p.
Frisnyák S. (szerk.) (1990) Általános gazdaságföldrajz. Tankönyvkiadó, Budapest. 403 p.
Frisnyák S. (1996) Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák S. (szerk.) A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 121–142.
Friedman, J. (1986) The world city hypothesis. Development and Change. Vol. 17. pp. 69–74.
Hall, P. (1985) Urban and regional planning. Allen and Unwin, London. 318 p.
Győrffy I. (1937) A magyar tanya. Földrajzi Közlemények. LXV. 4–5. pp. 70–93.
Heineberg, H. (1989) Stadtgeographie. Grundriss Allgemeine Geographie X. Ferdinand Schöningh, Paderborn. 124 p.
Hunyadi L. (1995) A világ vallásföldrajza. Végeken Kiadó, Budapest. 361 p.
Knox, P. – Agnew, J. (1998) The Geography of the World Economy. Arnold, London. 415 p.
Kocsis K. (1998) Etnikai földrajz. In: Tóth J. – Vuics T. (szerk.) Általános társadalomföldrajz I. Dialóg campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 277–301.
Kocsis K. – Kovács Z. (1991) A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. In: Utasi Á.-Mészáros Á. (szerk.) Cigánylét. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. pp. 78–105.
Kocsis K. – Kocsisné Hodosi E. (1991) Magyarok a határainkon túl. Tankönyvkiadó, Budapest. 179 p.
Kocsis K. – Kocsis-Hodosi E. (1998) Ethnic Geography of the Hungarian minoroties in the Carpathian Basin. Geographical Research Institute RCES and Minority Studies Programme Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 241 p.
Kolosi T. (1984) Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III. Társadalomtudományi Intézet, Budapest. 280 p.
Kovács Z. (1990) A posztfordizmus hatása a nagyvárosok társadalmára. Területi Kutatások. 9. MTA FKI. Budapest. pp. 73–84.
Kovács Z. (2001) Társadalomföldrajzi kislexikon. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 175 p.Kovács Z. (2001) A települések fejlődése. In: Beluszky P. – Kovács Z. – Olessák D. (szerk.) A terület- és településfejlesztés kézikönyve. CEBA Kiadó, Budapest. pp. 67-91.
Kőszegfalvi Gy. – Loydl T. (1999) Településfejlesztés. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 161 p.
Kőszegfalvi Gy. – Tóth J. (1998) Általános településföldrajz. In: Tóth J. – Vuics T. (szerk.) Általános társadalomföldrajz. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 389–448.
Lange, N. de (1991) Bevölkerungsgeographie. Grundriß Allgemeine Geographie V. Ferdinand Schöningh, Paderborn. 115 p.
Lettrich E. (1968) Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. Földrajzi Közlemények. pp. 21–38.
Livi-Bacci, M. (1999) A világ népességének rövid története. Osiris Kiadó, Budapest. 268.
Major J. (1964) A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények.
Mendöl T. (1963) Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
Merlin, P. (1997) Géographie humaine. Presses Universitaires de France, Paris. 576 p.
Noin, D. (1988) Géographie de la Population. Paris.
Perényi I. (1979) Korunk urbanisztikája. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
Pounds, N. J. G. (1997) Európa történeti földrajza. Osiris Kiadó, Budapest. 448 p.

Ravenstein, E. G. (1885/89) The laws of migration. Journal Royal Statistical Society. 48. pp. 167–227. 52. pp. 241–301.
Rinschede, N. (1999) Religionsgeographie. Das geographische Seminar. Westermann, Braunschweig. 272 p.
Sárfalvi B. (1971) A világ népessége. In.: Sárfalvi B. (szerk.) Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 57–26.
Sárfalvi B. (szerk) (1971) Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból. Tankönyvkiadó, Budapest. 415 p.
Sárfalvi B. (1991) Magyarország népességföldrajza. Tankönyvkiadó, Budapest. 116 p.
Schneider W. (1973) Városok Urtól Utópiáig. Gondolat, Budapest. 323 p.
Szabady E. (szerk.) (1964) Bevezetés a demográfiába. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 610 p.
Szelényi I. (1990) Városi társadalmi egyenlőtlenségek (Tanulmányok). Akadémiai Kiadó, Budapest. 183 p.
Szirmai V. (1988) „Csinált" városok. Magvető Kiadó, Budapest. 230 p.
Thrift, N.J. (1989) The geography of international economic disorder. In: Johnston, R.J.–Taylor, P.J. (eds) A World in Crisis. Blackwell, Oxford. pp. 16–79.
Timár J. (1999) Elméleti kérdések a szuburbanizációról. Földrajzi Értesítő. 48. 1–2. pp. 7–31.
Tóth J. (1996) Településrendszer. In: Perczel Gy. (szerk.) Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 539–584.
Tóth Z. (1997) A települések világa. Ponte Press Kiadó, Pécs. 211 p.
Weber, M. (1967) Gazdaság és társadalom. Szemelvények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
World Urbanization Prospects 1996. United Nations, New York. 1998.
Zelinsky, W. (1971) The hypothesis of the mobility transition. Geographical Review. 61. pp. 219–249.

MELLÉKLET

Népesedési mutatók a Föld országaiban (1998)

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
Afganisztán	38	52	21	165	46	65	21	760
Albánia	116	20	6	30	73	16	38	810
Algéria	12.6	29	6	35	69	35	58	1,550
Amerikai Egyesült Államok	28	14	8	7	77	<5	77	29,240
Andorra	139	–	–	5	77	–	95	9,360
Angola	9.6	48	19	170	47	58	33	380
Antigua és Barbuda	152	18	5	17	76	<5	36	8,450
Arab Emirségek	35	18	3	9	75	25	85	17,870
Argentína	13	30	8	19	73	3	89	8,030
Ausztrália	2.4	13	8	5	78	<5	85	20,640
Ausztria	96	10	10	5	77	<5	65	26,830
Azerbajdzsán	91	16	7	36	70	5	57	480
Bahama-szigetek	21	23	5	18	74	<5	87	9,360
Bahrein	909	30	4	16	73	14	91	7,640
Banglades	851	28	10	79	58	60	20	350
Barbados	619	13	8	13	76	<5	48	9,360
Belgium	334	11	10	6	77	<5	97	25,380
Belize	10.4	31	4	35	75	7	46	2,660
Benin	53	41	13	101	53	61	41	380
Bhután	16.3	38	10	84	61	58	7	470
Bissau-Guinea	32	42	20	130	45	63	23	160

Népesedési mutatók a Föld országaiban (1998)

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
Bolívia	7.2	33	9	66	62	15	63	1,010
Bosznia-Hercegovina	74	10	7	16	73	–	43	760
Botswana	2.7	34	16	38	47	24	68	3,070
Brazília	19.4	20	7	36	67	16	80	4,630
Brunei	55	22	3	8	76	9	70	9,360
Bulgária	74	9	14	14	71	2	69	1,220
Burkina Faso	39	46	19	109	45	77	17	240
Burundi	235	42	20	106	43	54	8	140
Chile	19.6	20	6	11	75	<5	84	4,990
Ciprus	81	14	7	8	78	3	55	11,920
Comore-szigetek	285	36	9	67	59	42	32	370
Costa Rica	69	23	4	14	76	5	51	2,770
Csád	5.7	44	18	118	47	60	23	230
Csehország	131	9	11	5	74	–	66	5,150
Dánia	123	12	12	5	74	<5	86	33,040
Dél-afrikai Köztársaság	34	27	12	60	54	15	50	3,310
Dominikai Közösség	97	22	6	17	76	<5	69	3,150
Dominikai Köztársaság	171	24	5	43	71	17	64	1,770
Dzsibuti	27	37	15	111	51	54	83	3,030
Ecuador	45	25	6	30	70	9	61	1,520
Egyenlítői-Guinea	15.4	41	16	108	50	19	45	1,110
Egyiptom	61	26	7	51	67	46	45	1,290

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
Elefántcsontpart	45	37	16	90	47	55	45	700
Eritrea	32	40	14	70	51	48	18	200
Észtország	32	9	14	18	69	<5	74	3,360
Etiópia	54	44	20	110	43	64	17	100
Fehéroroszország	49	10	13	22	68	<5	73	2,180
Fidzsi-szigetek	43	22	4	19	73	8	41	2,210
Finnország	15.2	11	10	4	77	<5	64	24,280
Franciaország	108	12	9	5	78	<5	75	24,210
Fülöp-szigetek	251	28	6	32	68	5	57	1,050
Gabon	4.4	38	16	85	52	37	52	4,170
Gambia	108	40	17	64	47	65	30	340
Ghána	77	37	9	67	60	31	37	390
Görögország	80	9	10	6	78	3	60	11,740
Grenada	279	26	7	23	72	9	37	3,250
Grúzia	78	14	9	19	73	<5	60	970
Guatemala	99	36	7	41	64	32	40	1,640
Guinea	29	42	17	124	47	64	31	530
Guayana	3.9	22	7	58	65	2	37	780
Haiti	276	32	12	91	54	52	34	410
Hollandia	378	11	9	5	78	<5	89	24,780
Honduras	55	33	5	33	70	27	46	740
Horvátország	80	11	11	8	73	2	57	4,620

Népesedési mutatók a Föld országaiban (1998)

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
India	298	25	9	69	63	45	28	440
Indonézia	107	23	7	40	65	14	38	640
Irak	51	36	8	103	63	46	76	3,030
Irán	37	21	5	29	69	20	61	1,650
Írország	53	14	8	6	76	<5	58	18,710
Izland	2.7	16	7	5	79	<5	92	27,830
Izrael	284	20	6	6	78	4	91	16,180
Jamaica	234	22	6	10	75	14	55	1,740
Japán	335	10	8	4	80	<5	79	32,350
Jemen	31	48	10	87	58	55	36	280
Jordánia	51	35	5	3	70	11	73	1,150
Jugoszlávia	104	13	10	18	73	7	58	3,030
Kambodzsa	64	34	13	104	53	61	22	260
Kamerun	30	39	12	94	55	26	47	610
Kanada	3	11	7	6	79	<5	77	19,170
Katar	65	18	4	15	72	20	92	9,360
Kazahsztán	5.7	18	9	36	68	<5	61	1,340
Kenya	51	34	12	75	52	19	31	350
Kína	130	16	7	38	70	17	33	750
Kirgizisztán	24	25	7	56	68	<5	40	380
Kiribati	106	32	8	54	60	10	37	1,170
Kolumbia	34	24	6	25	71	9	74	2,470

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
Kongó	8.1	44	16	81	49	21	61	680
Kongói Dem. Közt.	21	46	15	128	51	41	30	110
Korea	468	15	6	5	73	2	84	8,600
Koreai N.D.K.	189	21	5	23	72	5	62	760
Közép-afrikai Köztársaság	5.6	37	19	113	45	55	40	300
Kuba	100	13	7	7	76	4	77	3,030
Kuvait	105	22	2	12	76	19	97	9,360
Laosz	21	39	13	96	53	54	22	320
Lengyelország	124	11	10	10	73	1	65	3,510
Lesotho	68	35	12	94	56	18	26	570
Lettország	38	8	16	18	69	<5	74	2,420
Libanon	403	23	6	29	70	15	89	3,560
Libéria	30	44	15	157	48	49	48	760
Líbia	3	29	5	20	70	22	87	9,360
Liechtenstein	200	14	6	6	72	<5	19	9,360
Litvánia	57	10	12	19	70	<5	74	2,540
Luxemburg	165	12	9	5	77	<5	90	45,100
Macedónia	78	16	8	23	73	11	61	1,290
Madagaszkár	25	40	11	95	58	35	28	260
Magyarország	109	10	14	10	71	<5	66	4,510
Malajzia	67	25	5	9	72	13	56	3,670
Malawi	89	47	23	134	39	41	15	210

Népesedési mutatók a Föld országaiban (1998)

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
Maldív-szigetek	883	35	7	62	65	4	27	1,130
Mali	8.5	47	16	144	54	61	29	250
Málta	1,193	13	8	6	77	9	90	10,100
Marokkó	61	26	7	57	67	53	54	1,240
Marshall-szigetek	342	26	4	63	63	9	71	1,540
Mauritánia	2.5	40	13	120	54	58	55	410
Mauritius	569	16	6	19	72	16	41	3,730
Mexikó	49	24	5	28	72	9	74	3,840
Mianmar (Burma)	66	21	9	80	60	16	27	760
Mikronézia	161	28	6	20	67	19	28	1,800
Moldova	127	13	11	28	68	2	54	380
Monaco	16,410	11	12	5	78	<5	100	9,360
Mongólia	1.6	13	6	105	66	38	62	380
Mozambik	21	43	19	129	44	57	38	210
Nagy-Britannia	243	12	11	6	77	<5	89	21,410
Namíbia	2	36	14	57	51	19	39	1,940
Nauru	516	18	5	25	52	<5	100	13,000
Németország	230	9	11	5	77	<5	87	26,570
Nepál	155	34	11	72	58	60	11	210
Nicaragua	40	34	6	39	68	32	64	370
Niger	8	48	17	166	49	85	20	200
Nigéria	131	39	15	112	50	39	42	300

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
Norvégia	13.7	13	10	4	78	<5	74	34,310
Nyugat-Szahara	1	48	20	159	44	–	–	–
Olaszország	191	9	10	6	78	2	67	20,090
Omán	7.4	35	4	15	71	32	80	9,360
Oroszország	8.6	10	14	21	67	<5	77	2,260
Örményország	127	13	8	25	71	2	69	460
Pakisztán	165	36	8	95	64	56	36	470
Palau	37	23	7	28	71	2	71	9,360
Panama	37	22	5	18	74	8	57	2,990
Pápua Új-Guinea	9.9	32	10	79	58	37	17	890
Paraguay	12.8	31	5	27	70	7	55	1,760
Peru	19.3	25	6	43	68	11	72	2,440
Portugália	108	10	11	8	75	8	37	10,670
Románia	94	9	11	21	70	2	57	1,360
Ruanda	308	43	17	105	41	36	6	230
Saint Kitts és Nevis	157	21	12	30	70	10	34	6,190
Saint Lucia	247	21	7	18	70	18	38	3,660
Saint Vincent	290	21	7	20	73	18	51	2,560
Salamon-szigetek	15.1	35	4	22	72	38	18	760
Salvador	288	28	6	30	69	22	46	1,850
Szamoa	60	29	5	22	71	30	21	1,070
San Marino	430	10	6	6	81	<5	96	–

Népesedési mutatók a Föld országaiban (1998)

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
Sao Tomé és Príncipe	142	33	10	60	64	40	44	270
Seychelle-szigetek	174	21	7	14	71	21	56	6,420
Sierra Leone	68	46	25	182	38	69	35	140
Spanyolország	78	9	9	6	78	3	77	14,100
Sri Lanka	286	18	6	17	73	9	23	810
Suriname	2.5	20	6	28	70	7	50	1,660
Svájc	172	11	9	5	79	<5	62	39,980
Svédország	19.7	10	11	4	79	<5	83	25,580
Szaúd-Arábia	9.3	34	4	22	72	26	85	6,910
Szenegál	46	40	13	70	53	64	46	520
Szingapúr	4,884	14	5	4	77	8	100	30,170
Szíria	83	30	5	26	69	27	54	1,020
Szlovákia	110	10	10	9	73	–	60	3,700
Szlovénia	98	9	10	5	74	<5	52	9,780
Szomália	14.2	52	18	125	47	76	27	760
Szudán	11.3	33	11	73	55	44	33	290
Szváziföld	57	38	9	64	60	22	33	1,400
Tádzsikisztán	43	32	7	55	67	1	33	370
Tanzánia	34	41	15	91	48	26	26	220
Thaiföld	119	17	7	30	69	5	21	2,160
Togo	79	41	15	81	49	45	32	330
Tonga	132	28	6	19	71	<5	42	1,750

Országok	Népsűrűség (fő/km²)	Születési arány (‰)	Halálozási arány (‰)	Csecsemő-halandóság (‰)	Születéskor várható élettartam (év)	Analfabéták aránya (%)	Városlakók aránya (%)	GNP/fő ($)
Törökország	81	22	6	37	69	16	73	3,160
Trinidad és Tobago	251	14	6	16	74	6	73	4,520
Tunézia	57	20	7	25	70	31	63	2,060
Tuvalu	423	28	9	40	62	–	40	–
Türkmenisztán	9.7	28	7	53	66	2	45	760
Uganda	87	51	21	84	40	35	14	310
Új-Zéland	14	15	8	5	77	<5	87	14,600
Ukrajna	83	10	14	18	69	<5	72	980
Uruguay	18.8	18	9	16	74	2	91	6,070
Üzbegisztán	54	28	7	45	68	12	42	950
Vanuatu	15	32	6	38	68	30	19	1,260
Venezuela	26	25	5	21	72	8	87	3,530
Vietnam	231	22	7	31	68	7	20	350
Zambia	12.8	42	20	112	40	23	44	330
Zimbabwe	30	31	18	59	44	12	34	620
Zöld-foki Köztársaság	103	32	6	54	69	27	58	1,200

Forrás: Fischer Weltalmanach 2001.